

388 Annales Universitatis
Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 1689-9911

Studia Russologica

16 • 2023

Kolegium recenzentów

Dr hab. Anna Bolek (Kraków)
Prof. dr hab. Zofia Czapiga (Rzeszów)
Dr hab. prof. UR Ewa Dźwierzynska (Rzeszów)
Prof. dr hab. Krystyna Iwan (Szczecin)
Dr hab. Katarzyna Jastrzębska (Kraków)
Prof. dr hab. Ewa Komorowska (Szczecin)
Dr hab. prof. UŚ Jolanta Lubocha-Kruglik (Sosnowiec)
Prof. dr hab. Aleksander Naumow (Kraków, Wenecja, Włochy)
Prof. dr hab. Kazimierz Prus (Rzeszów)
Prof. dr hab. Wasilij Szczukin (Kraków)
Dr hab. prof. UG Katarzyna Wojan (Gdańsk)
Prof. dr hab. Władysław Woźniewicz (Poznań)
Dr hab. prof. UW r Włodzimierz Wysoczański (Wrocław)

Zespół redakcyjny

Dr hab. prof. UP Bogumił Ostrowski – redaktor naczelny
Dr hab. prof. UP Halina Chodurska – redaktor działów Językoznawstwo i Glottodydaktyka
Prof. zw. dr hab. Tadeusz Szczerbowski – redaktor działu Przekładoznawstwo
Dr Adam Karpiński – redaktor działu Literaturoznawstwo, sekretarz redakcji

Rada Naukowa

Dr hab. Marta Bjeletić (Belgrad, Serbia)
Dr hab. prof. UJ Andrzej Dudek (Kraków, Polska)
Prof. dr hab. Ilona Janyšková (Brno, Czechy)
Prof. Igor Koškins (Ryga, Łotwa)
Prof. dr hab. Ľubor Králik (Bratysława, Słowacja)
Prof. dr hab. Jewgienij Nikołajewicz Stiepanow (Odessa, Ukraina)

© Copyright Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2023

ISSN 1689-9911

DOI 10.24917/16899911.16

Wydawnictwo Naukowe UP
Redakcja/Dział Promocji
30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2
tel./fax (12) 662-63-83, tel. (12) 662-67-56
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

Zapraszamy na stronę internetową: <http://www.wydawnictwoup.pl>

druk i oprawa: Zespół Poligraficzny WN UP

Od redaktorów

Szesnasty tom prac wydawanych w ramach „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica” zawiera piętnaście artykułów, dotyczących w dużej części zagadnień lingwistycznych z zakresu genologii, frazeologii, językoznawstwa diachronicznego i synchronicznego, językoznawstwa konfrontatywnego, translatoryki, leksykografii i semantyki, analizy dyskursu czy wreszcie antropologii kulturowej. Tom wzbogacony został o teksty z zakresu literaturoznawstwa i szeroko rozumianej komparatystyki interdyscyplinarnej.

Od pewnego czasu Redakcja proponuje rozszerzenie profilu badawczego czasopisma. Stąd coraz więcej artykułów wychodzących poza rosyjski obszar językowy, dotyczących zagadnień slawistycznych, nierzadko też ogólnoteoretycznych. Warto także zaznaczyć, że rozszerzony został zakres językowy publikacji: niniejszy numer – poza tekstami w języku rosyjskim (5) i polskim (9), które nadal stanowią dominantę, zawiera także artykuł anglojęzyczny (1).

Tom, który oddajemy w ręce Czytelnika, daje możliwość zapoznania się z publikacjami poświęconymi m.in. polskiej i ukraińskiej frazeologii biblijnej, czy też analizie mało rozpoznanych jak dotąd nazw jednostek objętości i pojemności pochodzenia hebrajskiego w *Słowniku słowiańsko-polskim* Józefa Lewickiego z 1830 roku. Celem innego artykułu o charakterze przekrojowym jest zaprezentowanie najnowszych publikacji poświęconych etymologii języków i dialektów słowiańskich w polskich i zagranicznych jednostkach naukowych oraz próba nakreślenia perspektyw badań w tym obszarze leksykografii.

Wciąż aktualna problematyka konfliktu rosyjsko-ukraińskiego znalazła odzwierciedlenie w artykułach poświęconych z jednej strony analizie kluczowych pojęć konfliktu w Donbasie, z drugiej – nowym zapożyczeniom z języka ukraińskiego w rosyjskojęzycznych tekstach opisujących ów konflikt, czy wreszcie w tekście omawiającym *Echa wojny rosyjsko-ukraińskiej w wybranych tekstach grupy Leningrad*.

Autor kolejnej publikacji, analizując siłę oddziaływania *gestu* i *obrazu* podczas prezentacji treści piosenek, podkreśla rolę rozwoju technologii informacyjnych, który zmienił sposób obcowania z dziełem sztuki. Inny artykuł koncentruje uwagę na aktualizacji tekstów precedensowych w dyskursie politycznym oraz rozważaniach dotyczących specyfiki gatunkowej parodii oraz jej odniesień intertekstualnych, kolejny – na zagadnieniach związanych z kategorią temporalności, kwestiach dotyczących iluzoryczności zjawisk temporalnych, proponując traktowanie czasu jako kategorii kultury.

Pozostałe artykuły poświęcone zostały rozważaniom na temat gatunku *dziennika podróży* w rosyjskiej tradycji literackiej, powieści *Ania Karenina* autorstwa rosyjskiej pisarki i scenarzystki Lili Kim, czy wreszcie kolejnej już (ale wzbogaconej o analizę bogatej symboliki) interpretacji jednego ze znanych wierszy *Чертовы качели* Fiodora Sołoguba.

Z kolei *Obraz człowieka rozdwojonego w twórczości Jurija Dombrowskiego* – to wieloaspektowa analiza zjawiska kolonizacji wewnętrznej, poparta komentarzem historycznym i społeczno-politycznym. Problematyce istnienia kontekstów muzyki w dziele literackim, brzmieniowej warstwie tekstu literackiego, świadomości twórcy wykorzystującego zasady „gramatyki muzyki” poświęcony jest artykuł analizujący opowiadanie *Корзина с еловыми шишками* K. Paustowskiego.

Zjawisko deportacji, przymusowych przesiedleń ludności w kontekście historycznych uwarunkowań i ich konsekwencji zostało przedstawione w tekście *Doświadczanie zsyłki w świadectwach Polaków deportowanych do Tajynszy na Syberię*.

Tom wieńczy szkic poświęcony nurtowi ukrainistycznych badań literaturoznawczych w twórczości naukowej Lesławy Korenowskiej.

Mimo różnorodności, publikowane teksty składają się na barwną, interesującą, ale – co najważniejsze – spójną całość, która z pewnością znajdzie szerokie grono odbiorców.

Redakcja

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 1689-9911

DOI 10.24917/16899911.16.1

Studia Russologica 16 (2023)

Zhaynagul Beisenova, Oksana Matysa, Gulsim Dosmaganbetova

Travelogue in the Russian literary tradition

The travelogue genre occupies a special position in the literary process. Until now, in Russian literary criticism there is no single view not only on the essence of this term (i.e. there is no single idea of the ontology of the phenomenon under consideration), but also not all modern literary scholars accept the very fact of the existence of the “travelogue” as a genre: “In the form of travel, it can a work of heroic content, a great epic satire, a utopia, and a novel can be written”¹.

In modern travel science there is no established view of genre-forming principles and laws; the question of the pre – Sternean stage of development of literary travel in Russian literature has not yet been clearly resolved. In Russian literary criticism, the terminology of travel literature exists, so to speak, in a syncretic form. The word “travelogue” is equally applied to the trips that writers made and to the texts that they created based on the materials of their trips. Having pointed out the origin of this genre in Western Europe, we will try to assess its role in the history of Russian literature². Since this study is not a historical survey of all the significant works of travel that have appeared in Russia, we will omit such early pioneer travelers as Abbot Daniel, who visited Palestine in the early twelfth century and wrote down detailed descriptions of the holy places for his countrymen, or merchant Afanasy Nikitin, whose travel notes about a trip to India were preserved in a chronicle of the fifteenth century.

The travelogue genre in Russian literature has gone through several stages of evolution, acquiring its own characteristics and functions.

The first stage is the 18th century. At this stage, travelogues were mainly descriptions of travel around Russia and were written mainly by foreign authors. The purpose of these travelogues was to get acquainted with Russian lands, their nature, customs and culture.

The second stage falls on the end of the 18th – first half of the 19th century. During this period, the first Russian travelogues appeared, and their authors were often Russian noble travelers. They describe their travels through the Europe, Asia, America, as well as through the Russian provinces. Travelogues become a means of cul-

¹ *Wędrowka, podróż, migracja w języku i kulturze*, red. E. Białas-Pleszak, J. Przyklenk, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018.

² А.А. Бондарева, *Литература скитаний*, «Октябрь» 2012, № 7, с. 277—281, <http://magazines.russ.ru/october/2012/7/bo18.htm> [accessed: 21.12.2023].

tural self-education, allowing you to get acquainted with other countries and enrich your life experience.

The third stage is the mid-19th – early 20th century. At this stage, travelogues acquire a deeper philosophical and research character. The authors strive to understand the socio-economic problems and political characteristics of the countries visited. Travelogues become a means of enlightening and expanding the reader's horizons.

The specificity of the functioning of a travelogue is that this work describes the author's journey, his observations, impressions and thoughts about the places visited. A travelogue allows the reader to feel the atmosphere of a trip, feel its emotional coloring and get acquainted with interesting facts about the places the author has visited.

Regarding the poetics of travelogue, the following general features can be distinguished:

1. Descriptiveness – the author describes the places visited, nature, architecture, local customs and life in detail.
2. Brightness and imagery – travel writers often use bright and expressive images to convey the impressions and emotions of the author.
3. Travel as an experience – the authors of travelogues set themselves the goal of gaining new knowledge, broadening their horizons and understanding themselves in the context of the countries they visit.
4. Subjectivity – travelogues are often subjective works that reflect the views and worldview of the authors.

Thus, the evolution of the travelogue genre in Russian literature has gone through several stages, acquiring the specifics of functioning and general features of poetics aimed at describing the journey, broadening the reader's horizons and conveying the emotional coloring and impressions of the author.

The genre of travel, which became extremely popular in Western Europe in the 18th century, was skillfully used by Fonvizin, Radishchev and Karamzin to explain to the Russian reading public some important concepts about the theory of literature, about society (foreign and domestic), about themselves and about nature. The travel genre – then as now, a flexible tool for conveying, through a diary-style narrative, information about distant, often exotic people and places – was adapted by Stern and others to topics that had little to do with ordinary travel. The Russians quickly understood both the literary and polemical potential of the genre, and, influenced by the Western model, they too used it to convey theoretical statements on a range of issues³.

The study of travel literature is such a popular and diverse humanitarian direction of our time that attempts are constantly being made to generalize both the material and these studies themselves. In this case, any aspect is considered: thematic groups of travel (by type of route, movement, author), the practice of travel and un-

³ С.Ю. Каменский, *Травелог как форма конструирования музейных экспозиций (на примере археологических выставок)*, [в:] *Дискурс травелога*, авт.-сост.: О.Ф. Русакова, В.М. Русаков, Издательский дом «Дискурс-Пи», Екатеринбург 2008, http://u6935.netangels.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=112&Itemid=10 [accessed: 21.12.2023].

derstanding of this phenomenon in a certain era, the methodological foundations of research. In the Russian literary scientific tradition, until recently, the problem seemed almost unstudied: there were several serious works devoted to circulation in ancient Russian literature and travel in the literature of the Peter the Great era; In Russian literature of modern times, travel has been practically not studied (several works by Soviet and Russian authors, essential for describing the genre history of travel, are considered in a general scientific context). The situation has changed somewhat in recent years. A large group of researchers began to seriously study Soviet travel in the 1920–1930s to different parts of the world, travel throughout the USSR, as well as the travel of Russian emigrants.

Under the influence of Western culture, the travelogue genre also appeared in other literatures. Some of them include:

1. English Literature: Great Britain played a key role in the development of travel writing. The works of authors such as Mark Twain, Charles Dickens and Ryujuro Nakamish have become classics of the genre.
2. American Literature: In the United States, travelogues gained particular popularity, especially during the Gold Rush and the Great Depression. The works of John Steinbeck, Jack Kerouac and Ernest Hemingway have become famous examples of American travelogue.
3. French Literature: French writers also contributed to the development of the travelogue genre. Balzac, Jules Verne and Alexandre Dumas created fascinating travel stories that still enjoy popularity today.
4. Italian Literature: Italian authors such as Dante Alighieri and Umberto Eco also used travelogue elements in their works. Their works reflect the heroes' journeys to different countries and cultures.
5. Japanese literature: In Japan, the travelogue genre has also gained recognition. The Edo period classic *The Uji Surroundings* is an early example of Japanese travelogue.
6. Polish literature: on the basis of Polish culture, in relation to travel literature, the terms *reportaż podróżniczy* / *reportaż z podróży* are used, lit. "travel report / report about travel" (due to the non-distinction between the genres of report and essay), which corresponds to the designations travel essay and travelogue. Arthur Reiter, in a book devoted to the formation and evolution of this genre, draws attention to how the subject is manifested in texts of this kind, what constitutes the subject of the description, how relationships are formed along the addressee-recipient line. Also, of interest is the modification of the distribution of functions – cognitive, mimetic, redundant, aesthetic – depending on the author's attitudes and the time of writing the text⁴. The researcher emphasizes that in Poland, travel report as a separate genre was formed in the 20th century, but its beginnings in the form of a description and story go back to the 16th century, taking on the form of a travel diary or a letter from a trip in the 19th century. In addition, developments on the topic of travel literature also point out the

⁴ С. Кржижановский, *Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов: в 2-х т.*, под ред. Н. Бродского, А. Лаврецкого, Э. Лунина, В. Львова-Рогачевского, М. Розанова, В. Чешихина-Ветринского, т. 2, Издательство Л.Д. Френкель, Москва–Ленинград 1925, <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt2/lt2-7053.htm> [accessed: 21.12.2023].

blurring of its genre boundaries, the conceptualization of travel, their types and ways of writing about them⁵.

Examples of Polish travel literature are such texts as *Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej* by Nicholas Christopher Radziwiłł (1628) about the pilgrimage to the Holy Land, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte* by Julian Ursyn Niemcewicz (1858) about traveling through Polish lands, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy* (1840) by Józef Ignacy Kraszewski – memories of Volyn, Polesie and Lithuania, *Listy z podróży do Ameryki* by Henryk Sienkiewicz (1880), eight travel essays about Italy *Podróże do Włoch* (1977) by Jarosław Iwaszkiewicz, books by contemporary travel writers, for example, Andrzej Stasiuk, Mariusz Szczygieł, Hugo Bader, Mariusz Wilk, Beata Pawlikowska, Martyna Wojciechowska.

These are just some examples of how Western culture influences the development of the travelogue genre and how it is reflected in other literatures.

These studies are clearly insufficient to fully cover the topic (it can still be considered poorly studied), however, the trend of steady growth in works on travel literature in Russian literature cannot but rejoice. The presented article is an attempt to summarize what has already been done over the past few years, to offer our point of view on a number of controversial or unexplained problems and to create a typology of Soviet literary travel.

Discussion and observation. The second half of the 18th century was a time of uncertainty and transition for many literary genres. Satire, ode, epic, tragedy – all genres championed by the classicists – became outdated imitations of past models, while the sentimental school developed new, more personal forms of expression. During this period, travelogue becomes a hybrid genre, including elements of poetry, prose and drama⁶. Writers such as Radishchev and Karamzin, influenced by sentimentalism, found travelogue ideal for expressing their own inner feelings along with a sensitivity to nature and simple “primitive” life. This genre, hitherto outside the boundaries of classical literary aesthetics, allowed them to convey at least the illusion of spontaneous inspiration. Although the travelogue allows for the mixing of literary genres, it imposes some important technical restrictions on the author.

The narrative must be told in the first person, and the material must somehow relate to the journey (which, however, the author is free to define in his own terms). Like a literary diary, a “journey” usually implies an autobiographical account of the narrator’s experiences – an apparently spontaneous recording of everyday observations and sensations. The “spontaneity” of storytelling is, of course, often a purely literary device or convention used to dramatize a fictional character who is telling a fictional story, and may not be based on the author’s actual experiences⁷. A fictional travel diary or memoir usually retains, for the sake of verisimilitude, many of

⁵ О.В. Мамуркина, *Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения*. «Филологические науки. Вопросы теории и практики» 2013, № 9, ч. 2, с. 110–113.

⁶ Н.А. Никитина, Н.А. Тулякова, *Жанр травелога: когнитивная модель*, <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/snuji42noa/104507663.pdf> [accessed: 21.12.2023].

⁷ Т.И. Печерская, *Литература путешествий: культурно-семиотические и дискурсивные аспекты*, «Гаудеамус», Новосибирск 2013.

the autobiographical or descriptive elements found in its “real” counterpart. This applies even to the most fantastic examples of the genre, such as Swift’s *Gulliver’s Travels*. When travelogue is used for aesthetic purposes, and not just to convey information, it becomes “literary”. Like its distant ancestor, the picaresque novel, the fictional travelogue does not have a single plot. Since the narrator must move from one place to another, any single plot involving one set of characters becomes virtually impossible. Consequently, the action must consist of a series of episodes or miniature plots. Skillful authors illustrate their ideas about human nature, national characters, social injustice, freedom, art with the help of such seemingly unrelated episodes. The unity of travelogues is not based on the dramatic resolution of conflicts that arise between characters, but rather on the author’s ability to generalize eloquently and convincingly. Even in its most subjective and lyrical form, literary travelogue retains a didactic, moralizing tone. Perhaps such didacticism is inevitable, since travel, real or imagined, provides the traveler with an almost irresistible opportunity to re-evaluate his own society and his own values. When faced with an alien environment, we tend to compare and contrast the strange with the familiar; geographic displacement inspires detachment, which in turn forces us to make radical value judgments. Travel not only stimulates comparisons, but can also influence changes within a person. Dramatizing the emotional and intellectual changes experienced by the narrator remains an important function of the literary travelogue. After all, since the Middle Ages, sea or land travel has been a common allegory for the soul’s journey through life, toward ultimate salvation or damnation. Pushkin and Griboedov both wrote true travelogues related to military campaigns in the Caucasus. And both works refute the romantic myths about the wars that were fought in this distant and exotic territory⁸.

Consider Pushkin’s journey to Erzurum – a prosaic response to the sentimental journey that came into fashion in the first decades of the nineteenth century. The travel letters of Griboedov, on the other hand, were not written for publication, they lack a consistent topic or thesis. Because their interest is mostly biographical, we won’t include them here. The local “internal” travelogue, used as a platform for criticizing the social and political situation in Russia, plays a significant role in Russian literature. Although there are few examples of critical or satirical travel “per se” due to the threat of censorship, related works such as *Dead Souls* and *Athlete Sketches* have been read as accusations or at least negative depictions of the society they describe. Seeing your country as if you were a foreigner can be an effective means of showing readers the flaws in their own society. Montesquieu’s *Letters of Men* is a celebrated example of a satirical travel diary used for such didactic purposes. Radishchev in *The Journey from St. Petersburg to Moscow* and Chekhov on Sakhalin Island (written more than a hundred years later) sought reforms, describing a clear injustice in their society. Their goal was to educate rather than entertain the reader.

The emergence of literary travel itself is associated with the design of fiction as a self-sustaining aesthetic category of travelogue. Andreas Shënle in a detailed study *Authenticity and fiction in the author’s identity of Russian travel literature 1790–1840* (2004) establishes the boundaries of the relationship between the plan of reality

⁸ A. Rejter, *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.

and its aesthetic transformations in literary travels of K. XVIII – the first third of the XIX century: *Journey from St. Petersburg to Moscow* (1790) A.N. Radishchev and the proper paradigm; *Letters of the Russian Traveler* (1791–1792) by N.M. Karamzin as constructing himself in the space of the “other”; “travelogue as a ritual of social integration” (*Journey to Little Russia* [1803], *Another trip to Little Russia* [1804], *Journey to Taganrog, Odessa and Crimea* [1812] P.I. Shalikov); history in the present (*Journey to Midday Russia* [1800, rev. and additional in 1805] V.V. Izmailova); “travelogue as a ritual of spiritual elevation” (*Letters of V.A. Zhukovskogo to Grand Duchess Alexandra Fedorovna from his first trip abroad in 1821*); *Excerpt from the letters of a Russian officer in Finland* (publ. in 1859) K.N. Batyushkov and the naive paradox, *Trip to Revel* (1821) by A.A. Bestuzhev-Marlinsky and the idea of utopia; *Paradox 112 Publishing House Literacy* “www.gramota.net sentimental” – *Journey through Tavrid in 1820* by I.M. Muravyov-Apostol, resources of irony (*Journey to Arzrum* [1829] by A.S. Pushkin, *Wanderer* [1832] by A.F. Veltman, *Fantastic Travels of Baron Brambeus* [1833] O.I. Senkovsky)⁹.

Results. These works do not exhaust the circle of Russian travelogues of the first half of the 19th century, continue to develop the traditions of sentimentalism of P.I. Sumarokov (*Journey throughout the Crimea and Bessarabia in 1799* [1800], *Leisure of the Crimean judge, or the Second trip to Taurida* [1803]) and M.I. Nevzorov (*Journey to Kazan, Vyatka and Orenburg in 1800* [1803]); the travelogue N.V. Gogol in the poem *Dead Souls* (1842), fictionalizes the documentary form of the magazine M.Yu. Lermontov (*Hero of Our Time* [1840]). It is important that the work of Gogol and Lermontov enshrines in the literary tradition, in fact, the novel a journey (Reise-Roman, according to S. Krzhizhanovsky), the prototype of which, however, is also created by F. Emin in one of his most famous novels *Fickle Fortune, or The Adventure of Miramond* (1763). The genre and ideological resources of the travel novel and forms close to it are further explored by N.A. Nekrasov (the poem *To Whom to Live Well in Russia* (1866–1876) undoubtedly has a romance nature), I.A. Goncharov (the cycle of travel notes *Frigate Pallas* [1855–1857]), N.G. Chernyshevsky (the novel *What to do?* [1862–1863]), N.S. Leskov (the story *The Enchanted Wanderer* [1872–1873]), etc. In the late XIX – early XX centuries, the travelogue reiterated itself as a universal structure for translating the meaning of any kind. The authors of the collection of articles *Fugitive Views: A New Reading of Russian Travelogues of the First Third of the 20th Century* (2010) emphasize that the feeling of precariousness of reality pushed writers to a special view of the world: the view of the fugitive, the view opened in eternity (in early travelogues, the dichotomy “own/alien” determined the limb of space, the presence of the final “return point, travelogue of the beginning XX century”)¹⁰.

The eschatological attitude is characteristic of the travelogues of “runaway Art Nouveau”: *Sakhalin Island* (1891–1894) by A.P. Chekhov, *Fleeting. 1915* (1915)

⁹ Е.Ю. Сафатова, *Паломнический сюжет в «Путешествии ко Святым местам в 1830 году» и «Путешествии по Святым местам русским» А.Н. Муравьева*: дисс. ... канд. филол. наук, Кемерово 2008.

¹⁰ А. Шенле, *Подлинность и вымысел в авторском самосознании русской литературы путешествий, 1790–1840*, пер. с англ. Д. Соловьева, «Академический проект», Санкт-Петербург 2004.

V.V. Rozanova; the study of the place of personality within the boundaries of the collapsing empire is subordinated to the plan of the *Sentimental Journey* (1923) by V.V. Shklovsky (an autobiographical novel, already at the level of the name of the travesty of sentimentalism of the late 18th century), *Travels to Armenia* (1931–1932) O. Mandelstam and essays *Wind from the Caucasus. Impressions and Armenia* (1928) by A. Bely. It is also curious to contrast two more directions of development of travelogues, highlighted by researchers of the genre: the construction of an ideologically proper space of a new empire (*According to the Union of Soviets* by M. Gorky, 1929; *Desert, In the East* (1936) P. Pavlenko; *The Road to the Ocean* (1935) by L. Leonov) and *The Exile's Gaze (Journey to an Unknown Land* (1946) by Yu.K. Therapiano; *In Europe by Car* (1933) by G. Ivanov). The idea of wandering and updating the motive of the trip is characteristic of the works of I.A. Bunin, B.K. Zaitsev, I.S. Shmelev, V.V. Nabokov, M.A. Bulgakov, A.T. Tvardovsky. The latest Russian literature, the ways of development of which are still completely beyond comprehension, also resorts to bullying as a scheme for organizing a text, playing out genre forms and nominations; postmodernism literature, which updates the idea of utopia/dystopia, uses a path metaphor, a cyclical motive, closing motion vectors: *Spelling* (2003), *Railway* (2006) by D. L. Bykov, *Metro 2033* by D. Glukhovsky, *2017* by O. Slavnikova and others. Curious and researched by Sh. G. Umerov are the “travels of the people of the bottom”: *Lessons of Europe* (2002) by M. Arbatova, *Three Hells: an anti-culture novel* by A. Ryssov, *More than Ben* (2002) by S. Sakin, *Paris, Moscow, love...* (2007) M. Aznavour et al¹¹. The journalistic nature of these texts brings them closer to travel journalism, the main format of which remains the travelogue magazine (“Around the World”, “GEO”, “National Geographic” etc.).

Thus, travel, whether real or allegorical, has traditionally been seen as a means of self-improvement, a kind of education in itself individual. Both Radishchev and Karamzin will seek to inform and guide their readers by portraying the “education” of their narrators. The travel genre, but formally outside of it, includes travel undertaken within the Russian Empire by many heroes of nineteenth-century Russian literature. The Caucasus was especially attractive to the romantic literary imagination: therefore Pushkin, Marlinsky, Lermontov and Tolstoy show their “civilized” protagonists in conflict with the “primitive” inhabitants of a wild and exciting mountain landscape. The influence of the travel genre is especially noticeable in Lermontov’s novel *Hero of Our Time*. In the first part, *Bela*, the narrator’s descriptions of the nature and vicissitudes of his journey (which belong to the travel note genre) create a “frame” for the story of his fellow traveler Maxim Maksimych. The diary of Pechorin (containing the last three parts: *Taman*, *Princess Mary* and *Fatalist*), moreover, takes the form of a highly melodramatic travel diary, which serves to dispel, revealing the intellectual and spiritual superficiality of Pechorin, the aura of romantic mystery that others perceived in this “hero”. The genesis of the travelogue confirms the relevance of the genre at different stages of the development of literature and literature in general: remaining a convenient form of direct fixation of impressions, path prose became a universal matrix of comprehension of the “other”, creating and consolidat-

¹¹ Ш.Г. Умеров, *Пространство и время: заграничное путешествие людей «дна» как протожанр в новейшей русской литературе*, «История и современность» 2011, № 2 (14), http://www.socionauki.ru/journal/files/iis/2011_2/179-193.pdf [accessed: 21.12.2023].

ing the “image of the other” at different levels of artistic generalization, regardless of the author’s tasks, and therefore his narrative strategy.

References

- Rejter A., *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.
- Wędrówka, podróż, migracja w języku i kulturze, red. E. Białas-Pleszak, J. Przyklenk, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018.
- Бондарева А.А., *Литература скитаний*, «Октябрь» 2012, № 7, с. 277–281, <http://magazines.russ.ru/october/2012/7/bo18.htm> [accessed: 21.12.2023].
- Каменский С.Ю., *Травелог как форма конструирования музейных экспозиций (на примере археологических выставок)*, [в:] *Дискурс травелога*, авт.-сост.: О.Ф. Русакова, В.М. Русаков, Издательский дом «Дискурс-Пи», Екатеринбург 2008, http://u6935.netangels.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=112&Itemid=10 [accessed: 21.12.2023].
- Кржижановский С., *Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов: в 2-х т.*, под ред. Н. Бродского, А. Лаврецкого, Э. Лунина, В. Львова-Рогачевского, М. Розанова, В. Чехихина-Ветринского, т. 2, Издательство Л.Д. Френкель, Москва–Ленинград 1925, <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt2/lt2-7053.htm> [accessed: 21.12.2023].
- Мамуркина О.В., *Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения*, «Филологические науки. Вопросы теории и практики» 2013, № 9, ч. 2, с. 110–113.
- Никитина Н.А., Тулякова Н.А., *Жанр травелога: когнитивная модель*, <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/snuji42noa/104507663.pdf> [accessed: 21.12.2023].
- Печерская Т.И., *Литература путешествий: культурно-семиотические и дискурсивные аспекты*, “Гаудеамус”, Новосибирск 2013.
- Сафатова Е.Ю., *Паломнический сюжет в «Путешествии ко Святым местам в 1830 году» и «Путешествии по Святым местам русским» А.Н. Муравьева*: дисс. ... канд. филол. наук, Кемерово 2008.
- Шенле А., *Подлинность и вымысел в авторском самосознании русской литературы путешествий, 1790–1840*, пер. с англ. Д. Соловьева, «Академический проект», Санкт-Петербург 2004.
- Умеров Ш.Г., *Пространство и время: заграничное путешествие людей «дна» как про-тожанр в новейшей русской литературе*, «История и современность» 2011, № 2 (14), http://www.socionauki.ru/journal/files/iis/2011_2/179-193.pdf [accessed: 21.12.2023].

Travelogue in the Russian literary tradition

Abstract

The article makes an attempt at specific works of travel literature to trace the main stages of the evolution of the genre of literary travel, the peculiarities of its development, appearance and functioning, to consider the originality of the genre and its poetics. Considering the evolution of the travelogue genre, it should be noted the breadth and variety of views on the essence of the genre. In modern domestic literary criticism, we will meet a wide range of views on the essence of the genre. Numerous travel notes of the 18th, 19th centuries and the current century make it possible to raise the problem of the evolution of the genre as a problem of its continued development. Pointing to the origin of this genre in Western Europe, we will try to assess its role in the history of Russian literature, as well as analyze the existence of travelogue in the

Russian literary tradition: sources, genre genetics, main development vectors, texts using the formula for organizing travel prose as a compositional and meaningful invariant.

Key words: Russian literature, evolution of the genre, travel prose, travelogue

Травелог в русской литературной традиции

Резюме

В статье рассматривается проблематика появления, развития и функционирования жанра травелог, с обращением особого внимания на многообразие взглядов на его сущность. Указывается на происхождение данного типа текста в Западной Европе, а также анализируется его бытование в русской литературной традиции, учитывая источники, генетику жанра, основные векторы развития, тексты, использующие формулу организации путевой прозы в качестве композиционного и содержательного инварианта. Кроме того, совершается попытка дать современное определение дефиниции травелога, выявить его жанрообразующие черты и особенности в конкретные историко-литературные эпохи его развития. Эволюция анализируемого жанра, его поэтика и стиливая специфика прослеживаются на избранных произведениях русской путевой литературы.

Ключевые слова: русская литература, эволюция жанра, путевая проза, травелог

Zhaynagul Beisenova, dr hab., prof.

ORCID: 0000-0001-7022-4956

Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Rosyjskiej

Euroazjatycki Uniwersytet Narodowy imienia L.N. Gumilowa (Kazachstan)

e-mail: zhaina_b@mail.ru

Zhaynagul Beisenova, associate professor

Faculty of Philology, Department of Russian Philology

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Oksana Małysa, dr hab., prof. UŚ

ORCID: 0000-0002-5130-769X

Wydział Humanistyczny, Instytut Językoznawstwa

Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: oksana.malysa@us.edu.pl

Oksana Małysa, associate professor

Faculty of Humanities, Institute of Linguistics

University of Silesia in Katowice

Gulsim Dosmaganbetova, mgr

ORCID: 0000-0002-2114-894X

Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Rosyjskiej

Euroazjatycki Uniwersytet Narodowy imienia L.N. Gumilowa (Kazachstan)

e-mail: gulya0603@mail.ru

Gulsim Dosmaganbetova, MA

Faculty of Philology, Department of Russian Philology

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Marina Borowik

Próba opisu kontrastywnego frazeologizmów pochodzenia biblijnego języka polskiego i ukraińskiego z korpusu jednostek nieposiadających ekwiwalentów formalnych i semantycznych

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie wyników badań, które przeprowadziłam, przygotowując rozprawę doktorską pt. *Frazeologia pochodzenia biblijnego w zbiorach leksykograficznych języka polskiego i ukraińskiego. Próba opisu konfrontatywnego* (2017).

Jako obiekt badania została wybrana grupa tematyczna frazeologii, a konkretnie frazeologia pochodzenia biblijnego w języku ukraińskim i polskim. W przypadku podjętych badań konfrontacja ta polegała na ustaleniu pełnej ekwiwalencji (semantycznej i formalnej) frazeologizmów biblijnych języka polskiego i ukraińskiego, ekwiwalencji częściowej (semantycznej lub formalnej) oraz braku ekwiwalencji (wraz z analizą przypuszczalnych jej przyczyn) w obrębie badanych korpusów. Celem artykułu jest konfrontacja polskich i ukraińskich frazeologizmów pochodzenia biblijnego z punktu widzenia ilościowego oraz jakościowego, aby pokazać grupę jednostek nieposiadających ekwiwalentów.

Dla określenia frazeologizmów pochodzenia biblijnego używam dwóch terminów: *biblizm* (lecz w znaczeniu węższym: nie są bowiem brane pod uwagę pojedyncze słowa i kilkuzdaniowe cytaty) oraz *frazeologizm biblijny* bądź *frazeologizm pochodzenia biblijnego*. W rozprawie pojęcia te traktowałam jako synonimy. Dla potrzeb analizy jednostek pochodzenia biblijnego została zastosowana klasyfikacja frazeologizmów autorstwa Stanisława Skorupki¹. Wśród frazeologizmów wyodrębniałam: wyrażenia, zwroty i frazy. Te ostatnie obejmują także jednostki w rodzaju aforyzmów, maksym, sentencji oraz przysłów.

Jak się okazuje, różnice ilościowe korpusu polskiego i ukraińskiego zależą między innymi od sposobu definiowania terminów: *biblizm*, *frazeologizm biblijny*, *frazeologizm pochodzenia biblijnego*². Niektórzy językoznawcy rozumieją *biblizm* szeroko

¹ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1976–1978, s. 6.

² Są to prace: W. Chlebda, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, wyd. II uzupełnione, Leksem, Łask 2003; W. Chlebda, W.M. Mokijenko, S.G. Szuleżkova, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Leksem, Łask 2003; J. Godyń, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wyd. 1, Spółka Wydawniczo-Księgarska, Kraków–

(zaliczając do tego pojęcia pojedyncze wyrazy i kilkuzdaniowe cytaty), niektórzy – wąsko. Kwestia ta nadal pozostaje otwarta. Określone są tylko granice dolne korpusów (najmniej liczne) frazeologizmów biblijnych, ponieważ wszyscy językoznawcy jednoznacznie przyjmują *cytat biblijny* za podstawę tej grupy jednostek.

W przypadku moich badań obiektem analizy była tylko jedna grupa źródeł, czyli opracowania leksykograficzne i filologiczne poświęcone wyłącznie frazeologizmom biblijnym lub szerzej rozumianym *biblizmom* (leksyka biblijna, frazeologia, przysłowia, aforyzmy, skrzydlate słowa). Jest to najbardziej przejrzysty zbiór prac, który notuje same *biblizmy* – rozumiane wąsko lub szeroko (zaliczając do tego pojęcia pojedyncze wyrazy i kilkuzdaniowe cytaty).

Materiał badawczy obejmuje korpus 339 jednostek polskich oraz 403 jednostki ukraińskie. Dla utworzenia korpusów jednostek pochodzenia biblijnego posłużyło głównie 6 źródeł materiałowych: 3 z języka polskiego oraz 3 – z ukraińskiego (polskie: słowniki Jana Godynia, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*³, Anny M. Komornickiej, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*⁴, opraco-

Warszawa 1995 (wyd. 2 popr., uzup. i rozsz.: Oficyna Wydawnicza Rytm, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków–Warszawa 2006); G. Dziamska-Lenart, *Frazeologizmy biblijne w nowych słownikach frazeologicznych języka polskiego*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś III. Materiały z konferencji, Poznań, 24–26 kwietnia 2006*, red. ks. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2007, s. 205–213; M. Komornicka, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1994; S. Koziara, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2001; S. Koziara, M. Borowik, *Ukraińska i polska frazeologia pochodzenia biblijnego. Stan opracowań leksykograficznych*, «Науковий вісник Чернівецького університету». Випуск 678: *Романо-слов'янський дискурс. Збірник наукових праць*, Видівничий дім «Родовід», Чернівці 2013, с. 11–14; H. Krauss, *Skrzydlate słowa biblijne. Słownik zwrotów biblijnych*, przekład i oprac. P. Pachciarek, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 2001; H. Walter, E. Komorowska, A. Krzanowska i zespół, *Deutsch-polnisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen mit historisch-etymologischen Kommentaren. Niemiecko-polski słownik frazeologii biblijnej z komentarzem historyczno-etymologicznym*, volumina.pl Daniel Krzanowski, Szczecin–Greifswald 2010; А.П. Коваль, В.В. Коптілов, *1000 крилатих виразів української літературної мови (Афоризми, літературні цитати і образні вислови)*, Видавництво «Наукова думка», Київ 1964; Л.К. Байрамова, В.А. Бойчук, *Аксиологический словарь фразеологизмов-библейзмов на русском, украинском, белорусском, болгарском, польском, чешском, английском, немецком, французском языках*, Центр инновационных технологий, Казань 2012; А.П. Коваль, В.В. Коптілов, *Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови, 2-е вид., перероб. і доп., Вища школа, Київ 1975; А.П. Коваль, Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*, Либідь, Київ 2001; М.В. Скаб, *Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках*, [у:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник, відповідальний ред. І.С. Гнатюк, Інститут української мови НАН України, Київ 2011, с. 107–114; Ж.В. Колоїз, З.П. Бакум, *Слово Благості. Словник-довідник фразем біблійного походження*, Видавництво «І.В.І.», Кривий Ріг 2002; *Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*, укладачі: Л.П. Будівська, З.С. Сікорська, Луганськ-Арт, Луганськ 2007.

³ J. Godyń, *Od Adama i Ewy zaczynać...*

⁴ M. Komornicka, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych...*

wanie filologiczne Stanisława Koziary, *Frazeologia biblijna w języku polskim*⁵, które zawiera 98 jednostek biblijnych oraz ukraińskie: Алла Коваль, *Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*⁶, Жанна В. Колоїз, Зінаїда П. Бакум, *Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження*⁷ oraz Лариси Будівської та Зінаїди Сікорської, *Фразеологізми біблійного походження*⁸).

Jak już wspomniałam, w swojej pracy przeanalizowałam frazeologizmy pochodzenia biblijnego pochodzące ze współczesnych zasobów leksykograficznych języka polskiego i ukraińskiego. Wśród wybranych jednostek frazeologicznych są wyrażenia, zwroty, frazy (aforyzmy, maksymy, cytaty, sentencje, przysłowia, skrzydlate słowa). Pojedyncze wyrazy nie były brane pod uwagę. Wszystkie wybrane jednostki zostały podzielone (według utworzonych przeze mnie klasyfikacji) na pięć korpusów językowych – z pełną, z różną ekwiwalencją (semantyczną lub formalną) lub z jej brakiem. Każdy korpus został przeanalizowany pod kątem ilościowym oraz jakościowym.

W badaniach wykorzystałam metodę kontrastywną, która pomogła ustalić podobieństwa oraz rozbieżności między jednostkami pochodzenia biblijnego w dwóch językach słowiańskich.

Głównym zadaniem, jakie przed sobą postawiłam, było ustalenie:

- typów jednostek (frazy, zwroty, wyrażenia), ich liczby;
- typów znaczenia (pierwotne / wtórne);
- miejsc biblijnych (z jakich części Biblii pochodzi najwięcej jednostek);
- rodzajów i przyczyn braku ekwiwalencji.

W niniejszym artykule przedstawiam jedynie analizę wraz z wynikami badań korpusów jednostek nieposiadających ekwiwalentów.

- 1) Typy jednostek w poszczególnych korpusach oraz ich liczba (również procentowo):
 - 1.1) Frazeologizmy biblijne nieposiadające ekwiwalentów (polskie):
W sumie jednostek – 175, w tym:
Wyrażenia – 54 jednostki – 31%
Zwroty – 72 jednostki – 41%
Frazy – 49 jednostek – 28%.
 - 1.2) Frazeologizmy biblijne nieposiadające ekwiwalentów (ukraińskie):
W sumie jednostek – 239, w tym:
Wyrażenia – 117 jednostek – 49%
Zwroty – 69 jednostek – 29%
Frazy – 53 jednostki – 22%.
- 2) Oprócz analizy pod względem rodzaju poszczególnych biblizmów przeprowadziłam procentową analizę (na podstawie danych z utworzonych przeze mnie korpusów językowych) udziału ksiąg biblijnych Starego i Nowego Testamen-

⁵ S. Koziara, *Frazeologia biblijna...*

⁶ А.П. Коваль, *Спочатку було Слово...*

⁷ *Слово Благовісті. Словник-довідник фразем...*

⁸ *Фразеологізми біблійного походження...*

tu w badanych korpusach biblizmów polskich oraz ukraińskich. W korpusach konstrukcji nieposiadających ekwiwalentów, mających cechy narodowe, w języku polskim większa liczba jednostek pochodzi ze Starego Testamentu (60%), w korpusie ukraińskim relacje kształtują się inaczej: 45% – Stary Testament oraz 55% – Nowy Testament. W obydwu korpusach językowych, mówiąc o pochodzeniu jednostek z Nowego Testamentu, w większości przypadków mamy na myśli głównie Ewangelie.

- 3) Kolejne wyniki pokazują relację pomiędzy znaczeniem konkretnej jednostki hasłowej a znaczeniem właściwym tekstowi biblijnemu (proces tworzenia się wtórnych znaczeń wokół biblizmów frazeologicznych języka polskiego i ukraińskiego). Dane te ilościowo oraz procentowo przedstawiają się następująco:

- 3.1) jednostki nieposiadające ekwiwalentów (polskie):

w sumie jednostek: 175

znaczenie wtórne: 32 jednostki – 18%

znaczenie pierwotne: 143 jednostki – 82%

- 3.2) jednostki nieposiadające ekwiwalentów (ukraińskie):

w sumie jednostek: 239

znaczenie wtórne: 48 jednostek – 20%

znaczenie pierwotne: 191 jednostek – 80%.

Korpusy nieposiadające ekwiwalencji są najliczniejszymi grupami jednostek. Tworzą je biblizmy, które nie mają odpowiednika w drugim języku. Co ciekawe, większość z tych jednostek ma ekwiwalencję pełną lub częściową, która funkcjonuje w życiu narodu, w jego języku, ale wykorzystane przeze mnie prace leksykograficzne i filologiczne akurat ich nie notują, np.: *благословенна ти поміж жонами – błogosławiona między niewiastami; Bóg dał, Bóg wziął – Господь дав, Господь і взяв* oraz inne. Są to najciekawsze grupy jednostek, ponieważ odzwierciedlają pod tym względem określone widzenie świata, tradycje, kulturę narodu. Porównując dwa pokrewne języki słowiańskie, wydaje się, że większość jednostek znajdzie się w grupie ekwiwalentnej. W praktyce sytuacja wygląda jednak inaczej. Chciałabym zatem więcej uwagi poświęcić właśnie tej grupie jednostek, spróbować opisać ewentualne przyczyny braku ekwiwalencji w ich przypadku.

Po pierwsze, język polski i ukraiński należą do tej samej słowiańskiej rodziny językowej, ale, równocześnie reprezentują różne jej grupy – wschodnio- i zachodniosłowiańską (stąd rozbieżności gramatyczne). Po drugie, kwestia Biblii jest wspólna dla obu języków, istnieją jednak pewne różnice. Źródło jest to samo, ale jego treść przekazywano w inny sposób. Tekst księgi tłumaczono bowiem z różnych języków. W przypadku przekładu polskiego największy wpływ miała tradycja katolicka, szczególnie zaś tłumaczenia staropolskie, dokonywane z podstawy łacińskiej *Wulgaty*. W procesie tym bardzo ważna rola przypadła Biblii z końca XVI wieku w przekładzie ks. Jakuba Wujka, której pełne wydanie z roku 1599 na blisko cztery wieki stało się podstawowym tekstem Pisma Świętego dla katolików w Polsce. Tak długi okres obowiązywania tego przekładu w roli tekstu podstawowego i liturgicznego przyczynił się do powstania swoistych cech polskiego stylu biblijnego, w którym ważne miejsce zajmują stałe związki wyrazowe w typie frazeologizmów. Wiele tego rodzaju biblizmów stanowią łacińskie kalki składniowe przemienione w drodze literalnych tłumaczeń z *Wulgaty*.

Ukraińska ścieżka tłumaczeniowa była bardziej zawiła z historycznego punktu widzenia, ponieważ pełne tłumaczenie Biblii na język ukraiński powstało dopiero w roku 1903 (było to tłumaczenie Pantelejmona Kulisza, Iwana Puliuja oraz Iwana Neczuja-Lewickiego). Wcześniej, naród ukraiński, z konieczności, wykorzystywał przekład tekstu biblijnego w języku rosyjskim lub staro-cerkiewno-słowiańskim. Stąd wczesne tłumaczenia ukraińskie zawierają wiele cerkiewnosłowianizmów oraz wyrazów z rosyjskim zabarwieniem fonetycznym (moskiewska wymowa cerkiewizmów, którą w XVIII wieku wprowadziła do szkół ukraińskich Katarzyna II). Po trzecie, chociaż Polacy i Ukraińcy są narodami słowiańskimi, o wspólnej wielowiekowej historii (co wpłynęło na kształtowanie wspólnej kultury oraz tradycji), to każdy z nich miał oraz ma swoją ścieżkę rozwoju, odrębną świadomość narodową, własny językowy obraz świata. Wpłynęło to na różnice formalne oraz semantyczne częściowo zbieżnych frazeologizmów biblijnych. Stąd te luki językowe w nieposiadających ekwiwalentów korpusach oraz nowe i nieznane drugiemu z narodów sposoby obrazowania. Niezależnie od powyższego oba narody mają dużo wspólnego, stąd dość liczna grupa jednostek (95) o pełnej ekwiwalencji.

Z analizy nieposiadającego ekwiwalentów korpusu języka polskiego wynika, iż ze 175 jednostek zaledwie 18% ma znaczenie wtórne, reszta zachowała znaczenie pierwotne (w stosunku do semantyki biblijnej). Znalazły się wśród nich: wyrażenia, zwroty i frazy.

Najliczniejszą grupę tworzą zwroty (72). Są to zarówno frazeologizmy biblijne w znaczeniu pierwotnym, np.: *pokazywać rogi* 'stawać się hardym, krnąbrnym, zuchwałym' (MSB⁹: 156); *spać / zasnąć snem wiecznym* podn. 'umrzeć, nie żyć', 'być pochowanym, pogrzebanym' (MSB: 163, FBJP: 191); *bić się / uderzyć się w piersi* 'uderzać się ręką (zwykle zwiniętą w pięść dłonią) w pierś na znak skruchy lub potwierdzenia prawdziwości słów', 'okazywać skruchę, przyznawać się do winy' (MSB: 137, FBJP: 151), jak i jednostki o znaczeniu wtórnym, np.: *być / stać / postawić kogo na świeczniku* 'być jedną z czołowych postaci w społeczeństwie, zajmować wysokie stanowisko w jakiejś hierarchii', 'wysunąć kogoś na wybitne, zaszczytne stanowisko' (MSB: 180); *chwiać się jak trzcina* przen. 'być niezdecydowanym, wahać się' (MSB: 53); *gorzko płakać / zapłakać* autor. 'doznać bólu, rozpacz' (FBJP: 160).

Drugą pod względem frekwencji grupą są w omawianym korpusie wyrażenia (54). Część z nich wykazuje znaczenie pierwotne, np.: *dziecko / dzieci Boże* przestarz. 'ludzie jako stworzenia Boga, zwłaszcza chrześcijanie' (FBJP: 58, SFJP: 204); *uczta weselna* autor. 'wystawne, uroczyste przyjęcie, zabawa' (FBJP: 138), druga część wyrażen w tym korpusie ma natomiast znaczenie wtórne, np.: *arka przymierza* książk., przen. 'o kimś lub o czymś, co łączy przeszłość z teraźniejszością', 'skarbnica tradycji' (MSB: 43, FBJP: 45, SZAB: 55); *bramy piekielne* autor. 'wejście, początek trudnego doświadczenia' (FBJP: 52) oraz inne.

Frazy w grupie polskich jednostek bez ekwiwalentów stanowią kolejny zbiór (49). Są to głównie przysłowia pochodzenia biblijnego, np.: *Czego oko / oczy nie*

⁹ Stosuję skróty źródeł polskich: SZAB – *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*; MSB – *Mały słownik biblizmów języka polskiego*; FBJP – *Frazeologia biblijna w języku polskim*; WSF – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*; RPSSS – *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*; SFJP – *Słownik frazeologiczny języka polskiego*; NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*; SJP – *Słownik języka polskiego*.

widzą, tego sercu nie żal 'łatwo znieść stratę, o której się nic nie wie' (MSB: 126, WSF: 322) oraz inne. Większość z nich ma znaczenie pierwotne.

Nieposiadający ekwiwalentów korpus języka ukraińskiego liczy 239 jednostek pochodzenia biblijnego. Z obliczeń wynika, że z nich 20% ma znaczenie wtórne, 80% – pierwotne.

Znaczenie wtórne w tej grupie w większości przypadków mają wyrażenia, np.: *a) агнець Живий / Божий, б) Боже ягня, с) Божя віця* okaz. 'Про людину, що бере на себе чужі провини', iron. 'позначення смирної громади, що немає власної думки, сліпо йде за провідцями' (СБС¹⁰: 259, СБ: 9), czyli 'o człowieku, który bierze na siebie winę innych; ironicznie o społeczeństwie, które nie ma własnego zdania, ślepo idzie za kimś'; *святе сімейство* 'у переносному, іронічному значенні' (СБС: 160), czyli 'w znaczeniu przenośnym, ironicznym'; *дош із сірки та огню* автор. 'лє як з відра', 'злива' (ФБП: 23), czyli 'ulewa' oraz inne, rzadziej pierwotne znaczenie mają zwroty, np.: *a) вигнати із храму, б) вигнання із раю* inгер. 'Звільнити приміщення від тих, хто не гідний бути там', 'означає безповоротну втрату чогось' (ФБП: 16, СБС: 26, СБ: 27), czyli 'bezpownotna utrata czegoś' lub 'wygonić z pomieszczenia tych, którzy nie są godni tam być'; *закривати очі* inгер. 'Навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось' (СБ: 63), czyli 'specjalnie na coś nie zwracać uwagi'; *приносити жертву богам* жарт. 'щось віджило, архаїчне, смішне' (СБС: 70), czyli 'coś archaicznego, śmiesznego' oraz inne.

Bardzo rzadko w korpusie jednostek nieposiadających ekwiwalencji języka ukraińskiego znaczenie wtórne mają frazy, np.: *a) З Назарета що може бути доброго? б) Хіба може бути з Назарету що добре?* 'коли хочуть сказати, що від цієї людини nie можна czekać нічого хорошего' (СБС: 178, ФБП: 60), czyli 'kiedy chce się podkreślić, że po tym człowieku nie ma co oczekiwać niczego dobrego' oraz inne.

Analizując korpusy bez ekwiwalentów, warto zwrócić uwagę na minimalnie wspólną pod względem słownictwa oraz obrazów leksykę. Chodzi m.in. O słowa: *niebo, ziemia, serce, dusza, Salomon, raj, sąd, ścieżka, świat, droga* oraz inne. Są to pojęcia stricte biblijne. Pojawia się sporo frazeologizmów biblijnych z tymi komponentami, które są używane w drugim z porównywanych języków, których nie notują słowniki, np.: *буць в сі́дмим не́бі* – *Бути на сьомому не́бі*; *агнець Живий / Божий* – *baranek boży*; *віщій / вищій / Святий Дух* – *Duch Świąty* i szereg innych. Uważam, że przyczyną podobnego stanu rzeczy są różnice kulturowe, odmienne potrzeby oraz upodobania językowe, różne językowe obrazy świata. Dlatego każdy z narodów używa pewnych frazeologizmów chętniej, co skutkuje różnicami w notowaniu jednostek przez słowniki tematyczne. Źródło jest przecież to samo – tekst biblijny, różnice dotyczą tylko przekładów. Z tego wynikają rozbieżności na tle semantycznym lub formalnym, lecz brak ekwiwalencji, kształtuje się, moim zdaniem, na poziomie częstotliwości używania oraz „polubienia” przez użytkowników języka

¹⁰ Stosuję skróty źródeł ukraińskich: ФБП – *Фразеологізми біблійного походження*; СБС – *Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*; СБ – *Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження* (korzystałam z elektronicznej wersji słownika); 1КВУЛМ – *1000 крилатих виразів української літературної мови*; СУМ – *Словник української мови, Академічний тлумачний словник (1970–1980)*; ЭСБФ – *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*; АСФБ – *Аксиологический словарь фразеологизмов-библиизмов*.

takich czy innych biblizmów. Takie informacje odzwierciedlają słowniki frazeologizmów pochodzenia biblijnego.

Zadaniem badacza w pracy o charakterze kontrastywnym jest przeprowadzenie analizy źródła po obydwu stronach, utworzenie korpusów jednostek wedle ekwiwalencji oraz wyodrębnienie grupy jednostek rozbieżnych z punktu widzenia gramatyki i semantyki. Na przykładzie moich badań widać wyraźnie, że chociaż język ukraiński i polski należą do języków słowiańskich, posługujące się nimi narody są sobie bliskie, a kraje przez nie zamieszkivane sąsiadują ze sobą, to grupy biblizmów nieposiadających ekwiwalentów są stosunkowo liczne, to zaś świadczy, po części, o indywidualnym rozwoju każdego z języków w badanym przeze mnie obszarze. Warto na niektórych przykładach pokazać te różnice.

Zacznę od korpusu polskiego. W tej grupie znalazł poświadczenie bardzo ciekawy frazeologizm biblijny, charakterystyczny tylko dla języka polskiego, mianowicie *arka przymierza*. Oznacza on: książk., przen. 'o kimś lub o czymś, co łączy przeszłość z teraźniejszością'; 'skarbnica tradycji'. Ten biblizm opisuje w swoim artykule Stanisław Koziara¹¹. Badacz pokazuje, jak znaczenie semantyczne tego biblizmu zmienia się „od 'skrzyni' do 'skarbnicy' tradycji”.

Warto również zwrócić uwagę także na inne frazeologizmy:

- Wyrażenie *hiobowa/e wieść/ci* 'wiadomość zła, tragiczna, przerażająca, 'o nieszczęściu' (MSB: 83, SZAB: 142). Jednostka ta również została odnotowana tylko w źródłach polskich, ponieważ nie jest ona cytatem z Biblii.
- Fraza *Kur zapiał* 'rodzaj przekleństwa, wyrażającego zdziwienie' (FBJP: 243, WSF: 201)¹². Tego typu jednostki frazeologiczne mają w sobie dużo ekspresji, a każdy naród przekazuje ją za pomocą wybranych słów.
- Biblizm *mieć olej w głowie* również ma swoją ciekawą obrazowość, właściwą dla języka polskiego. Jednostka ta oznacza: 'być rozumnym, mądrym' (MSB: 129).
- Zwrot *mieć miedziane / wytarte czoło* – frazeologizm biblijny, oznacza: książk. 'być bezczelnym, cynicznym, bez ambicji, honoru, wstydu, skrupułów' (MSB: 58, FBJP: 99)¹³.
- Wyrażenie *palec Boży / opatrności* oznacza: podn. 'zjawisko poczytywane za omen, znak interwencji sił nadprzyrodzonych', 'kara boska' (MSB: 134, FBJP: 113, SZAB: 206)¹⁴.
- *Uwolnić Barabasa!* – biblizm, który nie ma ekwiwalencji po stronie ukraińskich źródeł leksykograficznych, oznacza: 'ułaskawić winnego, skazać na jego miejsce niewinnego', 'zafałszować sprawiedliwość, karząc i krzywdząc człowieka niewinnego zamiast właściwego przestępcy' (SZAB: 62).
- Fraza *W górę serca!* oznacza: 'Odwagi!' (MSB: 164). Jednostka przekazuje ekspresję narodu.

¹¹ S. Koziara, *Od skrzyni do skarbnicy tradycji. Uwagi o biblizmie arka przymierza*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” II, 2004, red. L. Bednarczuk, E. Stachurski, T. Szymański, s. 181–189.

¹² Zob. S. Koziara, *Frazeologia biblijna...*, s. 243–245.

¹³ Zob. S. Koziara, *Mieć miedziane / wytarte czoło – pochodzenie i losy frazeologizmu na tle pokrewnych konstrukcji w języku polskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” VIII, 2013, s. 176–183.

¹⁴ Zob. S. Koziara, *Frazeologia biblijna...*, s. 113–115.

W korpusie ukraińskim znalazły się nie mniej interesujące biblizmy, które nie znalazły słownikowego potwierdzenia w polszczyźnie.

Jedną z takich jednostek jest: *відцїжувати комара*, co oznacza: 'zbędne dbanie o drobiazgi i niezapominanie o najważniejszym' (ukr. 'зайві клопоти про дрібниці, забули про головне') (ФБП: 18).

W tej samej grupie należy umieścić także biblizm: (*писати*) *вогненні слова*, który oznacza: 'uprzedzać o nieszczęściu' (ukr. 'попереджати про нещастя, віщувати щось недобре') (ФБП: 15, СБС: 137).

Ciekawym frazeologizmem w rozpatrywanej grupie jest również: *Гог і Магог; Їор і Марор*, który oznacza: 'kiedy mówi się o czymś niezrozumiałym, ale niebezpiecznym' (ukr. 'коли говорять про щось не дуже зрозуміле, але моторошне, загрозливе, небезпечне') (ФБП: 22, СБС: 134).

Wyrażenie *Йов / Іов праведний / многостраждальний / багатостраждальний* oznacza: 'o człowieku, który dużo cierpiał' (ukr. інгер. 'Про людину, яка зазнала багато страждань') (СБС: 102, ФБП: 31, СБ: 71).

Z kolei frazeologizm *Йосип Прекрасний* oznacza: 'mówi się o nie tylko ładnej osobie, ale również o spoutliwej' (ukr. 'вживається на означення не лише красивої, а й цнотливої людини') (СБС: 47, ФБП: 58).

Frazeologizm pochodzenia biblijnego *написати великими буквами* oznacza: 'o czymś bardzo ważnym, co wymaga dużo uwagi' (ukr. інгер. 'про щось дуже важливе, значуще, що вимагає особливої уваги') (СБ: 93).

Ukraiński biblizm *перетворення / перетворити Савла на / в Павла* oznacza: 'o nagłej zmianie poglądów oraz przekonań' (ukr. оказ. 'про різку зміну переконань, поглядів, ідей') (ФБП: 47, СБС: 181, СБ: 108).

Podobnie sytuuje się frazeologizm biblijny *приносити жертви Молохові* oznacza: 'symbol okrucieństwa' (ukr. 'символ жорстокої, неблаганної сили, яка потребує людських жертв') (ФБП: 40).

Charakterystyczny dla języka ukraińskiego jest także biblizm *Самсон і Даліла* przen. 'Samson – olbrzym, ale zraniony; Dalila – podstępna kobieta' (ukr. перен. порівн. 'Самсон – велетень, але зраний, полонений й згублений; Даліла – підступна жінка') (СБС: 88).

Każdy frazeologizm pochodzenia biblijnego, który znalazł się w korpusie konstrukcji nieposiadających ekwiwalentów, odzwierciedla właściwości konkretnego języka, przekazuje sposób myślenia jego użytkowników, pojmowania takich czy innych sytuacji. Nie można powiedzieć, że wszystkie z tych jednostek mają indywidualny i niepowtarzalny charakter, ponieważ wiele spośród nich posiada odpowiedniki w drugim języku, ale badane źródła tematyczne akurat ich nie notują. Prawie każdy frazeologizm, nawet jeżeli ma w żywym porównywanym języku ekwiwalent, to mimo wszystko zawsze będzie mieć własne zabarwienie ekspresywne, własne uzupełnienie semantyczne lub strukturalne. To potwierdza fakt, że mając dość dużo wspólnego pod względem historycznym i kulturowym, dwa pokrewne języki słowiańskie od dawna próbują zachować swój styl i podkreślić swą indywidualność, co widać na przykładzie frazeologizmów pochodzenia biblijnego.

Liczną grupę stanowią biblizmy, które są indywidualizmami pojawiającymi się w każdym z analizowanych języków (175 jednostek w przypadku języka polskiego

oraz 239 jednostek w języku ukraińskim). Dane te wskazują, że tekst Biblii i jej przeład na określone języki podlega swoistej „inkulturacji”, w którym to procesie udział mają czynniki właściwe dla określonego języka oraz duchowej kultury danego narodu. Podjęte przeze mnie badania nad biblijnym dziedzictwem języka polskiego i ukraińskiego w pełni te podobieństwa oraz indywidualności potwierdziły.

Moje dotychczasowe prace porównawcze skoncentrowane na polskiej i ukraińskiej frazeologii pochodzenia biblijnego nie wyczerpują całego kręgu zadań badawczych, jakie stwarza wybrana podstawa materiałowa. Sądzę, że podjęte przeze mnie badania mogą przynieść korzyści dwojakiego rodzaju. Z jednej strony – mogą stanowić bazę źródłową ukazującą zasoby oraz rodzaje biblizmów frazeologicznych dwóch sąsiadujących ze sobą języków. Z drugiej strony – zebrany i poddany analizie filologicznej materiał może posłużyć do dalszych, bardziej szczegółowych badań nad tego rodzaju polsko-ukraińskimi korpusami, postrzeganymi jako część szerszego zasobu utrwalonych jednostek obydwu języków.

Literatura

- Chlebda W., *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, wyd. II uzupełnione, Leksem, Łask 2003.
- Chlebda W., Mokijenko W.M., Szuleżkova S.G., *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Leksem, Łask 2003.
- Dziamaska-Lenart G., *Frazeologizmy biblijne w nowych słownikach frazeologicznych języka polskiego*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś III, Materiały z konferencji*, Poznań, 24–26 kwietnia 2006, red. ks. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2007, s. 205–213.
- Godyń J., *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wyd. 1, Spółka Wydawniczo-Księgarska, Kraków–Warszawa 1995.
- Godyń J., *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wyd. 2 popr., uzup. i rozsz.: Oficyna Wydawnicza Rytm, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków–Warszawa 2006.
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
- Komornicka M., *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1994.
- Koziara S., Borowik M., *Ukraińska i polska frazeologia pochodzenia biblijnego. Stan opracowań leksykograficznych*, «Науковий вісник Чернівецького університету». Випуск 678: *Романо-слов'янський дискурс. Збірник наукових праць*, Видівничий дім «Родовід», Чернівці 2013, c. 11–14.
- Koziara S., *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2001.
- Koziara S., *Mieć miedziane / wytarte czoło – pochodzenie i losy frazeologizmu na tle pokrewnych konstrukcji w języku polskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” VIII, 2013, s. 176–183.
- Koziara S., *Od skrzyni do skarbnicy tradycji. Uwagi o bibliźmie arka przymierza*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” II, 2004, red. L. Bednarczuk, E. Stachurski, T. Szymański, s. 181–189.
- Krauss H., *Skrzydlate słowa biblijne. Słownik zwrotów biblijnych*, przekład i oprac. P. Pachciarek, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 2001.
- Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, W oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. zespół red. pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–III; *Wstęp, bibliografia*.

- Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych, indeks haseł pomocniczych*, t. IV, oprac. S. Świrko przy współudziale D. Świerczyńskiej i S. Świrko, Państwowy Instytut Wydawniczy Warszawa 1969–1978.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna Warszawa 1976–1978.
- Słownik języka polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl>
- Walter H., Komorowska E., Krzanowska A. i zespół, *Deutsch-polnisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen mit historisch-etymologischen Kommentaren. Niemiecko-polski słownik frazeologii biblijnej z komentarzem historyczno-etymologicznym*, volumina.pl Daniel Krzanowski, Szczecin–Greifswald 2010.
- Байрамова Л.К., Бойчук В.А., *Аксиологический словарь фразеологизмов-библейских на русском, украинском, белорусском, болгарском, польском, чешском, английском, немецком, французском языках*, Центр инновационных технологий, Казань 2012.
- Дубровина К.Н., *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*, Флинта: Наука, Москва 2010.
- Коваль А.П., Коптілов В.В., *1000 крилатих виразів української літературної мови (Афоризми, літературні цитати і образні вислови)*, Видавництво «Наукова думка», Київ 1964.
- Коваль А.П., Коптілов В.В., *Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови*, 2-е вид., перероб. і доп., Вища школа, Київ 1975.
- Коваль А. П., *Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*, Либідь, Київ 2001.
- Колоїз Ж.В., Бакум З.П., *Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження*, Видавництво «І.В.І.», Кривий Ріг 2002.
- Лепта библейской мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов* Д. Балаковой, Х. Вальтера и В.М. Мокиенко, Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Ружомберок–Грайфсвальд–Санкт-Петербург 2012.
- Скаб М.В., *Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках*, [у:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник, відповідальний ред. І.С. Гнатюк, Інститут української мови НАН України, Київ 2011, с. 107–114.
- Словник української мови. В 11-ти томах*, Київ 1970–1980.
- Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*, укладачі: Л.П. Будівська, З.С. Сікорська, Луганськ 2007.

Проба опису контрастивного фразеологізмів походження біблійного польського і українського з корпусу одиниць неіснуючих еквівалентів формальних і семантичних

Streszczenie

Artykuł jest próbą kontrastivnego opisu frazeologizmów pochodzenia biblijnego w języku polskim i ukraińskim. Podstawę materiałową stanowią opracowania o różnym charakterze – opracowania tak leksykograficzne jak i filologiczne. Pozwoliło to na przedstawienie oraz analizę korpusu jednostek biblijnych nieposiadających ekwiwalentów formalnych i semantycznych w obu językach.

Słowa kluczowe: frazeologia biblijna, frazeologizm pochodzenia biblijnego, frazeologizm biblijny, biblizm, metoda kontrastivna

An attempt at a contrastive description of phraseological phrases of biblical origin in Polish and Ukrainian from a corpus of units that do not have formal and semantic equivalents

Abstract

The article is an attempt of a contrastive description of phraseology of biblical origin in Polish and Ukrainian. The material base consists of studies of various types – both lexicographic and philological studies. This allowed for the presentation and analysis of a corpus of biblical units that do not have formal and semantic equivalents in both languages.

Keywords: biblical phraseology, phraseology of biblical origin, biblical phraseology, biblicalism, contrastive method

Попытка контрастивного описания фразеологизмов библейского происхождения в польском и украинском языках из корпуса единиц, не имеющих формальных и смысловых эквивалентов

Резюме

Статья представляет собой попытку контрастивного описания фразеологизмов библейского происхождения в польском и украинском языках. Материальную базу составляют исследования различного типа – лексикографического и филологического. Это позволило показать состояние лексикографических ресурсов исследуемой группы фразеологизмов в обоих языках.

Ключевые слова: библейская фразеология, фразеологизм библейского происхождения, библейский фразеологизм, библеизм, контрастивный метод

Marina Borowik, dr

ORCID: 0009-0007-4741-4656

Instytut Neofilologii

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

e-mail: marina.borowik@up.krakow.pl

Marina Borowik, PhD

Institute of Modern Languages

University of the National Education Commission, Krakow

Maria Bugajska

Hebrajskie jednostki objętości/pojemności w *Słowniku słowiańsko-polskim* Józefa Lewickiego z 1830 roku

Słownik słowiańsko-polski Józefa Lewickiego z 1830 roku jest drugim¹ z kolei wśród znanych drukowanych słowników cerkiewnosłowiańsko-polskich. Został on oparty na *Leksykonie supaskim* z 1722 roku oraz *Leksykonie słowianoruskim* Pambo Beryndy (*Лексиконъ славеноросский альбо имен толкование*) z 1627 roku. W porównaniu z wyżej wymienionymi słownikami, Lewicki w swoim dziele wprowadził wiele nowych haseł.

Nowymi były, między innymi, hasła przedstawiające hebrajskie jednostki objętości/pojemności. Lewicki wprowadził: *efę*, *in* (*hin*), *kab*, *kor* i *chojniks*. W ich opisie stosował przeliczenie na liczbę kurzych jaj.

Hebrajskie jednostki objętości były zróżnicowane. Odmienne określenia stosowano dla płynów i produktów stałych. Z czasem jednak zostały one zunifikowane. System jednostek nawiązywał nie do systemu egipskiego lecz do asyryjsko-babilońskiego. Charakteryzował się on układem sześćdziesiątkowym (poszczególne miary były wielokrotnościami 6 i 10).

W *Talmudzie* jednostki pojemności przeliczane były na jajka. Podstawową jednostką był zatem *beitzah* (dosł. 'jajko')². Nie jest pewne czy i w jaki sposób przeliczano objętość: czy była to przeciętna objętość kurzego jaja, czy objętość wody w jakiej można było zmieścić daną liczbę jaj³.

Z przeliczeniami jednostek objętości/pojemności na kurze jaja spotkać się można również w *Biblii* Szymona Budnego.

Chojniks

Lewicki wyjaśnił hasło *chojniks* w następujący sposób: „Хиниѣъ (евр. реч.) назвиско miary, mieścić mogła 24 jaj”. Wbrew jego klasyfikacji, *chojniks* nie był miarą he-

¹ Pierwszym znany drukowanym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim jest *Leksykon supaski* z 1722 r.

² Zob. *The Jewish Encyclopedia*, 1901–1906, s. 488, www.jewishencyclopedia.com/articles/14821-weights-and-measures#anchor5 [dostęp: 31.12.2023].

³ Por. J.J. Ajdler, *Talmudic Metrology IX: Back to the Talmudic Units of Measure of Volume and Capacity*, <http://ajdler.com/jajdler/fichiers/Nouveaux/Newcapacity4> [dostęp: 31.12.2023].

brajską, lecz grecką. W *Piśmie Świętym chojnik*s wzmiankowany jest w Apokalipsie św. Jana. *Biblia Tysiąclecia* oddaje go za pomocą wyrazu *kwarta*.

I usłyszałem jakby głos pośrodku czterech Zwierząt, mówiący: *Kwarta* pszenicy za denara i trzy *kwarty* jęczmienia za denara, a nie krzywdź oliwy i wina! (Ap 6,6).

Kwarta była miarą objętości ciał sypkich i płynów, odpowiadającą prawdopodobnie około 1 l, która jednak zależała od okresu, miejsca i towaru⁴. *Chojnik*s stanowił miarę rzeczy sypkich i wynosił (w zależności od regionu Grecji) również około 1 l. Określał dzienną porcję zboża dla niewolników⁵.

Efa

Lewicki wprowadził do swojego słownika hasło *efa* w następującej postaci: „Ефа (греч. печ.) miara 432 jaj w sobie mieszcząca”. U Beryndy występuje hasło: „Ефи греч: οιχι, мѣра”. Być może podanie przez Beryndę greckiego odpowiednika wyrazu hasłowego sprawiło, że Lewicki opisał wyraz *efa* jako leksem pochodzenia greckiego, nie zaś hebrajskiego.

W *Piśmie Świętym efa* opisana została w taki oto sposób:

Będziecie używali sprawiedliwej wagi i sprawiedliwej *efy*, i sprawiedliwej *bat*. *Efa* i *bat* mają mieć jednakową miarę, tak, by *bat* obejmowała dziesiątą część *chomera* i *efa* obejmowała dziesiątą część *chomera* [...] Oto święta danina, którą będziecie uiszczali: szósta część *efy* z *chomera* pszenicy, szósta część *efy* z *chomera* jęczmienia – ustalona ilość oliwy wynosi dziesiątą część *bat* z *kor*, a dziesięć *bat* stanowi *kor* [...] (Ez 45, 11–14).

Pismo Święte wspomina *efę* również we fragmencie:

A jako ofiarę pokarmową winien każdego rana dodać jedną szóstą *efy* i jedną trzecią hinu, aby pokropić najczystsza mąkę jako ofiarę z pokarmów dla Pana. [...] Tak winno się każdego rana składać owcę i ofiarę pokarmową i oliwę – jako ofiarę ustawiczną (Ez 46, 14–15).

oraz:

Omer zaś jest dziesiątą częścią *efy* (Wj 16, 36).

Efa częściej stosowana była do ciał sypkich. Źródła podają różną wartość *efy*: około 40 l⁶, 23 l (od 15 do 27 l)⁷. Fragmenty *Pisma Świętego* prezentują takie same objętości *efy* i *bat*, jednak w okresie przed niewolą babilońską⁸ miary te nie były

⁴ Zob. *kwarta* [hasło], [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/61083> [dostęp: 31.12.2023].

⁵ Zob. χοῖνιξ [hasło], [w:] LSJ – Ancient Greek dictionaries, <https://lsj.gr/wiki/χοῖνιξ> [dostęp: 31.12.2023].

⁶ Zob. *Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań–Warszawa 1980, s. 1422.

⁷ Zob. *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. Achtemeier, przekł. G. Berny i in., Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa 2004, s. 1322.

⁸ Przed rokiem 597 p.n.e.

równe⁹. W czasie prac archeologicznych w Izraelu odkryto szczątki naczyń z napisem *bat*, które po zrekonstruowaniu mogłyby pomieścić około 27 l¹⁰. Przyjmując za *Pismem Świętym* równość *efy* i *bat*, można założyć, że *efa* oddawała objętość zbliżoną.

Efq nazywano również naczynie o takiej objętości.

Hin

W *Słowniku słowiańsko-polskim* występuje hasło: „Иѣ (евр. печ.) nazwisko miary, która 72 jaj kurczych w sobie mieścić może”. Podobne hasło, lecz bardzo ogólnikowe, uwzględnił Berynda: „Иѣ рожаѣ мѣры” (pol. In, rodzaj miary).

Według *Encyklopedii biblijnej* wywodził się on z egipskich miar płynów i wynosił 0,46 l. Jednak teksty Józefa Flawiusza wskazują, że izraelski *hin* wynosił około 4 l, czyli 1/6 *bat*¹¹. Te obliczenia zgadzają się z wartościami podanymi w słowniku Lewickiego. Tymczasem słownik zawarty w *Biblii Tysiąclecia* podaje, że *hin* wynosi około 7 l¹². Natomiast *The Jewish Encyclopedia* wskazuje na objętość około 6 l¹³.

Pismo Święte wspomina *hin* w następujących cytatach:

Do pierwszego baranka dodasz dziesiątą część *efy* najczystszej mąki, zaprawionej czwartą częścią *hinu* wyciśniętej oliwy, a jako ofiarę płynną złożysz wino w ilości czwartej części *hinu* (Wj 29, 40).

Także wodę oszczędnie pić będziesz: wypijesz raz na dobę jedną szóstą *hinu* (Ez 4, 11).

oraz

Jako ofiarę z pokarmu ma on po jednej *efie* złożyć przy ofierze z młodego cielca i barana, a także *hin* oliwy z *efy* (Ez 45, 24).

Szymon Budny w swojej *Biblii* zamieścił ten sam cytat:

Obiąty też *efę* do cielcá y *efę* do báráná vczyni y oliwy *chin* do *efy*

z następującym komentarzem:

Chyn miará rzeczy mokrych w którą się láło 12. *logow* A *log* miewał fześć *florupin* iáíowych¹⁴.

⁹ Zob. P. Schmidt, *Biblical Measures and their Translation. Notes on Translating Biblical Units of Length, Area, Capacity, Weight, Money and Time*, “SIL Electronic Working Papers” 2014-003, s. 10, https://www.sil.org/system/files/realdata/74/21/88/74218877639715550845106575871406413343/silewp2014_003.pdf [dostęp: 31.12.2023].

¹⁰ Zob. *Encyklopedia biblijna...*, s. 1323.

¹¹ Tamże.

¹² Zob. *Biblia Tysiąclecia...*, s. 1423.

¹³ Zob. *The Jewish Encyclopedia...*, s. 484.

¹⁴ Zob. Sz. Budny, *Biblia*, 1572, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/54645#znaczenie-1> [dostęp: 31.12.2023].

Komentarz Szymona Budnego podaje wartość *hinu* zgodną z wartością zawartą w *Słowniku słowiańsko-polskim* Lewickiego.

Kab (kav)

Lewicki do swojego słownika wprowadził hasło: „Кабъ, има мѣры еврейской, которая можетъ вмѣстити ѡйць куриныхъ 24” (dosł. ‘Kab, nazwa miary hebrajskiej, która może zmieścić w sobie 24 jaja kurze’).

W *Piśmie Świętym* *kab* wspomniany jest jedynie w następującym fragmencie:

Powstał zatem wielki głód w Samarii. Bo oto nieprzyjaciele oblegali ją, tak iż głowa osła kosztowała osiemdziesiąt srebrnych syklów, a ćwiartka *kaba* dzikiej cebuli¹⁵ pięć syklów strebra (2 Krl 6, 25).

Słowniczek w *Biblii Tysiąclecia* podaje, że *kab* był miarą wagi o wartości 2,5 kg¹⁶. W źródłach rabinackich wartość *kab* wynosiła jedną osiemną *efy*, czyli około 1,3 l¹⁷. Natomiast *The Jewish Encyclopedia* podaje w tym przypadku około 2,2 l¹⁸.

Kor

Hasło w *Słowniku słowiańsko-polskim* wygląda następująco: „Коръ, назвиско миary żydowskiej, в której мѣстити можна 4320 jaj курzych”. *Kor* był zasadniczo miarą objętości płynów. Jego odpowiednikiem dla produktów sypkich był *chomer*. W *Piśmie Świętym* *kor* pojawia się w cytatach:

Codzienną dostawę żywności dla Salomona stanowiło: trzydzieści *kor* najczystszej mąki, dziesięć tucznych wołów i dziesięć wołów pastwiskowych oraz sto owiec [...] (1 Krl 5, 2).

A oto daję na wyżywienie dla drwali, twoich sług ścinających drzewa, dwadzieścia tysięcy *kor* wymłóconej pszenicy, dwadzieścia tysięcy *kor* jęczmienia, dwadzieścia tysięcy *bat* wina i dwadzieścia tysięcy *bat* oliwy (2 Krn 2, 9).

[...] W roku tym dali mu Ammonici sto talentów srebra, dziesięć tysięcy *kor* pszenicy i dziesięć tysięcy *kor* jęczmienia [...] (2 Krn 27, 5).

Salomon zaś dawał Hiramowi na wyżywienie jego dworu dwadzieścia tysięcy *kor* pszenicy i dwadzieścia tysięcy *bat* tłoczonej oliwy [...] (1 Krl 5, 25).

Oto święta danina, którą będziecie uiszczali: szósta część *efy* z *chomera* pszenicy, szósta część *efy* z *chomera* jęczmienia – ustalona ilość oliwy wynosi dziesiątą część *bat* z *kor*, a dziesięć *bat* stanowi *kor* [...] (Ez 45, 13–14).

Natomiast *chomer*:

Jeżeli kto poświęci dla Pana część swej dziedzicznej posiadłości, to twoje oszacowanie jej będzie zależne od ilości ziarna używanego na siew – jeden *chomer* jęczmienia będzie się równał pięćdziesięciu syklom srebra (Kpł 27, 16).

¹⁵ W wersji hebrajskiej był to nawóz gołębi; zob. *Biblia Tysiąclecia*...

¹⁶ Tamże, s. 1423.

¹⁷ Zob. *Encyklopedia biblijna*..., s. 1323.

¹⁸ Zob. *The Jewish Encyclopedia*..., s. 488.

Z powyższych cytatów wynika, że obie wielkości (*kor* i *chomer*) były stosowane głównie w odniesieniu do produktów sypkich. Najprawdopodobniej dlatego w słowniczku w *Biblii Tysiąclecia* zostały one potraktowane jako jednostki miary zarówno płynów, jak i ciał sypkich. Dla obu słownik ten podaje objętość 450 l¹⁹. *Encyklopedia biblijna* natomiast podaje, że *kor* zawierał od 159 do 270 l, a *chomer* 230 l, ale według tekstów asyryjskich mógł on zawierać nawet 500 l²⁰.

Chomer był miarą objętości produktów sypkich. Nazwa wywodzi się od hebrajskiego wyrazu *osioł*, ponieważ stanowiła objętość, którą to zwierzę mogło przenieść na grzbiecie²¹.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że trudno byłoby dziś dokładnie zdefiniować objętości określane przez poszczególne jednostki. Wynika to z faktu, że są one rekonstruowane na podstawie znalezisk archeologicznych. Za dodatkowe utrudnienie należałoby uznać zmienność poszczególnych objętości w zależności od miejsca i czasu występowania. Natomiast przeliczenie jednostek objętości/pojemności na liczbę kurzych jaj jest źródłowo bardziej jednolita, lecz również niełatwe do przeliczenia na miary stosowane współcześnie.

Oprócz występujących w *Słowniku słowiańsko-polskim* *efy*, *inu* (*hinu*), *kabu* i *koru* oraz wspomnianych w powyższych analizach ich odpowiedników (*bat* i *chomer*), w *Piśmie Świętym* występowały również miary: *letek*, *sea*, *omer*, *issarion* i *log*. W przeliczeniach można to rozpisać w następujący sposób:

- 1 log = 6 jaj;
- 1 kab = 24 jaja;
- 1 hin = 72 jaja;
- 1 sea = 144 jaja;
- 1 efa = 1 bat = 432 jaja;
- 1 letek = 2160 jaj;
- 1 kor = 1 chomer = 4320 jaj.

Omer i *issarion* były miarami stosowanymi rzadziej i wynosiły najprawdopodobniej 1/10 *efy* (43,2 jaja). *Omer* był przy tym dzienną racją manny²².

Nie jest jasne dlaczego Józef Lewicki zestawiając swój słownik wybrał tylko przykładowe hebrajskie jednostki objętości/pojemności. Być może uznał, że one właśnie najczęściej występują w *Piśmie Świętym* i odbiorcy najbardziej potrzebują wyjaśnienia choćby przybliżonej ich wartości. Niełatwo byłoby również znaleźć odpowiedź na pytanie dlaczego autor *Słownika słowiańsko-polskiego* wybrał przeliczenie wybranych przez siebie jednostek na liczbę kurzych jaj. Mogła na to wpłynąć zmienność i niejednoznaczność przelicznika poszczególnych wartości na litry oraz stabilność określonych liczby kurzych jaj, mimo że wartość takiego przeliczenia do dzisiaj jest niepewna. Dodatkowe trudności potęguje fakt, że w taki sposób objętości/pojemności były podawane przede wszystkim w *Talmudzie* i innych pismach żydowskich, ale już niekoniecznie w *Piśmie Świętym*.

¹⁹ Zob. *Biblia Tysiąclecia...*, s. 1422.

²⁰ Zob. *Encyklopedia biblijna...*, s. 1322.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 1323.

Spis skrótów

dosł. – dosłownie

pol. – polski

евр. печ. – język hebrajski

греч. печ. – język grecki

Księgi biblijne

Wj – Księga Wyjścia

Kpł – Księga Kapłańska

1 Krl – 1 Księga Królewska

2 Krl – 2 Księga Królewska

2 Krn – 2 Księga Kronik

Ez – Księga Ezechiela

Ap – Apokalips św. Jana Apostoła

Literatura

Encyklopedia biblijna, red. P.J. Achtemeier, przekł. G. Berny i in., Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa 2004.

Ajdler J.J., *Talmudic Metrology IX: Back to the Talmudic Units of Measure of Volume and Capacity*, <http://ajdler.com/jjajdler/fichiers/Nouveaux/Newcapacity4> [dostęp: 31.12.2023].

Biblia Tysiąclecia, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań–Warszawa 1980.

Lewicki J., *Słownik słowiańsko-polski*, Lwów 1830.

Schmidt P., *Biblical Measures and their Translation. Notes on Translating Biblical Units of Length, Area, Capacity, Weight, Money and Time*, “SIL Electronic Working Papers” 2014-003, https://www.sil.org/system/files/rapdata/74/21/88/74218877639715550845106575871406413343/silewp2014_003.pdf [dostęp: 31.12.2023].

Słownik polszczyzny XVI wieku, Instytut Badań Literackich PAN, <https://spxvi.edu.pl> [dostęp: 31.12.2023].

The Jewish Encyclopedia, 1901–1906, www.jewishencyclopedia.com/articles/14821-weights-and-measures#anchor5 [dostęp: 31.12.2023].

The Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon, LSJ – Ancient Greek dictionaries, https://lsj.gr/wiki/Main_Page [dostęp: 31.12.2023].

Лексикон словенороський Памви Беринди, підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчук, Видавництво Академії наук Української РСР, Київ 1961.

Hebrew units of volume/capacity in Józef Lewicki's *Slavic-Polish Dictionary from 1830*

Abstract

In creating his dictionary, Lewicki relied on earlier lexicons of the Church Slavonic language. He also introduced new dictionary entries, including Hebrew volume/capacity units (*ephah*, *hin*, *kab*, *kor*, *choenix*). These units are found in the Bible. Lewicki, however, decided to use the conversion of units from the Talmud – the volume was converted into the number of chicken eggs. It is not clear why he chose such a conversion. Perhaps he considered it the most stable and unambiguous over the centuries.

Keywords: Church Slavonic-Polish dictionaries, Hebrew units of volume/capacity, Józef Lewicki

**Ивритские единицы объема/емкости
в *Славяно-польском словаре* Юзефа Левицкого 1830 года**

Резюме

При создании своего словаря Левицкий опирался на более ранние лексиконы церковно-славянского языка. Он также ввел новые словарные статьи, в том числе касающиеся древнееврейских единиц объема/емкости (*эффа, хин, каб, кор, хиникс*). Эти единицы встречаются в Библии. Левицкий, однако, решил воспользоваться пересчетом единиц из Талмуда – объем был пересчитан в количество куриных яиц. Непонятно, почему составитель словаря выбрал именно такой пересчет. Как нам кажется, он считал его самым стабильным и однозначным на протяжении веков.

Ключевые слова: церковно-славяно-польские словари, древнееврейские единицы объема/емкости, Юзеф Левицкий

Maria Bugajska, dr
ORCID: 0000-0001-7031-0950
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
e-mail: mbugajska85@poczta.fm

Maria Bugajska, PhD
Institute of Polish Language Polish Academy of Science

*Marcin Dziwisz***Echa wojny rosyjsko-ukraińskiej
w wybranych tekstach grupy *Leningrad***

Rosyjska agresja na Ukrainę wywołała bardzo silne reperkusje zarówno w sferze polityki oraz gospodarki, jak i mentalności, rozumianej jako określony sposób postrzegania i konceptualizacji rzeczywistości. Już od pierwszych dni wojny obiektem analiz zarówno naukowych, jak i publicystycznych jest stosunek społeczeństwa rosyjskiego do tego, co władze z uporem nazywają operacją specjalną. Niezależnie od tego, jak bardzo władze rosyjskie starają się ukryć przed społeczeństwem prawdę o tym, co dzieje się na froncie (np. blokowanie działania popularnych serwisów społecznościowych na terenie Rosji), to i tak nie są w stanie całkowicie powstrzymać przepływu niezależnych informacji. Wyniki badań dotyczących stosunku społeczeństwa rosyjskiego do wojny można odnaleźć m.in. w analizach prowadzonych przez Ośrodek Studiów Wschodnich:

Uczestnicy badań często wyrażali przekonanie, że Rosja jest „wciągana w wojnę”, w tym w drodze „prowokacji”, m.in. w wyniku zaost్రzenia przez Zachód sytuacji wokół Ukrainy i Białorusi (dotyczyło to również kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej). Znaczna część członków grup fokusowych za pewnik uznawała, że ich państwo musi zareagować i „bronić swoich granic” w obliczu ekspansji NATO na wschód. Nie wynikała z tego jednak wprost akceptacja dla „obrony” kraju poza jego granicami. Większość ankietowanych uważała też, że doniesienia zachodniej prasy o koncentracji wojsk FR na granicy ukraińskiej to element „prowokowania wojny”. Towarzyszyło temu przekonanie, że Rosja nie ma po co napadać na sąsiada¹.

Widać zatem, że postawa społeczeństwa rosyjskiego (oczywiście nie całego) jest diametralnie różna od tej, jaką reprezentują społeczeństwa zachodnie. Kwestią otwartą pozostają sposoby dotarcia do Rosjan i przedstawienia im zaistniałej sytuacji w sposób bezstronny, pozwalający na uzyskanie wiarygodnego i możliwie pełnego oglądu rzeczywistości. Przypomnijmy, że po 24 lutego 2022 roku władze rosyjskie zakazały używania w przestrzeni publicznej słów takich jak *wojna* czy też publicznego prezentowania linii innej niż reprezentowana przez media bezpośrednio podległe Kremlowi.

¹ M. Domańska (współpraca: K. Chawryło), *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich”, 24.02.2022, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spoleczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina> [dostęp: 20.09.2022].

Do artystów, którzy w pewien sposób wyłamali się z tej retoryki, należy Sergiej Sznurow i grupa *Leningrad*. Już w pierwszych tygodniach wojny zaczęli oni zamieszczać w serwisie Youtube piosenki, w których bardzo celnie, aczkolwiek niebezpiecznie, gdyż groziłoby to więzieniem, punktowali rzeczywistość, w jakiej obudzili się Rosjanie 24 lutego 2022 roku. Sam zespół jest niezwykle popularny zarówno w Rosji, jaki w innych państwach byłego ZSRR. Należy on do grona najlepiej rozpoznawalnych twórców rosyjskiej muzyki undergroundowej, a jego piosenki cieszą się ogromną popularnością, o czym może świadczyć liczba wyświetleń poszczególnych utworów w serwisie Youtube. Jeśli chodzi o stosunek lidera grupy do polityki, to Sznurow określany jest mianem artysty, który:

всегда выступал против политики во всех ее проявлениях, несмотря на недолгую политическую карьеру (в феврале 2020 года вступил в Партию Роста). Также выступает ярким противником пропутинской партии Единая Россия, а в 2020 году публично заявил, что Донбасс – это Украина. Тем не менее, сегодня он категорически отказывается выражать какое-либо мнение о военном вторжении РФ в Украину. Его выбор² – не совершать выбор³.

Mimo braku jednoznacznego określenia stanowiska w kwestii wojny, Sznurow w swoich piosenkach wyraźnie nawiązuje do bieżących wydarzeń politycznych. Upublicznianie utworów w Internecie sprawia, że mogą one dotrzeć do szerokiego grona odbiorców. Korzyści płynące z takiego postępowania zauważa Kamil Dźwinel, który mówi o tym, że

piosenkę można znaleźć w Internecie nieomal na każdym kroku: nie tylko w globalnych serwisach udostępniających utwory na zasadzie streamingu (np. pod postacią tematycznego radia internetowego), pośredniczących w wymianie peer-to-peer czy gromadzących materiał muzyczny w formie plików dostępnych online⁴.

Taka forma dystrybucji utworu sprawia, że treści, jakie chce przekazać artysta, mogą z łatwością ominąć zakazy, stawiane przed społeczeństwem cenzurą. Szczególne miejsce piosenki jako obiektu badań podkreślają następujące słowa:

Современные ученые имеют разные точки зрения на природу песни. Она уникальна по своей структуре, поскольку имеет два компонента – вербальный (текст) и невербальный (музыка). Песня представляет собой уникальное пространство,

² Podobną postawę – niedokonywania wyboru – prezentuje w odniesieniu do bardów rosyjskich Radosław Sławomirski, pisząc, że „bardowie [...] nie opowiadali się po stronie władzy, ale również nie przyjmowali ślepo zachodniej utopijnej ideologii, [...] lecz pozostawali po stronie przeciętnego człowieka, zajmowali się jego pragnieniami, marzeniami i bólami”. R. Sławomirski, *Wolnościowy charakter twórczości Bułata Okudżawy*, [w:] *Wolność w kulturze rosyjskiej. Tom jubileuszowy poświęcony Pani Profesor Annie Rażny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 200.

³ Informacja za A. Podgórną, „Да идите вы. Хочу – выбираю, хочу – не выбираю”: Шнуров рассказал, почему молчит о войне в Украине, Главред, 13.05.2022, <https://stars.glavred.info/da-idite-vy-hochu-vybirayu-hochu-ne-vybirayu-shnurov-rasskazal-pochemu-molchit-o-voyne-v-ukraine-10372059.html> [dostęp: 20.09.2022].

⁴ K. Dźwinel, *Tekstologiczna obecność piosenki w przestrzeni internetowej*, „Sztuka Edycji” 2016, nr 2, s. 21.

так как воздействует на одно из двух сильнейших восприятий – слух посредством двух компонентов – языкового и музыкального⁵.

Ponadto utwory śpiewane mają bardzo dużą siłę oddziaływania oraz przenoszenia często zawoalowanych treści na kilku płaszczyznach, gdyż „piosenka ma warstwę muzyczno-dźwiękową, słowno-tekstową, ikoniczno-okładkową oraz ikoniczno-sceniczną. Najbardziej znaczeniową jest warstwa słowno-tekstowa”⁶. Co więcej, każda z warstw „składa się ze znaków, jest więc nośnikiem znaczeń i może być nacechowana emocjonalnie lub aksjologicznie. Znaczenia są negocjowane na płaszczyźnie dyskursu i mogą odwoływać się zarówno do świata jednostki, danej grupy, jak i całego społeczeństwa”⁷.

Teksty piosenek wpisują się w znacznie szerszy kontekst badawczy, gdyż:

тексты, как объект исследования, всегда привлекали внимание лингвистов. Текст рассматривают с точки зрения заключенной в нем информации, особенностей его восприятия, со стороны его синтаксической и лексической структуры, пространственно-временной и структурной организации, семантических особенностей, как единицу научной и художественной коммуникации⁸.

Idąc dalej tym tropem, badacze stwierdzają, że:

песня формирует духовную культуру, отражает особенности культуры и менталитета, оказывает сильное воспитательное воздействие благодаря своей уникальной особенности: будучи культурным феноменом, песня соединяет в себе вербальное и музыкальное начала⁹.

Z kolei Anna Piotrowska, poruszając tematykę piosenek rockowych, stwierdza, że „od lat 90. teksty piosenek [...] w mniejszym stopniu traktują bezpośrednio o sytuacji politycznej, ale w sposób zdecydowany i jednoznaczny coraz częściej odnoszą się do kwestii ekonomicznych i kulturalnych”¹⁰. Jeśli chodzi o samą warstwę językową to „mogą przejawiać się strategie dyskursowe, symbole kolektywne czy praktyki normalizacyjne. Piosenka jest bowiem wypowiedzią i generuje obrazy świata, czyli „językowo i komunikacyjnie uwarunkowane sposoby mówienia”¹¹.

⁵ О.Д. Ли, *Песенный текст как объект лингвистического исследования*, «Международный научно-исследовательский журнал» 2020, № 8 (98), часть 3, с. 86.

⁶ B. Jabłońska, *Socjologia muzyki a krytyczna analiza dyskursu*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2019, nr 20, s. 38.

⁷ M. Różalska, *Rock jako nośnik treści. Analiza tematów piosenek z lat osiemdziesiątych XX wieku i drugiej dekady XXI wieku*, „Dziennikarstwo i Media” 2020, t. 13, s. 81.

⁸ Н.И. Панасенко, Я.Ф. Дмитриев, *Фреймовый анализ американских шуточных песен*, „Science and Education a New Dimension. Philology” 2016, IV (19), Issue 84, s. 35.

⁹ Е.А. Ровба, *Использование популярных песен на занятиях по русскому языку как иностранному*, „Studia Rossica Gedanensia” 2014, nr 1, с. 225.

¹⁰ A.G. Piotrowska, *Kontekst społeczno-kulturowy w polskim i amerykańskim rocku (w perspektywie porównawczej)*, [w:] *Kultura popularna w medialnych kontekstach*, red. Z. Pucek, D. Sozańska, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014, s. 67.

¹¹ M. Fleischer, *Ogólna teoria komunikacji*, przekł. M. Burnecka, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s. 278; cyt. za M. Różalską, *Rock jako nośnik...*, s. 81.

Generowanie określonego obrazu świata jest widoczne w analizowanych w niniejszym artykule piosenkach. Przedmiot opisu stanowią dwa utwory zespołu *Leningrad* pod tytułem *Геополитическая* oraz *Нет ***не*. Autorem obydwu tekstów jest Siergiej Sznurow. Piosenki zostały opublikowane w serwisie Youtube już po rosyjskiej agresji na Ukrainę. Pierwsza z nich – *Геополитическая* – doczekała się 9,8 miliona odsłon (stan na 6.05.2024). Druga zaś – 4,4 miliona (stan na 6.05.2024). Biorąc pod uwagę sytuację polityczną w Rosji, są to wyniki dosyć znaczące. Przejdę teraz do analizy tekstu pierwszego z wymienionych utworów.

Już sam tytuł sugeruje słuchaczowi, że cała piosenka wpisuje się w bieżące wydarzenia społeczno-polityczne. Przymiotnik *геополитический* wykorzystywany jest przede wszystkim do opisania aktualnej sytuacji międzynarodowej. Wchodzi w skład terminów z pogranicza polityki, ekonomii, dyplomacji oraz szeroko rozumianych stosunków międzynarodowych, np. *геополитическая концепция*, *геополитические границы*, *геополитический ландшафт*, *геополитический порядок*, *геополитическое могущество* itd. Wybór omawianego leksemu na tytuł utworu już w jakimś stopniu sugeruje odbiorcy jego treść. Jeśli zestawzić ten fakt z momentem, kiedy piosenka została opublikowana (marzec 2022), podtekst polityczny staje jeszcze wyraźniejszy.

У нас в подъезде в пятиэтажке
Случился геополитический скандал
Жена сказала «пойду к Наташке»
А я её блядь у соседа увидал
Клянётся мне что я мол неповинна
Сосед вопит что он это не он
Ведёт себя она **как Палестина**
На заседании в каком-нибудь ООН

Pierwsza strofa pokazuje nam oś, wokół której będzie budowana dalsza część piosenki – konflikt między mężem a żoną, która zostaje posądzona o niejasne kontakty z sąsiadem.

W tym miejscu asocjacje polityczne stają się coraz wyraźniejsze. Na uwagę zasługuje także porównanie zachowania żony do Palestyny na posiedzeniu ONZ. Warto wspomnieć w tym miejscu, że państwo palestyńskie wciąż jest jedynie częściowo uznawane na arenie międzynarodowej. Podobną sytuację widzimy w relacjach rosyjsko-ukraińskich, gdzie Rosja nie uznaje proeuropejskich aspiracji sąsiada. Należy zaznaczyć, że dla pełnego przedstawienia zawartej w tekście sytuacji konieczne jest krótkie omówienie teledysku, który sam w sobie jest bardzo prosty, a zarazem symboliczny. Widzimy dwoje ludzi siedzących obok siebie: męża i żonę. On ubrany w szlafrok, z ręcznikiem na głowie oraz wyraźnym sińcem pod okiem. On w czapce uszance, z papierosem w ustach oraz co najważniejsze w tielnie – pasiastym podkoszulku używanym w armii rosyjskiej i nierozzerwalnie związanym z obrazem rosyjskiego żołnierza.

Здрасьте, ёбта, how do you do?
И не терплю эту байдю
А до суда если дойду
Я скажу тогда суду

Następnie mąż zaczyna przedstawiać swoje racje. Chce to zrobić przed sądem, mającym zdecydować, która ze stron konfliktu zawiniła.

Вообще-то **мы-то давно женаты**
И я всегда ей помогал

Z punktu widzenia męża ubranego jak rosyjski żołnierz para stanowi dobrze dobrany związek, o czym mogą świadczyć słowa *мы-то давно женаты и я всегда ей помогал*. W słowach mężczyzny wybrzmiewa wyraźna pretensja: dlaczego ona mi to robi, skoro ja zawsze byłem dla niej dobry? Wszelkie wątpliwości co do powodów konfliktu małżeńskiego rozwiewa dalsza część strofy:

Моя жена-то хотела в НАТО
Поэтому **у ней фингал**
Его жена-то хотела в НАТО
От этого **у ней фингал**

Przytoczone wyżej słowa dosadnie pokazują, co było przyczyną małżeńskie-go sporu i jego skutkiem (pobicie). Należy jednak zaznaczyć, że nie pada tu żadna nazwa państwa, a słuchacze wciąż poruszają się w kręgu problemów małżeńskich. W kolejnej zwrotce pojawiają się już słowa wyraźnie nawiązujące do tego, co dzieje się obecnie między Rosją a Ukrainą.

Сосед сказал, чтобы не отпирался я
Как участковый к нам в подъезд зашёл
Не мордобой это, а **спец-спецоперация**
Чтобы в **семействе нашем было хорошо**

Widzimy tu niezwykle popularne w mediach, a jednocześnie wywołujące bardzo negatywne skojarzenia słowo *спецоперация*, które jednoznacznie wskazuje działania podejmowane przez Rosję na Ukrainie. Co więcej, wyraźnie wybrzmiewa tu także powód, dla którego mąż tak przykładowie ukarał żonę: *Чтобы в семействе нашем было хорошо*. Przytoczone słowa korespondują z orędziem wygłoszonym przez Putina w przeddzień inwazji, w którym dyktator uzasadnia podejmowane działania koniecznością wyzwolenia narodu ukraińskiego (szczególnie rosyjskojęzycznego Donbasu), potrzebą normalizacji relacji z Ukrainą, a także koniecznością dania Kijowowi nauczki, mającej na celu zmianę proeuropejskiego kursu władz. Co ciekawe, w kolejnej strofie głos zostaje oddany żonie, która wypowiada następujące słowa:

Да **не муж он мне, а так, знакомый**
Моя маман **зовёт его сожитель**
А вы товарищ, бравый, участковый
Вы там его построже накажите

Słowa żony stoją w wyraźnej sprzeczności ze słowami męża, który został tu określony terminem *сожитель* – współlokator, także kochanek. Zatem, z punktu widzenia kobiety, ich relacja jest zupełnie inna. Po pierwsze: nie tak silna, jak się mu wydawało, po drugie: prosi ona policjanta o ukaranie męża za uderzenie jej. Od-

niesienia do obecnej sytuacji międzynarodowej są tu niezwykle wyraźne. Następnie żona rysuje przed słuchaczami wyjątkowo optymistyczną wizję życia bez męża:

**А пусть горит теперь в аду
Я-то в рай бля попаду**
Если до суда дойду
Я скажу тогда суду

Dalsza część tekstu to relacja z zaistniałej sytuacji z punktu widzenia małżonki, która również zamierza ją przedstawić przed obliczem sądu. Jest to sytuacja inna niż ta, wykreowana przez męża.

Вообще-то мы-то с ним **не женаты**
Он никогда мне **не помогал**

Ponadto wyjaśniony zostaje powód zachowania kobiety. Co więcej, ostatnie słowa to prośba kierowana do sądu czy też policjanta o ukaranie męża za to, co zrobił.

Поэтому-то хотела в НАТО
Лишите вы его моргал

Omawiany utwór wieńczy powtórzenie refrenu.

Его жена-то хотела в НАТО
От этого у ней фингал
Моя жена-то хотела в НАТО
От этого у ей фингал

Jeśli chodzi o warstwę językową tekstu to widzimy tu leksykę niezwykle ekspresywną. Można tu znaleźć wulgaryzmy – *бля, блядь, ёбта*, elementy języka potocznego: *сожитель, здрасьте, моргалы* oraz wtrącenia z języka angielskiego: *how do you do*. Użyte w tekście środki leksykalne zostały umiejętnie wykorzystane do stworzenia fabuły utworu – obrazu relacji między kobietą a mężczyzną. Sam fakt przedstawiania relacji pomiędzy Rosją a Ukrainą w taki sposób jest bardzo symboliczny i niezwykle trafnie odsyła do obecnie rozgrywających się wydarzeń.

Drugim utworem, który został tu omówiony, jest piosenka pod niezwykle ciekawym tytułem *Нем **йне!* Na uwagę bez wątpienia zasługuje już sam tytuł, który jest skonstruowany tak, aby przyciągać uwagę, a jednocześnie nie stać w sprzeczności z obowiązującą cenzurą. Sznurów bazuje w tym miejscu na formalnym podobieństwie dwóch leksemów *война* i *хуйня* (zobaczmy to, analizując sam tekst) oraz formach, jakie przyjmują one w dopełniaczu liczby pojedynczej. Bardzo sugestywne jest także wykorzystanie gwiazdek zastępujących dwie pierwsze litery drugiego słowa tytułu. Taki zabieg można interpretować dwojako: jako zawoalowanie wulgaryzmu *хуйня* lub swego rodzaju ukrycie zabronionego w przestrzeni publicznej słowa *война*.

Przejdźmy teraz do analizy samego tekstu.

Был бы я активным, активным гражданином
Я б с **хуйнёй** затеял **бы борьбу!**

Мёл бы языком, языком своим я длинным
И не боялся бы, что **сильно огребу!**

Pierwsze słowa utworu: *Был бы я активным, активным гражданином* sugerują słuchaczowi, że mowa tu o bliżej nieokreślonym, nieznanym obywatelu, a tym samym o takim, z którym może się identyfikować każdy. Taki zabieg odsuwa od autora tekstu groźbę starcia się z cenzurą, gdyż z danych słów nie można jednoznacznie odczytać poglądów politycznych Sznuruwa. Taki efekt został osiągnięty poprzez zastosowanie trybu przypuszczającego: *Был бы я активным, активным гражданином Я б с хуйнёй затеял бы борьбу!* Widzimy tu zatem obraz pewnego nieokreślonego obywatela, który rozmyśla o tym, co by zrobił, aby pokonać dość tajemnicze (ale jedynie z pozoru) zjawisko zwane *хуйня*. Następnie autor wskazuje dwie główne czynności, które taka osoba powinna wykonać: *Мёл бы языком [...] И не боялся бы, что сильно огребу!* Mówimy tu zatem o człowieku, który wyraża głośno swój sprzeciw i nie boi się konsekwencji. Widzimy tu także wspomniane wcześniej słowo *хуйня* – obiekt owego sprzeciwu, zjawisko, z którym ów obywatel chce walczyć. Jednakże taka postawa (choć bardzo pożądana) kłóci się z ostatnimi słowami zwrotki: *И не боялся бы, что **сильно огребу!*** Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że jednym ze znaczeń słowa *огребать* jest ‘получать по голове или другой части тела, быть ударенным’¹², to pojawia się pytanie: po co bić kogoś, kto sprzeciwia się *chujni* – czyli czemuś kiepskiemu, złemu, niewłaściwemu, nieakceptowalnemu, czemuś odbieranemu jednoznacznie negatywnie, co wymaga zdecydowanej reakcji i naprawy? Omawiany kontekst wygląda zupełnie inaczej, jeśli zamiast słowa *хуйня* wstawimy leksem *война*. W takim wypadku wyżej przytoczony tekst nabiera zupełnie innego, o wiele bardziej logicznego znaczenia.

Ведь если так-то толком разобратся –
На хуйне сошелся клином свет,
От неё все беды наши, братцы,
Скажем ей решительное нет, нет, нет!

Kolejna strofa pokazuje wpływ, jaki *хуйня* wywiera na relacje międzynarodowe. Wskazują na to słowa *На хуйне сошелся клином свет*. Warto wspomnieć, że wykonując ten fragment, Sznurów ustawia dłonie prostopadle do siebie (w kształt litery T), co ilustruje *клин*, czyli pewien rodzaj impasu i braku możliwości wyjścia z obecnej sytuacji. Również w tym przypadku wydźwięk tekstu jest zupełnie inny, jeśli w miejsce słowa *хуйня* wstawimy leksem *война*. Można się także zastanowić, dlaczego właśnie teraz uwagę autora tekstu piosenki zwrócił leksem *хуйня* i dlaczego świat znalazł się w impasie z jej powodu? Przecież zjawiska, jakie kryją się w znaczeniach omawianego słowa, istniały od zawsze i nie wpływały w sposób znaczący na politykę międzynarodową. Za zaproponowaną wyżej interpretacją (*хуйня/война*) przemawia także czas powstania omawianego tekstu – marzec 2022 roku, a więc miesiąc po rozpoczęciu działań wojennych.

¹² *Большой толковый словарь русского языка*, сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов, Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург 1998, с. 699.

Пока прокатит вполне
Надпись **на плакате «Нет хуйне».**
Нет хуйне!
Нет хуйне! Нет хуйне! Нет хуйне! Нет хуйне! Нет хуйне! Нет хуйне!

W refrenie widzimy umieszczenie wykrzyzanego sprzeciwu na plakacie. Demonstracji z takim hasłem na transparentach nie spotyka się dosyć często w przeciwieństwie do niezwykle popularnego i skandowanego na wiecach w wielu krajach Europy wyrażenia *Нет войне*. Co więcej, teledysk do opisywanej piosenki ma właśnie charakter demonstracji: widzimy tu ludzi z transparentami z napisem *Нет хуйне!* W tle Plac Czerwony, sobór Wasyla Błogosławionego oraz mury moskiewskiego Kremla. Refren w tej postaci powtarzany jest w utworze cztery razy i stanowi zarazem jego ostatnie słowa.

W kolejnej strofie wracamy do postaci obywatela. Widzimy tu wyliczenie korzyści dla niego, wynikających z podjęcia aktywnego działania w kontekście zmagania z *chujnią*.

Мой авторитет, **авторитет бы вырос разом,**
«Наш борец с хуйнёй!» – сказали б вы.
Призывал бы взяться, взяться вас за разум
Во всех пунктах были б мы правы!

Podjęcie walki spowoduje zmiany w życiu obywatela: wzrośnie jego autorytet, szacunek społeczny, jego głos zostanie usłyszany, a także pojawi się u niego nowa umiejętność: zdolność mobilizowania współobywateli, którą wyrażają słowa *Призывал бы взяться, взяться вас за разум*. Po tej strofie następuje powtórzenie refrenu.

W ostatniej strofie obywatel mówi o tym, co zamierza zrobić, aby zrealizować swoje plany.

Незачем мне ехать, ехать на Лазурный
И скрываться от кровавых псов.

Pierwsze słowa ostatniej strofy to policzek skierowany w stronę rosyjskiej elity, która uciekła z kraju właśnie *от кровавых псов*¹³. Widzimy tu także pewną radę: trzeba spróbować ominąć cenzurę, aby dotrzeć z antywojenną retoryką do możliwie szerokiego grona obywateli.

Проскочил бы мимо, **мимо я цензуры**
Антихуйственных прибавив голосов

Należy zauważyć, że jest to jedyny fragment analizowanych utworów, gdzie wspomniana została wprowadzona w Rosji cenzura.

¹³ Problem ten stanowi istotny element twórczości Sznurowa po 24 lutego 2022. Jest po ruszany m.in. w utworach *А у олигархата* i *Элита*.

Podsumowanie

Zakaz wypowiadania w przestrzeni publicznej słowa *wojna* oraz kary grożące za wypowiedzi niezgodne z przyjętą na Kremlu narracją zmusiły twórców do poszukiwania innych środków opisu obecnej rzeczywistości. W utworze pierwszym jest to zawołanie konfliktu pod obrazem męża i żony oraz ich burzliwych relacji. W utworze drugim uwaga odbiorcy tekstu zwrócona jest na obywatela, jego reakcję na to, co dzieje się wokół oraz (co znacznie ważniejsze) na to, co może on zrobić na polu walki z *chujnią/wojną* i jakie przyniesie mu ta walka korzyści. Obydwa utwory łączy konieczność ominięcia wprowadzonej w Rosji cenzury (jednocześnie docierając do słuchaczy z konkretnymi treściami). W tym celu, stosowane są takie strategie jak:

- a) pokazanie tematu wojny za pomocą innych obrazów (relacje małżeńskie), dając jednocześnie słuchaczowi możliwość dotarcia do ukrytego sensu;
- b) umiejętne konstruowanie warstwy językowej utworu, poprzez wykorzystywanie w gier słownych, wulgaryzmów, elementów języka potocznego.
- c) wykorzystywanie w tekstach słownictwa używanego do opisu konfliktu na Ukrainie przy jednoczesnej zmianie kontekstu, w jakim jest ono używane np. *specoperacja* – naprawa relacji małżeńskich;
- d) użycie form trybu przypuszczającego, co pozwala autorowi teksu uniknąć posądzenia o wyrażanie własnych poglądów w utworze.

Wojna toczona między Rosją a Ukrainą jest wydarzeniem bezprecedensowym w historii Europy XXI wieku. Jej wpływ na każde ze społeczeństw jest bardzo silny. Pozwala to wysnuć wniosek, że jeszcze przez długi czas w życiu politycznym, społecznym oraz kulturalnym widoczne będą jej konsekwencje.

Literatura

- Domańska M. (współpraca: K. Chawryło), *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, „Analizy Ośrodka Studiów Wschodnich, 24.02.2022, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spoleczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina> [dostęp: 20.09.2022].
- Dźwiniel K., *Tekstologiczna obecność piosenki w przestrzeni internetowej*, „Sztuka Edycji” 2016, nr 2, s. 21–26.
- Fleischer M., *Ogólna teoria komunikacji*, przekł. M. Burnecka, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007.
- Jabłońska B., *Socjologia muzyki a krytyczna analiza dyskursu*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2019, nr 20, s. 36–55.
- Okólski M., *Zorganizowany dźwięk – muzyka rockowa jako forma komunikacji*, „Znaczenia” 2013, nr 9, s. 36–55.
- Piotrowska A.G., *Kontekst społeczno-kulturowy w polskim i amerykańskim rocku (w perspektywie porównawczej)*, [w:] *Kultura popularna w medialnych kontekstach*, red. Z. Pucek, D. Sozańska, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014, s. 63–80.
- Różalska M., *Rock jako nośnik treści. Analiza tematów piosenek z lat osiemdziesiątych XX wieku i drugiej dekady XXI wieku*, „Dziennikarstwo i Media” 2020, t. 13, s. 77–95.
- Sławomirski R., *Wolnościowy charakter twórczości Bułata Okudźawy*, [w:] *Wolność w kulturze rosyjskiej. Tom jubileuszowy poświęcony Pani Profesor Annie Rażny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 197–207.

Большой толковый словарь русского языка, сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов, Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург 1998, с. 699.

Ленинград – *Геополитическая*, текст песни, <https://on-hit.ru/texts/leningrad> [dostęp: 20.09.2022].

Ленинград – *Нет **йне!*, текст песни, <https://on-hit.ru/texts/leningrad> [dostęp: 20.09.2022].

Ли О.Д., *Песенный текст как объект лингвистического исследования*, «Международный научно-исследовательский журнал» 2020, № 8 (98), часть 3, с. 86–89.

Панасенко Н.И., Дмитриев Я.Ф., *Фреймовый анализ американских шуточных песен*, „Science and Education a New Dimension. Philology” 2016, IV (19), Issue 84, с. 35–40.

Подгорная А., „Да идите вы. Хочу – выбираю, хочу – не выбираю”: Шнуров рассказал, почему молчит о войне в Украине, Главред, 13.05.2022, <https://stars.glavred.info/da-idite-vy-hochu-vybirayu-hochu-ne-vybirayu-shnurov-rasskazal-pochemu-molchit-o-voynе-v-ukraine-10372059.html>

Ровба Е.А., *Использование популярных песен на занятиях по русскому языку как иностранному*, „Studia Rossica Gedanensia” 2014, nr 1, с. 223–235.

Echoes of the Russian-Ukrainian war in selected texts of the Leningrad group

Abstract

This article is devoted to the analysis of the Leningrad group texts. The texts of songs published after February 24, 2022 and related to the issue of the Russian-Ukrainian war were analyzed. Here, elements of the analysis of cultural discourse are used, as well as the analysis of selected lexemes, which is aimed at determining their meaning and the context in which they are used. In addition, special attention is paid to the ways of displaying the socio-political situation in Russia in the lyrics, including the functioning of Russian society before and after the start of a full-scale invasion of the territory of Ukraine.

Keywords: context, discourse, geopolitics, semantics, linguistic picture of the world, Leningrad group

Отголоски российско-украинской войны в избранных текстах группы Ленинград

Резюме

Данная статья посвящена анализу текстов избранных песен группы Ленинград. Проанализированные тексты были опубликованы после 24 февраля 2022 года и связаны с тематикой российско-украинской войны. Особое внимание уделяется способам отображения в текстах песен общественно-политической ситуации в России, в том числе функционирования российского общества до и после начала полномасштабного вторжения на территорию Украины.

Ключевые слова: война, контекст, цензура, тексты песен

Marcin Dziwisz, dr

ORCID: 0000-0002-8604-2353

Instytut Neofilologii

Uniwersytet im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

e-mail: marcin.dziwisz@up.krakow.pl

Marcin Dziwisz, PhD

Institute of Modern Languages

University of the National Education Commission, Krakow

*Jadwiga Grunwald***Doświadczenie zsyłki w świadectwach Polaków deportowanych do Tajynszy¹ na Syberię**

Deportacje wielkich mas ludzkich są zjawiskiem będącym najczęściej skutkiem wojen zewnętrznych lub wewnętrznych (wojen domowych). Deportację stosowano już w starożytności. Do największych przymusowych przemieszczeń w całej historii ludzkości doszło jednak w XX wieku, kiedy wypędzenia, przesiedlenia i inne formy deportacji objęły łącznie ok. 200 mln ludzi na całym świecie². Zsyłki stanowią również bolesny rozdział polskiego doświadczenia narodowego. Stanowiły one bowiem integralną część polityki carskiej. Ich nasilenie następowało po upadku kolejnych powstań, np. po powstaniu listopadowym (1830) car zesłał na Sybir i Kaukaz kilkadziesiąt tysięcy Polaków. Masowe przemieszczanie się ludności wiązało się również z politycznymi zmianami zachodzącymi w Rosji bolszewickiej. Początkowo relokacje stosowano w trybie indywidualnym, ale w latach trzydziestych XX wieku przybrały one skalę masową. Pierwszy etap przymusowych przesiedleń przypadł na lata 1930–1933, gdy w okresie kolektywizacji rolnictwa wysłano na Syberię ponad 1,8 mln kułaków. Jednym z miejsc zesłania była stacja Tajynsza (właśc. Taincza) w północnym Kazachstanie. W 1936 roku deportowano tutaj Polaków z rejonu Żytomierza, Kamieńca Podolskiego i Winnicy. Dalej w głąb stepów rozwożono natomiast mniejsze grupy, którym wyznaczano miejsce do założenia osady, tzw. toczki. Poszczególne osiedla oddalone były od siebie o kilka, a nawet kilkanaście kilometrów.

Polacy zsyłani byli na ogół bardzo daleko od swojej ojczyzny, często bez prawa powrotu, zazwyczaj do małych miejscowości o bardzo niesprzyjającym klima-

¹ W roku 1962 miejscowości nadano nazwę Krasnoarmiejsk, natomiast w roku 1997 przemianowano ją ponownie: współczesna nazwa miejscowości to Tainsza (kaz./ros. Тайынша), zob. W. Bukowiński, S.A. Kaszuba, *Wspomnienia z Kazachstanu. Zapiski z Kazachstanu*, „Wołanie z Wołynia”, Białe Dunajec–Ostróg 2006, s. 102. W niektórych polskojęzycznych wydawnictwach stosowana jest jedna, spolszczona nazwa *Tajynsza* zarówno w odniesieniu do nazwy stacji kolejowej z czasów radzieckich deportacji (właśc. Taincza), jak i do współczesnej miejscowości *Тайынша*. Ujednolicona nomenklatura, bez uwzględnienia daty faktu, stosowana jest w monografii W. Jasiakiewicza i A. Gutkowskiej, *Tam niczego nie było. Niczego nie było i dużo umierali. Wywózki Polaków do północnego Kazachstanu (Tajynsza) 1936–1938*, wyd. Wojciech Jasiakiewicz, Bydgoszcz 2022. Wzorując się na materiale badawczym, w artykule stosowałam będę jedną nazwę Tajynsza w odniesieniu zarówno do kontekstu historycznego, jak i do współczesności.

² A. Zwoliński, *Historie ludzkich wędrówek*, Wydawnictwo Petrus, Kraków 2013, s. 126.

cie i prymitywnych warunkach życia. Była to celowa polityka władz carskich, a potem sowieckich – ogromne odległości i surowe warunki miały zniszczyć zesłańców psychicznie i moralnie, pozbawić ich wszelkiej nadziei i uniemożliwić jakikolwiek kontakt z ojczyzną i bliskimi³. Północny Kazachstan doskonale spełniał te warunki. Z polskiego Lwowa z czasów II RP do Tajynszy jest ok. 3700 km. Takie odległości pozbawiały zesłańców jakiegokolwiek nadziei na ucieczkę czy kontakt z dotychczasowym znanym światem. Jednak zabiegi władzy sowieckiej, mające na celu depolonizację ludności⁴ nie odniosły zamierzonego skutku. Zesłańcy i ich potomkowie nadal czują się Polakami i nie zerwali więzi z krajem ojczystym. Ponadto, pomimo upływu lat, nie słabnie w Polsce zainteresowanie tematem zsyłek oraz aktywność ludzi, popularyzujących historię Sybiraków, czego wyrazem może być otwarcie w 2021 roku w Białymstoku Muzeum Pamięci Sybiru⁵.

Materiał opisu stanowią wypowiedzi zesłańców syberyjskich zawarte w monografii autorstwa Wojciecha Jasiakiewicza i Agnieszki Gutkowskiej pt. *Tam niczego nie było. Niczego nie było i dużo umierali. Wywózki Polaków do północnego Kazachstanu (Tajynsza) 1936–1938*. Wywiady przeprowadzone zostały w domowym środowisku osób badanych i stanowią niezwykle cenny materiał badawczy do analizy kulturowej. Monografia *Tam niczego nie było...* zawiera czternaście wywiadów z osobami, które wywieziono do Tajynszy w wieku dziecięcym, albo które urodziły się na miejscu już po wywózce. Respondenci opisują przeżycia osobiste oraz powtarzają to, co zapamiętali z opowieści rodziców i starszych krewnych.

Celem artykułu jest ukazanie przeżyć i doświadczeń zesłańców syberyjskich, którzy znaleźli się na obcej ziemi w Tajynszy, poprzez leksykalną i kulturową analizę ich wypowiedzi. Opisy dotyczą różnych sfer, związanych ze zsyłką: sposobu zabierania ludzi na zsyłkę, warunków życia na Syberii, czy też warunków klimatycznych Syberii. Relacje zesłańców zawierają ponadto opisy osób, z którymi dane im było w tamtych czasach obcować: należą do nich pracownicy aparatu państwa, inne grupy społeczne oraz nieliczni, ale odgrywający w życiu zesłańców niezwykle ważną rolę, duchowni.

³ W. Jasiakiewicz, *Relacja z badań w Kazachstanie. Tajynsza jako miejsce zesłań Polaków*, [w:] W. Jasiakiewicz, A. Gutkowska, *Tam niczego nie było...*, s. 26.

⁴ Obok masowych deportacji, „Polaków dotknęły bezprecedensowe represje, które swoim okrucieństwem i masowym charakterem wyróżniają się na tle «wielkiego terroru» stalinowskiego z lat 1935–1939. Szczyt prześladowań Polaków sowieckich przypada na lata 1937–1938, kiedy w ZSRR na podstawie rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., wydane go przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSSR Nikołaja Jeżowa, a wcześniej zatwierdzonego (9 sierpnia) przez Biuro Polityczne KC WKP(b), przeprowadzono tzw. operację polską”. Rozstrzelano wówczas ponad 111 tys. Polaków, obywateli sowieckich, czyli prawie co siódmą osobę mającą w swym paszporcie zapisaną narodowość polską. Zob. M. Iwanow, *Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935. Aspekt prawny*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2016, t. 16, s. 138–141.

⁵ Warto wspomnieć, że Muzeum Pamięci Sybiru otrzymało prestiżową Nagrodę Muzealną Rady Europy 2024, zob. *Muzeum Pamięci Sybiru z Nagrodą Muzealną Rady Europy 2024!*, 7.12.2023, <http://poiis.mkidn.gov.pl/wiadomosci/muzeum-pamieci-sybiru-z-nagroda-muzealna-rady-europy-2024> [dostęp: 2.02.2024]. Muzealna Nagroda Rady Europy przyznawana jest od 1977 roku za badanie przeszłości, upamiętnianie historii i jej rozpowszechnianie w przystępny sposób.

Sposoby zabierania ludzi na zsyłkę

Zesłańcy opisują przyjsie do ich domów funkcjonariuszy NKWD, którzy przekazywali informację o terminie wywózki oraz nakazywali spakowanie dobytku:

Przychodzą ludzie w mundurach, rozkazali: „Zbierajcie się w długą drogę!” [Rodzice] złapali tylko to, co najważniejsze. [...] Tak. W ogóle, porzuć wszystko i tak, ot tak. I tak wszystko się odbywało szybko-szybko. [...] I coś, coś tam złapali ze sobą żywności. (AG, 249)⁶

Niektóre rodziny uprzedzano dzień lub nawet tydzień wcześniej, innym na spakowanie dobytku i pożegnanie się z sąsiadami i bliskimi dawano zaledwie godzinę. W rezultacie Polacy mieszkający na Kresach w bardzo krótkim czasie tracili prawie cały dorobek swego życia.

[Rodzice] wszystko zostawili – i dom, i wszystko-wszystko. Zdążyli tylko zabrać ubranie. To było gdzieś na jesień, szło na zimę. Niczego nie mogli wziąć. Odzież, coś niecoś niezbędnego, coś tam do jedzenia – i wszystko. (JO, 314)

Zostawiliśmy dom, a co wzięliśmy – odzież. No, ale co to była za odzież. (ZB, 123)

Niektórych zabierano prosto z ulicy, nie informując o tym fakcie nawet najbliższych, np.:

Kiedy wracali z pracy, z roboty [...] podjechał samochód, czarna buda, i jej narzeczonego zabrali. [...] Zabrali z ulicy i wywieźli. [...] [Jego] matka wróciła do domu i nie wiedziała, gdzie i dlaczego. (SK, 287)

Niektórzy respondenci używają w swoich odpowiedziach krótkich, lakonicznych zdań:

- Matkę i brata?
- Tak.
- Ale zabrali z domu? Z chaty zabrali?
- **Tak.**
- Przyszli i zabrali?
- **Tak. Przyszli i powiedzieli: „Zbierajcie się”. To się zabrali.** (SK 287–288)

[Ojciec i matka] pracowali w kołchozie. [...] Pracowali w kołchozie, a tutaj przyjechali. Przyjechali wagonami towarowymi. **No, tak po prostu wysiedlili.**

- Całą rodzinę zabrali?
- **Tak.** (ZB, 119)

Mnie było pół roku, bardzo pracowali ciężko, no zostali ojciec, babcia, mama, ja, starszy syn i córka. I zabrali w '36 roku, przyjechali tu, było nas trójka dzieci, rodzice, do roku córka ta pomarła, a my z bratem byli, starszym, co tam jeszcze rozpowiedzieć... no. (EP, 329)

Deportowanych bez względu na wiek i stan zdrowia skazywano na długą podróż w nieznane. Niektórym udzielano nieprawdziwych informacji na temat celu zsyłki oraz tego, co się z nimi stanie na miejscu. Większość rodzin rozdzielano

⁶ Eksцерpty oznaczone są inicjałami autorów wypowiedzi oraz numerami stron w materiale badawczym. Spis skrótów znajduje się na końcu pracy.

jeszcze przed wyruszeniem w podróż. Wielu straciło bliskich w czasie transportu. „Wyniszczające warunki transportu w wagonach bydłowych, niewystarczające pożywienie wydzielane raz na kilka dni, bezwzględnie egzekwowany zakaz opuszczania wagonów oraz okrucieństwo funkcjonariuszy skutkowało bardzo wysoką śmiertelnością; od 20% do 25% zsyłanych Polaków umierało podczas transportów”⁷.

I ruszył nasz pociąg i ludzie spieszą się. I jakieś konie, i dzieci umierali w pociągu. (MO, 306)

Zdarzały się wypadki porzucania lub zabijania ludzi, którzy na chwilę wyszli z wagonu, np.

Pociąg jechał wiosną, kiedy jechali pociągiem, dziadek wyszedł z pociągu zapalić papierosa i go **zabili** (...) Babcia cały czas płakała, i mama, i tato płakali cały czas. Że nie mogli pochować. (WC, 188)

Sytuacja bytowa na zesłaniu

Kolejnym szokiem dla zesłanych była sytuacja, jaką zastali po dotarciu do Tajynszy:

Ich wszystkich wyrzucili w stepie. I tak wszystkich wyrzucili w stepie. I nie było tutaj żadnego mieszkania, niczego. I stoi prosto słupek, taki kij i tabliczka i na niej napisane – 6-a toczka. [...] No i jeden kowyl, jeden kowyl był tutaj wysoki i to wszystko – niczego tu nie było. I tak, o tak – wyrzucili ludzi, jak jakieś bydło. (AG, 248)

Przywieźli w step. Mówię, wywieźli w step. Wbili w ziemię kołek – o, tutaj będziecie sobie budować. Mówią, że niczego nie było. (WB, 86)

Respondenci opowiadają, jak po pełnej cierpienia podróży w nieogrzewanym i ciasnym wagonie bydłowym, już na miejscu czekała ich katorżnicza praca, konieczna, by przetrwać nadchodzącą zimę:

Potem, jak komendant powiedział, czy żołnierze: „Przygotować się do zimy! Będą mrozy 40–50 stopni. Dlatego budujcie!”. [...] I budowali takie ziemianki. Potem je obkładali [darnią] [...] żeby nie było pcheł. Tam były takie czarne chrząszcze były. [...] Chrząszcze. Chrząszcz. Wiecie, on śmierdzi. [...] Śmierdzi. Oj, bardzo śmierdzi. Brali krowiak, krowa. Brali krowiak i mazali. I był bardzo piękny zapach. (SK, 294–295)

Ci spośród zesłańców, którzy przyjechali latem, początkowo mieszkali w tzw. pałatkach, czyli namiotach. Później budowano chaty z darni i gliny. Wybudowane przez przesiedleńców ziemianki z trudem mieściły większą grupę ludzi:

Ziemianki budowali. I dwie rodziny mieszkaly w jednym domu, gdyż nie było się gdzie podziać. A na następny rok budowali kolejne domy. My mieszkaliśmy w jednym pokoju – 15 osób. [...] To nie był duży pokój. My zajmowaliśmy jedną stronę, a ta druga rodzina drugą stronę ziemianki. (MG, 191)

Wypowiedzi respondentów kreślą dramatyczny obraz syberyjskiej rzeczywistości. Warunki mieszkaniowe nie dawały możliwości utrzymywania podstawowej higieny ciała:

⁷ W. Jasiakiewicz, *Relacja...*, s. 39.

Mieszkaliśmy tam w tym baraku, nikt się nie mył, nie golił – nic. Tak, robactwo leżało na głowie. Jak to można było przeżyć? (MG, 239)

Zesłańcom brakowało odzieży i obuwia:

Jedne buty były na wszystkich. Mama mówiła, że wcale nie było w czym chodzić. Nie było w czym wyjść na ulicę. Strasznie biedni. (MG, 230–231)

I jedne tylko buty byli, mojej mamy buty byli. I jak to zimę w tych butach. To czasem tam pióra zapychali, żeby było cieplej i onuce. Pończochów nie było. [...] Szmatami zawijała i tak. (MO, 311)

Wiele opisów dotyczy niedoboru i braku żywności:

Tak ciężko było, jedzenia nie było, bo nie było skąd wziąć. (EP, 331)

My zapomnieliśmy, co to takiego tłuszcz, co to był olej – my niczego nie znaliśmy. (WB, 94)

I my w dzieciństwie niczego nie widzieliśmy. Nie było owoców, cukierków nie widziałam. (MG, 213)

Przesiedleńców dziesiątkowała śmierć z głodu, zimna i chorób:

A ilu nas wtedy umarło, wszyscy chorowali. (ZB, 120)

Tam wielu umarło. (MG, 239)

O bardzo ciężko było, dzieci umierali. (EP, 330)

Bardzo często maleńkie dzieci umierały. Jedzenia nie było – z czego? A dzieci maleńkie... Lekarstw nie było. Dziennie umierało do 11 dzieci. (MG, 197)

Warunki klimatyczne na zesłaniu

Klimat Kazachstanu jest niezwykle trudny – temperatury podczas krótkiego lata dochodzą do 50°C, podczas długiej zimy mogą zaś spadać do -50°C, przy czym ziemia przemarza do głębokości 2,5 m. Niezwykle groźne są tam również burze śnieżne i zamiecie, zwane buranami. Respondenci podkreślają, że najgorsze były pierwsze zimy w Kazachstanie:

Nas tak zasypał śnieg, że ani dachu, ani niczego nie było widać. (ZB, 135)

A bardzo zimy takie surowe byli, śniegiem te ziemianki zanosilo. (EP, 330)

Wiały straszne burany. Bardzo dużo śniegu – równo z dachami, i mróz. Mama poszła wymieniać, 30–40 km, żeby coś niecoś tam zanieść, a tutaj przynieść jedzenie. I ona odmroziła nogi – aż jej pogniła skóra na kolanach. Dostała taką masę, masę pomogła. Mama podleczyła nogi – i znowu trzeba iść wymieniać. (MG, 211)

Szły burany [wichry], burany są straszne. A jeszcze naokoło wszędzie były wilki. (ZB, 127)

A po dachu chodziły wilki. (WB, 91)

Pomimo starań przesiedleńców, nowo wybudowane ziemianki nie zapewniały wystarczającego ciepła:

Wiecie, ściany w ziemiance byli mokre, bo u nas zimno na dworze, tutaj to przepalisz troszeczkę, a tam, o tak wysoko i wilgoć, i ściana mokra i szron. W środku był szron. [...] I w środku zimno, bardzo zimno było. [...] I w środku był mróz. (MO, 309)

Warto zwrócić uwagę, że do opisanie panującej przez większość roku niskiej temperatury repatrianci stosują stosunkowo niewiele leksemów intensyfikujących. Spośród całej gamy możliwych składników w treści znaczeniowej wyrazu, zwiększających stopień nasycenia cechy⁸, respondenci ograniczają się głównie do neutralnego wykładnika intensyfikacji *bardzo* (*bardzo surowe zimy, bardzo zimno było*).

Respondenci podkreślają również brak przystosowania do miejscowego klimatu:

[Ludzie] głodowali i chorowali. Tak i był zimno, a na Ukrainie ciepło, jeszcze było dzieci nie przywykli, **nie przyzwyczajone byli do takiej pogody**, do takiego mrozu. To mama mówiła, że czasem za jednej doby wosiem-dziewięć, takich osób małych było pochować. (LK, 277)

Sposoby postrzegania rzeczywistości

Mimo że przedstawiony stan rzeczy był wynikiem celowej polityki sowieckiej⁹, respondenci rzadko wskazują na sprawców i tylko sporadycznie poruszają temat przyczyn zsyłek. W wywiadach pojawia się duża liczba zdań, których podmiotem jest *bieda, głód, warunki*:

Była bieda, nędra była, wszędzie była taka **straszna bieda**. (WB, 110)

Głód był w '33 roku. [...] Wtedy umarło dużo osób. (WB, 82)

Jak to było '33 rok, **była taka hołodołka (głód)**¹⁰ **na Ukrainie**, to kusać (jeść) coś miał, kto co mieli, coś wziąć, co tam było. (EP, 330)

Mama została sierotą, jak miała 8 lat. Wszyscy umarli. **Taki był głód**. I ona jedna się została sierota. I tak ona tak, mój Boże, od najmłodszych lat dzieci niańczyła u kogoś-tam. No i tak rosła. Był najstarszy brat – my go nie znamy. Oni przyjechali, i tutaj za 2 miesiące skończył dwa latka, a za cztery tutaj miesiące umarł. Tak, dużo ludzi tutaj umarło. Opo-wiadali, zginęli. **Straszne warunki**. (AG, 247)

⁸ Semami intensywności mogą być elementy morfologiczne (np. zimny → zimniejszy → najzimniejszy) lub leksykalne (zimny → **mroźny** [zimny] + [bardzo]), por. E. Straś, *Kategoria intensywności we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, 21–22. Intensyfikacja cech może się odbywać również poprzez przyrównanie do przedmiotów, które zawsze posiadają daną cechę, np. *zimny jak lód*, zob. tamże, s. 162–163.

⁹ A. Kuczyński, *Polacy w Kazachstanie. Zestania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Wydawnictwo Kubajak, Krzeszowice 2014, s. 93–95.

¹⁰ W nawiasach okrągłych znajdują się oryginalne komentarze przytaczane w materiale badawczym (przyp. J.G.).

I tato chorował miesiące, chyba, no... To był styczeń, a umarł już w maju. [...] Ot, tak – męczył się, pracował, a tak się stało, że **nie było co jeść**. (MG, 204)

Można odnieść wrażenie, że opisywane zjawiska – *bieda, głód* – pojawiały się niezależnie od woli człowieka, nie zaś jako skutek zamierzonych i z premedytacją przeprowadzonych działań. Podobnie skonstruowane są zdania z podmiotem *zsyłka* czy *represja*, chociaż semantyka tego typu leksemów wskazuje na istnienie sprawy danej czynności. Użycie tego typu słów stanowi zazwyczaj wstęp do bardziej konkretnych opisów:

Była zsyłka, '36 rok. Oni przyjechali. (WC, 172)

W naszej rodzinie to pierwsze **represji** byli w '29 roku. Moi, prababcia i pradziadek po mamie, to oni jeszcze w '29 roku jako Polaki, jako kułaki, bo mają dwa koni (konie). I to kułak był. I jego wysłali w archangielski obłast [...]. I tam, gdzie oni zginęli, i jak, nic o nich nie wiemy do siejczas (teraz). (LK, 266–267)

Bo tak myślę, jak to **poszła represja** w 37' roku, naszego tatę też, ludzi niewinnych zabrali i rozstrzelali i wszystko, tam w Pietropawłowsk. No, tak było, było. (EP, 332)

Rozmówcy wyrażąście werbalizując ogromny ból i żal wobec cierpienia najbliższych: sieroctwa matki, śmierci najbliższych, braku informacji na temat okoliczności ich zaginięcia.

Wyraźne są w tym kontekście zabiegi wartościowania językowego, które Jadwiga Puzynina¹¹, określa jako „przypisywanie przez kogoś wartości czemuś”. Badaczka definiuje wartościowanie jako ocenianie w sensie jakościowym, które można rozumieć jako wydawanie i/lub wypowiedanie sądu o wartości, tj. o tym, czy coś jest dobre, czy złe pod jakimś względem, czy też znajduje się w jakimś punkcie skali wartości pomiędzy dobrym i złym. W zdaniach języka ogólnego obiektami wartościowań bywają cechy, stany, czynności, sytuacje, przedmioty, osoby, miejsca itd. Aksjologizacja wyrażać się może za pomocą rozmaitych środków systemowych, jednak głównym kodowym środkiem przekazu wartości są wyrazy. Badaczka dzieli słowa wyrażające wartości na wyrazy ogólnie oceniające (dobry / zły, pozytywny / negatywny, dodatni / ujemny) oraz opisowo-oceniające¹².

Korpus badawczy zawiera dużą liczbę powtórzeń oraz przymiotników wartościujących (*straszna bieda, straszne warunki*). Leksykalne elementy wartościujące wykorzystywane bywają również w refleksjach zesłańców na temat własnego życia:

Ja nie miałam dzieciństwa. Nie było dzieciństwa. Nie było młodości. (WB, 111)

Oj, **ciężkie**, oczywiście, było **życie**, dlatego wielu zginęło. Nam umarł braciszek. (AG, 249)

Ja mówię, to było **bardzo ciężkie życie**. (WB, 101)

Mieliśmy **straszne życie**. (WB, 110)

Trudne życie było, **trudne**. (MO, 312)

¹¹ J. Puzynina, *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2013, s. 67.

¹² Tamże, s. 59–79.

Wspomnienia przymusowych przesiedleńców wywołują zatem głównie emocje negatywne: żal, żalobę i smutek. W korpusie badawczym znajduje się duża liczba językowych wykładników intensyfikacji (*strasznie biedni, bardzo ciężkie życie; nie było tutaj żadnego mieszkania, niczego*) oraz predykatów opisowo-oceniających (*bardzo ciężkie życie, trudne życie, straszna bieda*). O ile wykładnik *bardzo* jest neutralnym, a zarazem najbardziej reprezentatywnym wykładnikiem kategorii intensywności, o tyle jednostka leksykalna *strasznie* ma wyraźne zabarwienie ekspresywne. Zawiera ona bowiem nie tylko informację o wysokim stopniu cechy, lecz także wyraża subiektywne ustosunkowanie się mówiącego¹³. W materiale badawczym występują również zdania o funkcji ekspresywnej (*Ajajaj. Aż się nie chce wspominać; Tak ciężko było; No, tak było, było*).

Pomimo tragicznych przeżyć, respondenci przejawiają zdolność do odczuwania pozytywnych emocji:

I mamę do centrum zatrzymań, tutaj. Mama tam była 10 dni. Mama nie była sama w tym pokoju. Dziewczeta rozebrały się, pomściły się. „Babciu, nie przeżywaj tego tak. Lenin siedział – i my posiedzimy”. **Ha, ha. Takie było życie.** (MG, 212)

I wtedy, **choć smutek, chociaż bieda, ja zawsze wesoła. Ha, ha.** Ojjoj. Nie można zapomnieć takich czasów. (ZB, 152)

Straszne warunki nie powodowały zamknięcia się na potrzeby innych. Nawet w czasie największej biedy, respondenci nie stracili wrażliwości na cudzą krzywdę, np.:

Dużo żebraków było, chata się nie zamykała. Przychodzą i płaczą. [...] Ja tylko myślałam, że oni głodni. **O sobie nie myślałam.** Taka była głupia. Ha, ha. I tak oto przyszedł taki żebrak, i myślę sobie, żeby mama nie widziała, a ja oddam mu swój placek. [...] **A sama byłam głodna.** (ZB, 137–138)

Postać zbrodniarza w relacjach zesłańców

Na osobne omówienie zasługuje sposób przedstawienia reprezentantów władzy w materiale badawczym. Uwaga respondentów skupia się raczej na przeżyciach ludności skazanej na wywózkę, niż na postaciach funkcjonariuszy aparatu państwa. W relacjach zawierających odniesienie do działań władzy sowieckiej dominują zdania z podmiotem domyślnym:

A ojciec był bogaty. Myśmy wszystko mieli. I wszystko **zabrali**. [...] I to wszystko przepadło – wszystkie pieniądze, które on przez cztery lata zarobił [w Ameryce]. Wszystko **zabrali**, bo ojciec nie chciał iść do kołchozu. (MG, 206)

Trudne czasy były. Mój brat Stasiak poszedł do domu dziecka. Jego tam **zabrali**. Do Pietropawłowska. Cały obdarty. I był w tym domu dziecka trzy lata. (MG, 205)

I jeszcze mój ojciec był w trudarmii. Niżnym Tagił. Tam bardzo umierali, wagonami tam **wywozili**. (MG, 209)

¹³ B. Mitrenga, *Wykładniki intensywności typu strasznie, potwornie, przeraźliwie w historii polszczyzny*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, A. Szczepanek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 91.

Z nami były [...] żony polskich oficerów, których **zabrali**, których **rozstrzelali**. A żony **zesłali** tutaj. (MG, 218)

Również opisy represji nie zawierają informacji szczegółowych o oprawcach. Opowieści zesłańców koncentrują się na cierpieniach rodziny ofiary:

A mojego dziadka – ojca mamy – **rozstrzelali**. Ot tak **zabrali**. **Wysłali** do Karagandy i na trzeci dzień **rozstrzelali**. Jako wroga ludu. Miał 8 dzieci. Wszystkie dzieci zostały, o takie, o. Wszystkie dzieci były malutkie. A jego **zabrali i rozstrzelali**. Miał 48 lat. Wielu, wielu i w Wiszniowce **porozstrzelali**. Jako wroga ludu. No jak wszystkich, jako wrogów. To byli tacy dobrzy ludzie, oj Boże. **Pozabierali i porozstrzelali**. (MG, 229–230)

Wielokrotnie powtarzane czasowniki *zabrali* i *rozstrzelali* oraz wtrącenia np. *Miał 8 dzieci, To byli tacy dobrzy ludzie, oj Boże* wskazują na silne nacechowanie emocjonalne wypowiedzi i trudność nadawcy z zaakceptowaniem przeszłości.

Respondenci wspominają również, że wszyscy mężczyźni, w tym również młodzi, niepełnoletni jeszcze chłopcy zaciągani byli do tzw. trudarmii¹⁴:

A ojca w '42 roku zabrali. Oj, w '41 roku. W '42 roku zabrali średniego brata. Starszy zachorował, do starszego też przyszło wezwanie. Do trudarmii, bo naszych do wojska nie brali. [...] [Brata wzięli] ze szkoły. Ze szkoły prosto zabrali. Poszedł do szkoły, wręczyli mu wezwanie. [...] Miał 16 lat. (WB, 101)

W celu zwiększenia szans na przeżycie, zesłańcy niejednokrotnie musieli się uciekać do robienia rzeczy niedozwolonych. Władza sowiecka wprowadzała bowiem bezwzględne zakazy i surowo ich przestrzegała. Pomimo że żywność, którą otrzymywali zesłańcy za pracę, nie starczała do wyżywienia ich rodzin, nie wolno było zbierać nawet zepsutej już żywności (zamarzniętych kartofli) czy upuszczonych kłosek:

Oni strzelali za kłoski [pszenicy]. (ZB, 154)

W innych rejonach za podobne przewinienia groziła kara utraty wolności:

- [...] Nocą to chodzili kartofli, te ziemniaki kopać, tam podkopać, żeby dzieci tam nie umierali [...]. A jeśli wkopałś (wpadłś), dziesięć let (lat). I wsio (i już).
- 10 lat było?
- No, da. [...] Jak tylko złapali, to tiumra srazu (od razu do więzienia). (EP, 334)

Także kobietom pracującym przy zbieraniu zboża nie wolno było zbierać zgubionych kłosów leżących na polu. Jedna z respondentek opowiada, że za naruszenie tego zakazu jej matka została skazana na karę pozbawienia wolności:

¹⁴ Trudarmia (ros. Armia pracy) – kolumny robocze NKWD, powstałe w Związku Radzieckim po wybuchu wojny z Niemcami w 1941 roku. Trudarmia łączyła w sobie znamiona organizacji wojskowej, pracy przymusowej i łagrowego rygoru. Wcielano do niej przymusowo mężczyźni i kobiety w wieku od 15 do 60 lat; zwalniano jedynie kobiety ciężarne i matki dzieci do 3 lat. Ludzie ci musieli pracować w niesłychanie ciężkich warunkach przy wyrębie lasu, budowie kolei i zakładów przemysłowych, a także w kopalniach i przy wydobyciu ropy naftowej. Największą grupę w trudarmii stanowili Niemcy zamieszkali w ZSRR. Zob. A. Gurjanow, *Masowe deportacje jako element polityki stalinowskiej*, [w:] *Europa wobec wyzwań XXI wieku, Deportacje, wysiedlenia i przymusowe migracje jako nieodłączny element konfliktów zbrojnych i wojen współczesnego świata*, red. A. Bartuś, Urząd Miasta Oświęcim, Oświęcim 2014, s. 42–43.

- [...] kiedy [mama] znalazła tę pszenicę, powiedziała sąsiadom: „No tak i tak, tam i tam jest pszenica, idźcie i bierzcie. Ja nikomu nie powiem”. Dlatego, że trzeba było się ratować, byli głodni. Mówiąc krótko, ktoś doniósł – nie wiem. Przyszli i u nas znaleźli tę pszenicę. Kilogram, dwa, trzy, cztery było tej pszenicy – Bóg jeden wie. No, ale niedużo.
- I co powiedzieli?
- Co powiedzieli – dali mamie pięć lat. (WB, 103)

W rezultacie autorka wywiadu i dwójka jej rodzeństwa została bez opieki jakiegokolwiek osoby dorosłej:

W '42 roku ojciec zmarł. I w '42 zabrali średniego [brata], a w '43 zabrali mamę. I nas zostało troje, jedni młodszy od drugich. (WB, 104)

Respondentka wyraża ogromny żal z powodu zaistniałej w przeszłości sytuacji, jednak jej wypowiedź pozbawiona jest negatywnej oceny zachowania zarówno sąsiadów denuncjatorów, jak i władzy, skazującej jej matkę na więzienie, a dzieci na dorastanie bez matki.

Materiał badawczy zawiera jedynie pojedyncze zdania, których podmiotem są rzeczywiście sprawy opisywanych okrucieństw:

Zabrali, przyszli te **milicjanierzy (milicjanci)**, zabrali, tę chudobę, która u nich była, zabrali, [...] zebrali baby i poszli, i zabrali tę swoją chudobę, odebrali. I **milicja** znowu. (LK, 267)

Władza radziecka wszystko **zabrała**. Zabrali naszą ziemię, która była koło domu. Wszystko pozabierali – bydło zabrali, konie zabrali. (MG, 204)

I jak ich ładowali, i jak do pociągu. Płakali. Płakali, żegnali się, machali. „Do widzenia, Ukraino! Żegnaj!” Nie mieli nadziei, że tutaj jeszcze wrócą. A stację **otaczali milicjanci**. Wagony. (SK, 289)

I, jak to, wyjaśniali. Kiedy przywieźli, zaczęli objaśniać. **Komendant był, i strzelcy byli**. (SK, 292)

Potem, jak **komendant** powiedział, czy **żołnierze**: „Przygotować się do zimy! Będą mrozy 40–50 stopni. Dlatego budujcie!” (SK, 293)

Wtedy wujek bierze [księdza] Bukowińskiego znowu do Tajynszy, wiezie z Jasnej Polany do Tajynszy. I przyjeżdża – i już **stoi milicja**. I już zabierają wujka Lesika do [więzienia]. (WC, 180)

W powyższych konstrukcjach nie pojawiają się określenia ogólne zawierające ocenę negatywną. Respondenci posługują się głównie eufemizmami (*zabrali chudobę*, czyli przemocą odebrali dobytek; *zabrali go*, czyli aresztowali). W przeciwieństwie do silnie emocjonalnie nacechowanych opisów rodziny (przydawki wartościujące *tacy dobrzy ludzie*, spieszczania *mama, tato, braciszek, maleńkie dzieci*), opisy oprawców nie zawierają przydawek ani komentarzy. Różnice te świadczą o starannym doborze słownictwa oraz świadomym rezygnowaniu z mowy wyrażającej negatywny stosunek wobec innych osób.

Ocena miejscowej ludności przez zesłańców

Godne uwagi jest to, że pomimo wielkiej liczby opisów osobistych tragedii, relacje mieszkańców Tajnyszy nie są pozbawione elementów pozytywnych. Pomimo doznanych krzywd i niesprawiedliwości, respondenci nie utracili zdolności dostrzegania dobra:

A u nas naprzeciw byli Niemcy, dobre byli ludzie. (JS, 380)

Zesłańcy wspominają również osoby, przynależące do nacji rosyjskiej lub do obozu władzy, które im pomagały:

I tak **jedna pani była Rosjanka** [...]. Ona była fielcer (felczerem). Ona w naszej wiosce, spasała (ratowała) ludzi i dzieci. Taka wioska jedna i ludzie narzekali, ale wszystko jedno, **ona służyła ludziom**. (EP, 334–335)

Tam jest też (miejscowość) Mnogocwietnoje, to stara osada i tam dużo Ruskich. I stamtąd **komendant, on bardzo dobry był**. (MO, 305)

Mama [...] uciekła z Oziorna, dzięki temu **dobremu komendantu, on bardzo dobry człowiek** [...]. (MO, 310)

Jak pisze Antoni Kuczyński¹⁵, „[w] pamięci ludzi, którzy przeżyli pierwszą zimę na kazachstańskiej ziemi, zachowała się wdzięczność wobec prostego kazachskiego ludu, który wspomagał nieraz przybyszy w trudnych czasach osławiania się z Kazachstanem”. Dowody tej wdzięczności znajdziemy również w materiale badawczym:

Kazachowie to nasi sąsiedzi, z nimi zawsze w przyjaźni. (ZB, 168)

Kazachstan **dał ludziom schronienie**, wszystkim; **ogrzał ludzi, i dzielił się ostatnim kawałkiem**. [...]. I kiedy miałam ciężkie dni – mama umarła, tak i to – dała mi schronienie Kazaszka w sowchozie Korowskim, babcia. [...] Przyjaźni ludzie. My zawsze razem w przyjaźni, bardzo zgodnie. Oni **dzielili się z nami ostatnim kęsem**, ostatnim. I nie tylko ze mną – tak w ogóle. My wszyscy, wszyscy w zgodzie. (WC, 177–178)

Kazachowie przyjeżdżali [...]. Ugaszczali boursakami (bułeczki kazaskie), tym wszystkim. I tak w ogóle – wymieniali się, przyjeżdżali, przychodzili. **To dobrzy ludzie**. [...] Pomagali, byli sympatyczni, pomagali. (SK, 298)

Kazachy dobre byli. No pomagali, no ja słyszała, co tam w jednej wsi kombinator Kazach był, niedobry, ale tak w ogóle to dobre byli. Od Oziorna daleko Kazachy, jak szli do lasu, to można było przenocować, oni im przywozili tylko czaj [...]. **Tak podzielić się, oni sami nic nie mieli**, oni koczownicy [...]. (MO, 307)

Poszczególne frazy powtarzane są dwu- lub trzykrotnie i zawierają dużą liczbę leksemów nacechowanych pozytywnie (*przyjaźni, sympatyczni, dobrzy ludzie, zgodnie, dzielili się, pomagali*) oraz podkreślają ubóstwo Kazachów, którzy pomagali zesłańcom, mimo że sami niewiele posiadali (*dzielił się ostatnim kawałkiem; oni sami nic nie mieli*). Wypowiedzi charakteryzuje duża liczba kwantyfikatorów uogólniających *zawsze, wszyscy, w ogóle*. Stosowanie partykuł tego typu może mieć na celu

¹⁵ A. Kuczyński, *Polacy...*, s. 96. Warto przy tym podkreślić, że Kazachowie nie ulegli propagandzie sowieckiej, przedstawiającej polskich zesłańców jako wrogów państwa, przestępców i kryminalistów, zob. W. Jasiakiewicz, *Tło historyczne deportacji z 1939 roku*, [w:] W. Jasiakiewicz, A. Gutkowska, *Tam niczego nie było...*, s. 77.

przekonanie odbiorcy o znaczeniu treści przekazywanych przez nadawcę¹⁶. Wyrazem wdzięczności jest bez wątpienia odsłonięta w 2006 roku w Karagandzie tablica pamiątkowa o treści:

„Pamięci Polaków deportowanych w 1936 r. / Wdzięczni Kazachstanowi i narodowi kazachstańskiemu za współczucie, życzliwość i okazaną w ciężkich czasach pomoc”¹⁷.

Modlitwa i wiara jako sposób na przetrwanie

Inną wartością, która pozwoliła zesłańcom przetrwać, była religia katolicka. Pomiędzy praktykowanie wiary było zabronione, mieszkańcy wioski pod przewodnictwem starszych kobiet lub – sporadycznie – księży, zbierali się w domach i modlili przy zasłoniętych oknach:

Nikogo, żadnych księży. Wszystko było zakazane. Babcie się modliły. [...] W jedną niedzielę u jednej babci się modliły, a w drugą niedzielę modliły się u drugiej babci. Jak było święto, to też. (WC, 182)

Nie wolno było. Był zakaz. [...] I dzieci chrzczyć nie wolno było. Zbierali się nocą, pozastawiane okna, ksiądz tam chrzczył. (ZB, 143)

Spośród księży, nielegalnie odwiedzających osady, respondenci szczególnie ciepło wspominają postacie księdza Władysława Bukowińskiego¹⁸: „On był bardzo dobry” (WC, 180), „święty człowiek” (EP, 340), „Ojoj! To człowiek, [...] oj to dar, siła duchowna, moc była” (EP, 340), „To mój tato. Ja go nazywałam tatą” (WC, 179), czy księdza Kuczyńskiego: „U Kuczyńskiego¹⁹ tutaj niedaleko był kościół. I wtedy był sprzeciw temu. I znowu. Kuczyński odsiedział 10 lat. I znowu zabrali go na 10 lat. On odsiedział 20 lat. Kuczyński” (MG, 216). Respondenci zachowują swoich dobrodziejów we wdzięcznej pamięci, jednocześnie wyrażając pozytywny stosunek wobec duchowieństwa oraz zadowolenie z powodu powszechnego dostępu do kościoła w dzisiejszych czasach:

[...] ja bym chciała, żeby tutaj byli [księża]. Mnie się podobają. **Tacy dobrzy ludzie**. Ja bym chciała, żeby oni byli. **Tacy dobrzy ludzie**. Oni są nam potrzebni. Bo nami kierują. Nimi Bóg kieruje. Nami też Bóg kieruje. (MG, 243–244)

¹⁶ G. Habrajska, *Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2005, t. 7, s. 110–111.

¹⁷ *Delegacja polskiego Sejmu przebywała z oficjalną wizytą w Kazachstanie*, „Głos Polski” 2013, nr 43, s. 15.

¹⁸ Władysław Bukowiński (1904–1974) otrzymał święcenia kapłańskie w 1931 r. Pięć lat później na własną prośbę wyjechał na Kresy Wschodnie, gdzie został wykładowcą w seminarium duchownym. Łącznie 13 lat spędził w więzieniach i obozach pracy. Nieprzerwanie, również w czasie pobytów w więzieniu i w łagrach, prowadził posługę duszpasterską. W 2016 został beatyfikowany. A. Wygoda, *Apostoł Kazachstanu. Błogosławiony ksiądz Władysław Bukowiński*, Przystanek historia, 15.05.2021, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/kosciol/85378,Apostol-Kazachstanu-Blogoslawiony-ksiazd-Wladyslaw-Bukowinski.html> [dostęp: 18.10.2023].

¹⁹ Józef Kuczyński (1904–1982) – duszpasterz, dwukrotnie skazany za działalność duszpasterską na łagry. Na zesłaniu spędził łącznie 17 lat. A. Kuczyński, *Polacy...*, s. 342–343.

Księża i siostry tutaj są **bardzo dobrzy**. Pomagają, pomagają. W ogóle pomagają. A szczególnie nasza **Klaudia**, taka **wspaniała**. **Wszyscy dobrzy. Wszyscy księża** u nas **tacy dobrzy, tacy uprzejmi**. (WC, 184)

Też, jaki uprzejmy Aleksy [Mitsinksy]. [...] Nawet tego nie umiem powiedzieć. Zawsze. [...] **Dzielni, bardzo dzielni**. Wszyscy tacy dzielni. [...] Chce [pomagać], bardzo się stara. [...] **To dobry, bardzo dobry człowiek**. [...] **Ma wielkie serce**. Dzielny! W ogóle **bardzo dzielny człowiek**. (WC, 186–187)

Pochwała księży i sióstr oraz wielka wobec nich wdzięczność może wynikać między innymi z tego, że warunki klimatyczne również w dzisiejszych czasach czynią posługę w Kazachstanie niezwykle trudną. Z powodu słabo rozwiniętej infrastruktury, przemieszczanie się po syberyjskich lasach trwającą przez większą część roku zimą może skończyć się tragicznie:

Potem był [ksiądz] Jan. Miał u nas wypadek. Jechał do Pietropawłowska – była gołoledź. [...] Miał kierowcę i ten też zginął. [...] Rozbili się samochodem, tak. Wszyscy wtedy płakali. (JO, 322)

Mieszkańcy Tajnyszy podkreślają, że współcześnie nadal żyją w zgodzie z przykazaniami i nauką kościoła:

My tak uczyli, że wierzyć w Pana Boga, ale jeszcze była taka wiara [...]. Chodzimy regularnie do kościoła, jak wzmocnienie wiary jest, [...] i myślę, i że jak pisze, w pisaniu jest, jak Pan Jezus mówił w Ewangelii, to trzeba wierzy. (EP, 344)

Trudne życie było, trudne. Ale tak jakoś **Pan Bóg daje**, i ja zrozumiała, że jak się żyje z Panem Bogiem, a jak bez Pana Boga, tak po swojemu, to jest strach. **A z Panem Bogiem na dużo lepsze**, na dużo lepsze. I można przetrwać, i **teraz życie spokojne**. (MO, 312)

Ja mówię, że Bóg mi dużo daje – chodzę sobie do kościoła, proszę Boga, aby mi zdrowie dał. Dla mnie najważniejsze jest, iść się pomodlić. (ZB, 119)

W wypowiedziach zawarte są podziękowania kierowane wobec Boga:

Ja jestem szczęśliwa, że Bóg mi pozwala jeszcze chodzić na własnych nogach. Chociaż z łaską, to idę tam, gdzie muszę (...). Bolał mnie nogi. A tak na co ja będę się obrażać? **Mnie Pan Bóg talent dał, mnie Pan Bóg dał rozum, mnie Pan Bóg dał...** (WB, 113)

W strukturze powierzchniowej powyższej wypowiedzi brakuje performatywnego wykładnika podziękowania, intencję wyrażenia wdzięczności odczytać można jednak z jej kontekstu. Zdanie to wypadłoby zatem zakwalifikować jako ukryty akt mowy *podziękowanie* w rozumieniu Ewy Komorowskiej²⁰. W materiale badawczym znajdują się również jawne akty mowy *podziękowanie*:

Takie życie przeżyć., oj... Ale ja się na życie nie obrażam. **Dziękuję** Bogu za to. (WB, 113)

²⁰ E. Komorowska, *Pragmatyka aktu mowy podziękowanie (na materiale współczesnego języka polskiego)*, [w:] *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce. Ujęcie interdyscyplinarne*, red. J. Mampe, J. Hinc, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023, s. 79. Zob. również: E. Komorowska, *The speech act of gratitude in contemporary Polish: A pragmalinguistic study*, „Beyond Philology” 2021, no. 18/1, s. 103–119.

No, a ja teraz zachorowałam – miałam operację na oczy. (...) A tak to nic, powoli, **dzięki Bogu**.

Dziękuję też dobrym ludziom. **I Bogu i w ogóle**. (WC, 184)

Wszyscy przeżyli, **Bogu dzięki za wszystko**. (WC, 188–189)

Tytułem podsumowania

Wypowiedzi respondentów zawierają dużą liczbę leksemów, wyrażających emocje negatywne (żal i smutek) oraz pozytywne (radość i wdzięczność). Przesiedleńcy nie wypowiadają słów wartościujących negatywnie, nawet w odniesieniu do osób, które zadawały im i ich bliskim cierpienie i śmierć. Konsekwentny brak leksemów wyrażających złość czy wrogość wobec oprawców stanowi o wielkiej sile moralnej tych ludzi. Ich silna świadomość językowa zasługuje na szczególną uwagę wobec wszechobecnej w dzisiejszej przestrzeni publicznej mowy nienawiści oraz ogólnego kryzysu języka.

Na uwagę zasługuje również to, że pomimo zaznanego ogromu cierpienia, niesprawiedliwości oraz doświadczania straszliwych zbrodni zesłańcy i ich potomkowie nie stracili zdolności dostrzegania dobra, odczuwania i okazywania wdzięczności, a także udzielania pomocy innym. Zesłańcy z Tajynszy zasługują na ocalenie od zapomnienia nie tylko z tytułu bycia świadkami tragicznych rozdziałów naszej historii. Ich sposób wypowiadania się oraz postawy życiowe czynią z nich wzór do naśladowania dla przyszłych pokoleń Polaków.

Spis skrótów stosowanych w artykule

AG – Antonina Grin
 EP – Eugeniusz Pawłowski
 JO – Jadwiga Orzechowska
 JS – Julia Szczawińska
 LK – Leontyna Korczyńska
 MG – Maria Granowska
 MO – Maria Olanina
 SK – Stanisław Kułakowski
 WB – Wanda Bajbakowa
 WC – Wala Całcałko
 ZB – Zuzanna Bronicz

Literatura

- Bukowiński W., Kaszuba S.A., *Wspomnienia z Kazachstanu. Zapiski z Kazachstanu*, „Wołanie z Wołynia”, Biały Dunajec–Ostróg 2006.
- Delegacja polskiego Sejmu przebywała z oficjalną wizytą w Kazachstanie*, „Głos Polski” 2013, nr 43, s. 15.
- Gurjanow A., *Masowe deportacje jako element polityki stalinowskiej*, [w:] *Europa wobec wyzwań XXI wieku. Deportacje, wysiedlenia i przymusowe migracje jako nieodłączny element konfliktów zbrojnych i wojen współczesnego świata*, red. A. Bartuś, Urząd Miasta Oświęcim, Oświęcim 2014, s. 37–46.
- Habrajska G., *Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2005, t. 7, s. 91–126.

- Iwanow M., *Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935. Aspekt prawny*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2016, t. 16, s. 118–147.
- Jasiakiewicz W., Gutkowska A., *Tam niczego nie było. Niczego nie było i dużo umierali. Wywózki Polaków do północnego Kazachstanu (Tajynsha) 1936–1938*, wyd. Wojciech Jasiakiewicz, Bydgoszcz 2022.
- Komorowska E., *Pragmatyka aktu mowy podziękowanie (na materiale współczesnego języka polskiego)*, [w:] *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce. Ujęcie interdyscyplinarne*, red. J. Mampe, J. Hinc, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023, s. 73–86.
- Komorowska E., *The speech act of gratitude in contemporary Polish: A pragmlinguistic study*, „Beyond Philology” 2021, no. 18/1, s. 103–119.
- Kuczyński A., *Polacy w Kazachstanie. Zestawienia – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Wydawnictwo Kubajak, Krzeszowice 2014.
- Mitrega B., *Wykładowi intensywności typu strasznie, potwornie, przeraźliwie w historii polszczyzny*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, A. Szczepanek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 91–107.
- Muzeum Pamięci Sybiru z Nagrodą Muzealną Rady Europy 2024!, 7.12.2023, <http://poiis.mkidn.gov.pl/wiadomosci/muzeum-pamieci-sybiru-z-nagroda-muzealna-rady-europy-2024> [dostęp: 2.02.2024].
- Puzynina J., *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2013.
- Straś E., *Kategoria intensywności we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008.
- Wygoda A., *Apostoł Kazachstanu. Błogosławiony ksiądz Władysław Bukowiński*, Przystanek historia, 15.05.2021, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/kosciol/85378,Apostol-Kazachstanu-Blogoslawiony-ksiadz-Wladyslaw-Bukowinski.html> [dostęp: 18.10.2023].
- Zwoźniński A., *Deportacje. Drogi wojny*, [w:] *tenże, Historie ludzkich wędrówek*, Wydawnictwo Petrus, Kraków 2013, s. 123–141.

The experience of exile in the testimonies of Poles deported to Taiynsha in Siberia

Abstract

It is widely known that huge numbers of Polish population were deported to Siberia for political reasons for several centuries. The experience of the deportation – both for the deportees and their descendants as well as the entire Polish society – is an important facet of Polish cultural identity. This article focuses on the accounts of the deportees and how they verbalise their experience. The research material was excerpted from interviews with Polish deportees who were exiled to Taiynsha, Kazakhstan, in the 1936–1938. The respondents don't use negative connotated words to describe the perpetrators but instead express their gratitude towards God and people who have helped them to survive.

Keywords: vocabulary, culture, history, deportations, exile to Siberia, Taiynsha

Опыт ссылки в свидетельствах поляков, сосланных в Тайыншу в Сибирь

Резюме

Широко известно, что на протяжении нескольких столетий очень много поляков было депортировано в Сибирь по политическим мотивам. Опыт депортации – как для депортированных и их потомков, так и для всего польского общества – является важным

аспектом польской культурной идентичности. В статье основное внимание уделяется рассказам депортированных и тому, как они выражают свой опыт. Материалом исследования послужили интервью с польскими депортированными, сосланными в Тайыншу (Казахстан) в 1936–1938 гг. Анализ проводится с лексико-культурной точки зрения. Ссылные описывают свои переживания ссылки в Сибирь, пребывание среди казахского народа, указывают на бедность своей жизни и быта во время пребывания в Сибири. Свидетельства ссылных включают в себя: многочисленные лексемы, выражающие чувства печали, а также радости и благодарности. Респонденты не используют слова с негативным подтекстом для описания преступников, а вместо этого выражают благодарность Богу и людям, которые помогли им выжить.

Ключевые слова: лексика, культура, история, депортации, ссылки в Сибирь, Тайынша

Jadwiga Grunwald, dr
Badacz niezależny
ORCID 0000-0003-2483-1258
+48574680059
e-mail: jadwiga82@poczta.onet.pl

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 1689-9911

DOI 10.24917/16899911.16.6

Studia Russologica 16 (2023)

Agata Jankowicz

Пародийная актуализация прецедентного текста российского политического дискурса

Введение

31 декабря 1999 года первый президент Российской Федерации Борис Ельцин в специальном телеобращении объявил о своей отставке. Для многих россиян настоящим символом этого события стала фраза *я устал, я ухожу*. Данные слова приводились в комментариях, газетных статьях, послужили основой многочисленных интернет-мемов. Однако интересен тот факт, что второй сегмент фразы (*я ухожу*) отсутствует в оригинальной речи, произнесенной президентом накануне 2000 года. По всей вероятности, он является более поздним прибавлением, источником которого считаются скетчи комиков-пародистов из программы КВН (*Клуб веселых и находчивых*). Приведенный выше пример показывает, что вторичные тексты (в том числе пародии) могут существенно повлиять на форму, в которой политический текст сохранится в массовом сознании. Пародийная актуализация не сводится к простой имитации, она позволяет генерировать новые структуры и новые смыслы и как таковая является важным объектом лингвистического анализа.

Пародия как интертекстуальный жанр

В гуманитарных науках пародия чаще всего воспринимается как особый вид стилизации либо как отдельный литературный жанр. В первом понимании пародия рассматривается как комическое подражание исходному тексту и ставится в один ряд с такими приемами, как аллюзия или цитирование. Как название жанра данный термин относится к произведениям, опирающимся на имитацию определенного образца (текста, стиля, жанра), которая благодаря целенаправленному преувеличению его формально-стилистических особенностей и тематической замене приводит к игровым, сатирическим или полемическим эффектам¹. Пародия, понимаемая как жанр, выделяется среди других литературных форм комплексом характерных черт, к которым принадлежат интертекстуальная зависимость от образца, комический характер

¹ R. Nycz, *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, wyd. 2, Universitas, Kraków 2000, s. 201.

и критическое отношение к оригиналу. Объектом пародии может стать как конкретный текст, стиль, жанр, направление, индивидуальная манера, так и некоторые стереотипы речи и поведения².

Согласно определению, пародия базируется на внешнем образце, который включается в ее структуру посредством контекстуальной замены. Заимствованный элемент сначала деконтекстуализируется, извлекается из определенного текста, отрывается от исходной ситуации, определившей его значение. Затем внутри пародийного произведения происходит реконтекстуализация, введение выделенной части в новый контекст. Следует отметить, что импортируемый элемент сохраняет более или менее четкую связь с исходной ситуацией. Эти отголоски контекста-источника Михал Гловински называет свидетельством происхождения (пол. *świadectwo pochodzenia*)³.

На фоне других жанров пародию отличает также ее полемический характер. В ней подчеркиваются различия между пародирующим и пародируемым голосами, а также между представляющими их кодами⁴. Хотя пародист приводит в своем произведении элементы оригинальных текстов, он дистанцируется от выраженной в них точки зрения. Иную функцию пародии называет Гловински. По мнению исследователя, подражание языку оригинала представляет собой своего рода метаязыковую рефлексия, направленную, прежде всего, на разоблачение способа его функционирования. Пародия не всегда имеет целью дискредитировать образец, иногда она направлена на раскрытие его свойств⁵.

Следует отметить, что пародии также накладывают отпечаток на тексты, к которым они отсылают. Как отмечает Роберт Фиддиан, пародии являются своего рода дополнением к критикуемому дискурсу, частично входя в его сферу и позиционируясь на его периферии⁶. В сознании реципиентов, ознакомленных с пародийными произведениями, тексты подражаемого дискурса могут рассматриваться сквозь призму критически-комической реинтерпретации. Таким образом, пародия влияет на способ восприятия высказываний и текстов оригинального дискурса, как тех, которые являются ее непосредственными прототекстами⁷, так и других текущих и будущих текстов.

² Большой энциклопедический словарь, ред. А.М. Прохоров, Большая российская энциклопедия, Норинт, Москва–Санкт-Петербург 2000, <https://rus-big-enc-dict.slovaronline.com> [дата обращения: 6.03.2023].

³ M. Głowiński, *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1986, t. 77, z. 4, s. 86.

⁴ D.F. Rossen-Knill, R. Henry, *The Pragmatics of Verbal Parody*, “Journal of Pragmatics” 1997, vol. 27, iss. 6, p. 728.

⁵ M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze*, Universitas, Kraków 2009, s. 69.

⁶ R. Phiddian, *Are Parody and Deconstruction Secretly the Same Thing?*, “New Literary History” 1997, vol. 28, no. 4, pp. 687–689.

⁷ Прототекст – это первичный текст, на основе которого создаются другие тексты.

О понятии прецедентный текст

Не все вербальные продукты дискурса⁸ достаточно значимы и широко известны, чтобы выйти за его рамки, открываясь на дальнейшие актуализации. Также не все одинаково ценны с точки зрения пародистов. Чтобы пародийное произведение охватило как можно большую аудиторию, оно должно относиться к тексту, который особым образом закрепился в культуре.

Общеизвестные тексты, часто воспроизводимые в других произведениях, в русской лингвистической традиции принято называть прецедентными текстами⁹. К ним принадлежат как короткие фразы, так и более сложные формы: литературные произведения, мифы, легенды, а также рекламные, публицистические и политические тексты. Прецедентные тексты обладают общими признаками, к которым принадлежат сверхличностный характер, значимость для определенного сообщества и реинтерпретируемость¹⁰.

Первый признак означает, что прецедентные тексты широко известны в кругу людей, каким-либо образом связанных друг с другом. Однако универсального критерия, определяющего характер и размер коллектива, в котором функционируют данные тексты, не существует. В этом отношении исследователи выделяют несколько уровней прецедентных текстов: социумно-прецедентные (общие для определенного сообщества, например семьи, профессиональной группы, религиозной общины), национально-прецедентные тексты (значимые для каждого среднего представителя выбранного этноса), универсальные (известные всем представителям человечества)¹¹. Определение текстов, принадлежащих к последней группе, является, однако, сложной задачей, поэтому исследователи чаще всего ограничиваются поиском универсальных прецедентных текстов, общих нескольким этносам, например формирующим европейскую культуру¹².

Еще одной отличительной чертой прецедентных текстов является их значимость: эти продукты речевой деятельности имеют особую познавательную и эмоциональную ценность для членов коллектива. Они являются самостоя-

⁸ В данной статье дискурс понимается широко, как совокупность хабитуальных коммуникативных практик определенной группы людей, реализуемых в виде конкретных высказываний и текстов, которые в процессе взаимодействия формируют определенные представления о мире согласно принятым культурным правилам; W. Czachur, *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2020, s. 144.

⁹ Термин *прецедентный текст* был введен в научный обиход Юрием Карауловым в труде *Русский язык и языковая личность*, опубликованном в 1987 году.

¹⁰ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Издательство ЛКИ, Москва 2010, с. 216.

¹¹ В.В. Красных, *Виртуальная реальность или реальная виртуальность? Человек. Сознание. Коммуникация*, Диалог-МГУ, Москва 1998, с. 96.

¹² Некоторые исследователи, например Юрий Прохоров, выделяют также автопрецеденты, имеющие значение лишь для избранных лиц; Ю.Е. Прохоров, *Действительность. Текст. Дискурс*, Флинта: Наука, Москва 2004, с. 148. Однако тексты, относящиеся к данной категории, не соответствуют принятому здесь критерию сверхличностного характера.

тельными носителями смысла. Юрий Караулов трактует прецедентные тексты как сложные знаки, наполненные значениями¹³. Их упоминание в той или иной форме актуализирует ряд ассоциаций, связанных с определенной ситуацией, людьми или историческим периодом, и зачастую предполагает оценку.

Прецедентные тексты, как правило, не приводятся в полном объеме. Они чаще всего передаются в форме инвариантов, не тождественных исходным текстам, хотя содержащих их важнейшие черты. Как отмечает Эльжбета Гос, текст сохраняется в памяти не полностью, а именно в виде инварианта, который определяется как знание, представления о тексте, форма существования текста в коллективной памяти сообщества¹⁴.

Инвариант текста создается путем редукции (как по форме, так и по содержанию) и метонимической замены оригинала¹⁵. В результате этих операций относительно длинный текст может быть сокращен до одного предложения. Многие упрощенные тексты переходят со временем в общий язык в виде фразеологических оборотов. Однако инварианты прецедентных текстов отличаются от фразеологизмов тем, что они менее устойчивы по форме и сохраняют тесную связь с оригиналом, отсылая читателя к исходным текстам и их контекстам. В отличие от фразеологизмов, авторство прецедентных текстов обычно известно участникам дискурса.

Последней характерной чертой прецедентных текстов, упомянутой Карауловым, является репетируемость, проявляющаяся в их многократной реинтерпретации в других текстах. Прецеденты (вернее, их инварианты) обновляются в различных коммуникативных ситуациях. Они становятся прототекстами для более поздних речевых продуктов одного или нескольких дискурсов. Если вхождение прецедентного текста в сеть интертекстуальных связей требует создания инварианта путем редукции, то его актуализация связана с аккумуляцией, обогащением знака новыми контекстами. Существенным является и тот факт, что каждая актуализация усиливает позицию прецедентного текста, способствует его закреплению в культуре.

Методы анализа

Богатым источником прецедентных текстов является политический дискурс. В эпоху новых СМИ представляется важным обратить внимание на то, как политические прецеденты реинтерпретируются пользователями Интернета в пародийных произведениях и какую функцию выполняют в новых контекстах.

Настоящее исследование представляет собой кейс-стади, в котором анализу подвергаются пародийные актуализации прецедентной фразы *денег нет, но вы держитесь*. Материалом исследования являются русскоязычные пародийные фильмы, опубликованные на портале YouTube с 2015 года (с момента произнесения оригинальной фразы). Анализ нацелен на определение функ-

¹³ Ю.Н. Караулов, *Русский язык...*, с. 217.

¹⁴ E. Gos, *Co to jest tekst precedensowy?*, „Przegląd Rusycystyczny” 2006, nr 4 (116), s. 81.

¹⁵ *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, ред. Е.А. Баженова, Флинта: Наука, Москва 2006, с. 107.

ций актуализаций и выявление структурных и смысловых трансформаций прецедентного текста в пародийных произведениях. Основу исследования составляет интертекстуальный, сравнительный анализ оригинального и вторичных текстов, основанный на методологии дискурс-анализа (с учетом сложного социально-политического контекста производства и рецепции текстов).

Анализ актуализаций фразы *денег нет, но вы держитесь* в пародийных текстах

Фраза *денег нет, но вы держитесь* стала одной из наиболее узнаваемых прецедентов, происходящих из российского политического дискурса. Данные слова были зачерпнуты из высказывания Председателя Правительства Российской Федерации Дмитрия Медведева¹⁶, произнесенного во время его визита в Крым 23 мая 2016 г. Высказывание представляет собой ответ на жалобу крымской пенсионерки Анны Буяновой на низкие пенсионные выплаты, которые не были проиндексированы. Разговор был записан в форме видеоматериала, а затем транскрибирован в российских СМИ.

[А. Буянова:] Но вы же сказали, индексация будет. Где она-то в Крыму, индексация?

[Д. Медведев:] Её нигде нет.

[А. Буянова:] Нет...

[Д. Медведев:] Её нигде нет.

[А. Буянова:] А... Вот это молодец...

[Д. Медведев:] Мы вообще не принимали.

[А. Буянова:] Вот это честно.

[Д. Медведев:] Просто денег нет щас. Значит, будем...

[А. Буянова:] Хорошо, мы понимаем. Мы понимаем.

[Д. Медведев:] Найдём деньги, найдём деньги – сделаем индексацию. Вы держитесь здесь, вам всего доброго, хорошего настроения и здоровья!¹⁷

Высказывание Медведева вызвало живую реакцию пользователей Интернета и российских СМИ. Запись разговора, опубликованная на портале YouTube, стала распространяться в Интернете как вирусное видео¹⁸. В последующих актуализациях слова председателя правительства были редуцированы до краткой фразы *денег нет, но вы держитесь*. На ее основе было создано большое количество статей, интернет-мемов, сатирические песни, плакаты, рекламные тексты и т.д.

Со временем фраза *денег нет, но вы держитесь* приобрела дополнительные эмоциональные коннотации. Она стала символом безразличия властей

¹⁶ Медведев занимал пост Председателя Правительства Российской Федерации с 2012 по 2020 год.

¹⁷ Собственная транскрипция: *Медведев пенсионерам в Крыму: денег нет, но вы держитесь*, Радио Свобода, 24.05.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=0XjLSdqUpх8> [дата обращения: 18.10.2023].

¹⁸ Вирусным называется контент, обычно забавный (например, видео, мем, фотография), который на короткое время становится популярным и быстро распространяется в Интернете.

к проблемам, с которыми сталкивается российское общество, и отсутствия желания искать решения, которые могли бы улучшить положение жителей страны. Прецедент стал использоваться как лозунг для выражения политической критики, например, во время серии антикоррупционных протестов, прошедших в крупнейших городах России в 2017–2018 годах.

По мнению Анастасии Кротовой, успех фразы *денег нет, но вы держитесь* заключается в ее ненормативности, т.е. несоответствии со сложившимися нормами (языковыми, коммуникативными, культурными), а также стереотипными представлениями лингвокультурного сообщества. Ответ Медведева представляет собой отклонение от нормы как минимум в трех отношениях. Во-первых, высказывание политика не соответствует стандартам официальной коммуникации. Шаблонной реакцией на вопрос о денежных выплатах является обещание либо заверение о принятии мер, направленных на обеспечение граждан финансовыми средствами. Вместо этого появляется краткая констатация *денег нет*. Во-вторых, в реакции премьер-министра содержится необоснованный и неожиданный переход к фатической форме общения – пожеланиям (они могут служить здесь средством ухода от основной темы разговора). В-третьих, данный ответ не соответствует предположениям слушающих, так как информация об отсутствии денег в государственном бюджете на повышение пенсий кажется мало вероятной¹⁹.

В анализируемом материале прецедент *денег нет, но вы держитесь* появился в пяти пародиях. Во всех текстах говорящим субъектом является персонаж, изображающий Медведева.

Пародией, в наибольшей степени отсылающей к исходной ситуации, в которой возник прецедентный текст, является произведение под названием *Интервью Дмитрия Медведева!*, опубликованное на канале анонимного автора CAR CAR TV. Фильм был создан путем наложения русских субтитров на вирусное видео, представляющее собой запись интервью испанца Хуана Хойи Борхи в телепередаче *Ratones coloraos*. В оригинальном разговоре, посвященном профессиональной жизни интервьюируемого, обращает на себя внимание беззаботное отношение Борхи к работе и своим обязанностям. Однако не содержание интервью, а исключительно заразительный смех испанца повлиял на популярность видео в Интернете. За характерный смех Борхи получил прозвище *El Risitas* (рус. *Хохотун*), а запись его интервью стала предметом многочисленных переделок, чаще всего создаваемых путем добавления к видео субтитров на иностранном языке.

В упомянутой пародии участником интервью становится Медведев. Разговор с ведущим программу происходит через год после визита тогдашнего премьер-министра в Крым.

[Ведущий:] Сегодня у нас в гостях Дмитрий Анатольевич Медведев...

[Д. Медведев:] Сразу говорю *денег нет*. Самому на жизнь еле хватает.

¹⁹ А.Г. Кротова, *Политический дискурс как источник прецедентных феноменов в интернет-коммуникации*, [в:] *Образ России в условиях информационной войны конца XX – начала XXI в. Тенденции обновления политического дискурса*, Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, Магнитогорск 2017, с. 418.

[Ведущий:] Пенсионеры интересуются, когда появятся деньги?
 [Д. Медведев:] Как найдем.
 [Ведущий:] Ну примерно когда... год, два, три? [...]
 [Д. Медведев:] Скорее. Я же сказал денег нет. Как найдем деньги, сразу повысим
 [смех]. Активно ищем деньги. И ночами думаем только о пенсионерах. [...]
 [Ведущий:] Какой прогноз дадите на ближайший год?
 [Д. Медведев:] Денег нет, вы держитесь народ, хорошего вам настроения [смех]!
 [...]
 [Д. Медведев:] Ну все, думаю, денег наверно дофига в бюджете. Шувалову звоню в Австрию. Давай прилетай на своем самолете. Хорошо там в своем коттедже тусить. Он за 1 час прискакал на своем личном самолете из Австрии в Кремль. Мы с ним давай деньги делить. Я говорю, ты все то не бери. Оставь Сечину с Миллером. А теперь давай пенсионерам, что там осталось. Хватит, ан денежек то и нету [смех]! Прикинь! Придется им пожелать хорошего настроения опять [смех]! [...]
 [Д. Медведев:] Бля я сам угораю над этой фразой [смех]. Денег нет, но вы держитесь [смех]. Че за х*йню сморозил тогда в Крыму сам не понял.
 [Ведущий:] Ну и попрощайтесь с телезрителями.
 [Д. Медведев:] [смех] Желаю вам всем, телезрители [смех]... Вы держитесь как-нибудь. Хорошего настроения! Денег нет и не будет [смех]²⁰.

Графика: кадр из пародии *Интервью Дмитрия Медведева*²¹

В пародии оригинальные слова Медведева подвергаются многочисленным трансформациям. К наиболее значимым из них относятся:

- сокращение исходной фразы и добавление новой синтагмы: *денег нет сейчас* → *денег нет и не будет* (в результате данной операции меняется временная референция: с настоящего на настоящее и будущее время);
- расширение фразы: *вы держитесь* → *вы держитесь как-нибудь* (добавление неопределенного наречия *как-нибудь* может указывать на безразличие отправителя сообщения к состоянию адресата):

²⁰ *Интервью Дмитрия Медведева*, CAR CAR TV, 3.04.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=OFUrqNhGSsQ> [дата обращения: 19.10.2023]; фрагменты пародии приведены в оригинальной записи с пунктуационными ошибками; для удобства чтения были добавлены только недостающие знаки препинания, закрывающие высказывания в местах смены наложенных на фильм субтитров.

²¹ Там же.

- сокращение формул пожеланий: *вам всего доброго, хорошего настроения и здоровья* → *хорошего настроения* (операция может иметь целью тривиализацию произнесенных пожеланий);
- контаминация прецедентных фраз: *Хватя! Ан демонов-то и нету* (фраза из популярной советской комедии *Иван Васильевич меняет профессию*) + *денег нет* → *Хватя, ан денежек то и нету* (полученная фраза позволяет подчеркнуть неожиданность событий);
- смена адресата: *вы держитесь* (Буяновой) → *вы держитесь народ* (российскому обществу); *вам всего доброго* (Буяновой) → *желаю вам всем, телезрители* (зрителям) (расширяется группа адресатов политического высказывания);
- добавление метаязыкового комментария: определение словосочетания *денег нет, но вы держитесь* вульгарным существительным *хуйня*, означающим здесь 'глупость, ерунду' (слово служит выражению негативной оценки словосочетания).

В пародии меняется контекст произнесения прецедентной фразы: представленной в произведении ситуацией является телеинтервью. В разговоре затронуты вопросы повышения пенсий и нехватки денежных средств (темы присутствуют в оригинальном высказывании), а также способов распределения государственных средств (тема отсутствует в оригинальной речи). Центральное место в пародии занимает описание присвоения финансовых ресурсов российскими политиками, объясняющее источники дефицита в государственном бюджете.

В пародии важную роль играют также временные отсылки: к прошлому (высказыванию Медведева в Крыму, когда впервые были произнесены слова *денег нет*), настоящему (моменту интервью, когда фраза *денег нет* произносится вновь) и будущему (относительно которого делается прогноз: *денег не будет*). На их основе можно предположить, что нехватка финансовых средств является долгосрочной проблемой, с которой политик не намерен бороться.

Вербализация прецедентной фразы сопровождается смехом из оригинальной записи Борхи. Смех в данном случае может служить намеком на безответственный подход политика к своим обязанностям. В целом кажется, что игры с прецедентным текстом, проведенные в рассматриваемой пародии, выполняют прежде всего демаскирующую функцию, указывая на коррумпированность политиков и их нежелание решать финансовые трудности государства, а также безразличие к проблемам российского общества.

Фраза *денег нет, но вы держитесь* в неизменном виде была также использована автором пародии *Медведев призвал отменить бедность*, размещенной на канале *Усы Пескова*. Текст содержит отсылку к заявлению Медведева, сделанному в ходе совещания о достижении национальных целей развития в июне 2019 года. В оригинальной речи основное внимание уделяется изложению главной задачи внутренней политики – сокращению числа людей с доходами ниже прожиточного минимума. Однако в пародии подчеркивается отсутствие стратегии, позволяющей достичь заданной цели. Текст заканчивается следующими словами:

[Д. Медведев:] Вроде все доходчиво объяснил, пора бежать, пока старшие не спалили. А попрощаюсь с вами словами великого современника: «денег нет, но вы держитесь». До связи ²²!

Прецедентная фраза и в этом случае адресована коллективному адресату (гражданам России). Рассматриваемые слова завершают речь о целях развития, тем самым намекая на отсутствие средств для реализации поставленных задач и пассивность политика перед возникшими трудностями.

Похожую функцию выполняет актуализация прецедентного текста в пародии *Дебаттл #3: Vasser Man vs Emedved*, опубликованной на официальном канале политической партии Справедливая Россия. Песня входит в серию пародий, созданных в агитационных целях по заказу данной партии в связи с ее участием в выборах в Государственную Думу в 2016 году. В каждом из видеороликов представлены политические дебаты (*дебаттл*²³), проводимые в форме рэп-баттл (импровизированных музыкальных поединков двух рэперов), в которых принимают участие представители партии Справедливая Россия с одной стороны и избранные представители конкуренции с другой стороны. Песни призваны представить предвыборные программы в привлекательной для молодого поколения форме. В анализируемой пародии в импровизации участвуют два рэпера: Vasser Man (изображающий политика Анатолия Вассермана из партии Справедливая Россия) и Emedved (подражающий Медведеву из партии Единая Россия). Второму герою принадлежат следующие слова:

[Emedved:] Поднимите руки, пенсионеры, ну же, потянитесь, как настроение? Денег нет, но вы держитесь! [...] Все будет сказочно лет через десять-двадцать. Главное здоровье. Настроение. Главное продержаться²⁴!

Новый контекст, в котором появляется прецедент, существенно отличается от исходного контекста. Слова политика вводятся в предвыборные дебаты, выступая в одном ряду с обещаниями лидера партии Единая Россия.

Прецедент приводится в самой распространенной форме: *денег нет, но вы держитесь*. Меняется, однако, адресат высказывания: теперь им является не отдельный человек, а целая социальная группа (пенсионеры).

В последнем предложении цитируемого фрагмента происходит трансформация глагола *держаться*. Его заменяет лексема *продержаться*, означающая здесь «выдержать лишения, устоять перед трудностями в течение какого-либо времени, до какого-либо срока»²⁵. Эта языковая игра может служить

²² Собственная транскрипция: *Медведев призвал отменить бедность*, Усы Пескова, 2.07.2019, https://www.youtube.com/watch?v=H_fnrUvxlac [дата обращения: 20.10.2023].

²³ Слово *дебаттл* возникло в результате сочетания русского слова *дебаты* и английской лексемы *battle* в транскрибированной форме.

²⁴ *Дебаттл #3: Vasser MAN vs Emedved*, Партия Справедливая Россия – За правду, 14.09.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=bKGLE01yu1w> [дата обращения: 19.10.2023]; фрагменты пародии процитированы в оригинальной форме с пунктуационными ошибками.

²⁵ *Современный толковый словарь русского языка*, ред. Т.Ф. Ефремова, Русский язык, Москва 2000, <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova> [дата обращения: 19.10.2023].

намеком на тяжелые условия жизни российских пенсионеров, возникшие в результате неправильных политических решений и задержек в выполнении предвыборных обещаний.

Модификации подвергаются также пожелания, фигурирующие в оригинальном высказывании Медведева (*вам всего доброго, хорошего настроения и здоровья*). Слова *здоровье* и *настроение* вводятся в конструкцию *главное – (это) X*, которая в данном случае служит определению высших ценностей. В программе героя пародии отсутствуют конкретные предвыборные постулаты, зато появляются обобщенные определения желаемых положений: *здоровье и настроение*.

Можно предполагать, что актуализация прецедентного текста в приведенной пародии служит прежде всего средством выявления равнодушия политика к потенциальным избирателям и отсутствия намерений улучшить качество жизни россиян.

Другой тип пародийной игры с прецедентным текстом представлен в ролике видеоблогера Никиты Козырева под названием *Morgenshtern – «Мне пох» голосом Медведева*. Данное видео было опубликовано на канале Козырный уголок в феврале 2020 года. Текст можно определить как двойную пародию: с одной стороны, он является формой имитации высказывания Медведева, с другой – ремейком песни российского музыкального дуэта Алишера Моргенштерна и Клавдии Высоковой под названием *Мне пох*. В клипе Козырева пародист воплощается в Медведева и исполняет вышеупомянутую песню, добавляя в ее мелодию собственные слова. В тексте обсуждается отставка политика с поста председателя правительства, которая имела место 15 января 2020 года. Относительно данного события герой пародии произносит следующий комментарий:

[Д. Медведев:] Ушел в отставку и теперь мне абсолютно по хуй, по хуй. Потому что теперь я буду спать. [...] Мне пох, пох. Денег нет теперь реально, но мне пох, пох. Потому что я держусь. Слышишь, мне пох, пох. Я держусь, я держусь, я держусь, страна, и мне пох, пох²⁶.

Первой существенной трансформацией по отношению к оригинальному высказыванию Медведева является смена адресата. В тексте песни он обозначается существительным *страна* в значении 'население определенной территории'²⁷, из чего можно заключить, что слова героя обращены к российскому обществу.

Пародист модифицирует также глагол *держаться*. В исходном высказывании слово выступает во втором лице множественного числа повелительного наклонения (*вы держитесь*), а в пародийном произведении – в форме первого лица единственного числа изъявительного наклонения (*я держусь*). Глагол в данном употреблении может означать 'быть в хорошей форме (физической или психической)', на что указывают визуальные знаки: фотомон-

²⁶ Собственная транскрипция: *Morgenshtern – «Мне пох» голосом Медведева*, Козырный уголок, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=d04NfwoxrZw&list=PLJ-F8t9vhbpVNryaCx59bh1ViGeKxIIITFG&index=7> [дата обращения: 18.07.2022].

²⁷ *Современный толковый словарь...*

таж, представляющий секундомер и Медведева, выполняющего физические упражнения. Глагол может также означать «быть непоколебимым, стойким, не поддаваться обстоятельствам²⁸» и служить аллюзией на безразличие политика к факту потери поста.

Графика: фрагмент кадра из пародии *Моргенштерн – «Мне пох»* голосом Медведева²⁹

Синтагма *денег нет* дополняется словами *теперь реально*, что presupposes, что более ранняя информация о нехватке денег не соответствовала действительности. Возможно, что речь идет о государственных средствах или о личных доходах Медведева, которые сократились в результате его отставки.

Доминантой исследуемой пародии, несомненно, является неоднократно повторяющееся вульгарное словосочетание *по хуй* (выступающее также в написании *похуй* и в сокращенной форме *пох*), которое при употреблении в качестве сказуемого служит для выражения индифферентного отношения к определенному предмету или событию³⁰. Анализируемая прецедентная фраза в комбинации с данным словосочетанием может указывать на невозмутимость и безразличие бывшего премьер-министра к факту потери своего поста.

Последней пародией, в которой актуализируется прецедент *денег нет, но вы держитесь* является видео канала *Заповедник* под названием *Новогодние поздравления: Владимир Путин и Дмитрий Медведев*, опубликованное 31 декабря 2019 г. В ролике представлено новогоднее обращение мультипликативных фигур Путина и Медведева. Ниже приведен фрагмент пародии:

²⁸ Современный толковый словарь...

²⁹ *Morgenshtern – «Мне пох»*...

³⁰ А. Плутцер-Сарно, *Большой словарь мата*, т. 1, Лимбус Пресс, Санкт-Петербург 2005, с. 235–242.

[В. Путин:] Пусть отблеск новогодних медалей искрится в каждой нашей пробирке.

[Д. Медведев:] Олимпийского спорта у нас нет, но вы держитесь³¹.

В высказывании персонажа, изображающего Медведева, рассматриваемая прецедентная фраза подвергается трансформации. Первая часть фразы (*денег нет*) заменяется словами: *олимпийского спорта у нас нет*. Данная модификация, по всей вероятности, является отсылкой к решению Исполнительного комитета Всемирного антидопингового агентства от 9 декабря 2019 года об отстранении России от участия в международных спортивных мероприятиях (включая олимпийские игры) из-за применения спортсменами допинговых веществ. Языковая игра, содержащаяся в пародии, подтверждает высокий интертекстуальный потенциал прецедентной фразы, которая начинает использоваться в контекстах, далеких от исходного. В пародии обсуждается проблема ограничений, наложенных на российских спортсменов, которые в небольшой степени связаны с политикой Медведева.

Выводы

Слова Медведева, произнесенные во время визита в Крым, вызвали высокую репликативную активность пользователей Интернета. Формулировка чаще всего встречается в сокращенном инварианте *денег нет, но вы держитесь* и в такой форме подвергается трансформациям. В анализируемых пародиях актуализация прецедентного высказывания Медведева сопровождается модификациями на нескольких уровнях: структурном, смысловом и прагматическом. Трансформации внешней формы знака охватывают субституцию слов, расширение или сокращение синтагм, словообразовательные игры с глаголом *держаться*, синтаксические изменения, приводящие к смене речевых актов (например, преобразование пожеланий в констатации и вопросы). Изменения в плане выражения приводят к соответствующим семантическим трансформациям. Наиболее значимые модификации наблюдаются на прагматическом уровне. В каждой из анализируемых пародий происходит расширение группы адресатов высказывания (становится ей социальная группа – пенсионеры – или целое российское общество), что свидетельствует о высокой универсальности фразы. Меняются также обстоятельства, в которых произносится прецедентная фраза. Во вторичных текстах представлены новые ситуации: телеинтервью, политические дебаты, официальные заявления, новогодние обращения.

Важнейшей функцией актуализации прецедентного текста в анализируемых пародиях является демаскация (разоблачение безразличия власти к проблемам общества, коррумпированности политиков, отсутствия желания и средств для принятия мер, направленных на улучшение жизни населения). В некоторых пародиях рассматриваемая фраза выступает в более широком

³¹ Собственная транскрипция: *Новогодние поздравления: Владимир Путин и Дмитрий Медведев*, Заповедник, 31.12.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=A145pn-Rz78s> [дата обращения: 20.10.2023].

значении, указывая на безразличие к любым трудным обстоятельствам (например, к потере поста или к запрету участия в олимпийских играх).

На основе анализа пародий невозможно еще говорить о полной фразеологизации прецедентного текста, так как в исследованном материале данная фраза сохраняет связь с исходным контекстом. Это иллюстрирует, например, факт, что во всех роликах прецедент произносится героем, воплощающимся в Медведева. Тем не менее, высокая вариативность фразы и ее употребление в текстах различной тематической направленности свидетельствуют о высоком интертекстуальном потенциале конструкции, которая в будущем может закрепиться в языке как фразеологический оборот.

Анализ показывает, как тексты политического дискурса, в той или иной степени отклоняющиеся от принятых коммуникативных норм, могут быть переняты другим дискурсом, в котором получают новую форму и новые смыслы. Они начинают использоваться как средство построения политической критики, выраженной не чужими формулировками, а словами самого политика.

Литература

- Czachur W., *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2020.
- Głowiński M., *Nowomowa i cięgi dalsze*, Universitas, Kraków 2009.
- Głowiński M., *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1986, t. 77, z. 4, s. 75–100.
- Gos E., *Co to jest tekst precedensowy?*, „Przegląd Rusycystyczny” 2006, nr 4 (116), s. 78–84.
- Nycz R., *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, wyd. 2, Universitas, Kraków 2000.
- Phiddian R., *Are Parody and Deconstruction Secretly the Same Thing?*, “New Literary History” 1997, vol. 28, no. 4, pp. 673–696.
- Rossen-Knill D.F., Henry R., *The Pragmatics of Verbal Parody*, “Journal of Pragmatics” 1997, vol. 27, iss. 6, pp. 719–752.
- Большой энциклопедический словарь*, ред. А.М. Прохоров, Большая российская энциклопедия, Норинт, Москва–Санкт-Петербург 2000, <https://rus-big-enc-dict.slovaronline.com> [дата обращения: 6.03.2023].
- Дебаттл #3: Vasser Man vs Emedved*, Партия Справедливая Россия – За правду, 14.09.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=bKGIE01yy1w> [дата обращения: 19.10.2023].
- Караулов Ю.Н., *Русский язык и языковая личность*, Издательство ЛКИ, Москва 2010.
- Morgenshtern – «Мне пох» голосом Медведева*, Козырный уголок, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=d04NfwoxrZw&list=PLJF8t9vhbpVNryaCx59bh1ViGeKxIITFG&index=7> [дата обращения: 18.07.2022].
- Красных В.В., *Виртуальная реальность или реальная виртуальность? Человек. Сознание. Коммуникация*, Диалог-МГУ, Москва 1998.
- Кротова А.Г., *Политический дискурс как источник прецедентных феноменов в интернет-коммуникации*, [в:] *Образ России в условиях информационной войны конца XX – начала XXI в. Тенденции обновления политического дискурса*, Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, Магнитогорск 2017, с. 414–412.

Медведев пенсионерам в Крыму: денег нет, но вы держитесь, Радио Свобода, 24.05.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=0XjLSdqUpx8> [дата обращения: 18.10.2023].

Медведев призвал отменить бедность, Усы Пескова, 2.07.2019, https://www.youtube.com/watch?v=H_fnrUvxlac [дата обращения: 20.10.2023].

Новогодние поздравления: Владимир Путин и Дмитрий Медведев, Заповедник, 31.12.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=A145pnRz78s> [дата обращения: 18.10.2023].

Интервью Дмитрия Медведева, CAR CAR TV, 3.04.2017, <https://www.youtube.com/watch?v=OFUrqNhGSsQ> [дата обращения: 19.10.2023].

Плущер-Сарно А., *Большой словарь мата*, т. 1, Лимбус Пресс, Санкт-Петербург 2005.

Прохоров Ю.Е., *Действительность. Текст. Дискурс*, Флинта: Наука, Москва 2004.

Современный толковый словарь русского языка, ред. Т.Ф. Ефремова, Русский язык, Москва 2000, <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova> [дата обращения: 19.10.2023].

Стилистический энциклопедический словарь русского языка, ред. Е.А. Баженова, Флинта: Наука, Москва 2006.

Parodic actualization of a precedent text from Russian political discourse

Abstract

The objective of this study is to determine the functions of the actualizations of the political precedent text in parodic works and to identify the structural and semantic transformations related to them. The research was conducted in the form of a case study and focuses on parodic actualizations of the phrase *денег нет, но вы держитесь*, originating from a speech of Dmitry Medvedev. The research material consists of Russian-language parody films published on YouTube since 2015. The main research method is intertextual analysis, based on the methodology of discourse analysis. Taking into consideration the results obtained, it can be assumed that the most important function of the actualizations of the abovementioned precedent is unmasking (primarily exposing the indifference of the authorities to the problems of society). In parodies, precedent texts of political discourse are used as a means of constructing political criticism in the words of the politicians themselves.

Keywords: precedent text, precedent phrase, parody, actualization, recontextualization, intertextuality, political discourse

Пародийная актуализация прецедентного текста российского политического дискурса

Резюме

Целью настоящего анализа является определение функций актуализаций политического прецедентного текста в пародийных произведениях и выявление связанных с ними структурных и смысловых трансформаций. Исследование представляет собой кейс-стади и сосредотачивается на пародийных актуализациях фразы *денег нет, но вы держитесь*, происходящей из речи Дмитрия Медведева. Материалом исследования послужили русскоязычные пародийные фильмы, опубликованные на портале YouTube с 2015 года. Основным методом исследования является интертекстуальный анализ, опирающийся на методологию дискурс-анализа. На основе полученных результатов можно предполагать, что важнейшей функцией актуализаций данного прецедента является демаскация (прежде всего разоблачение безразличия власти к проблемам общества). Прецедентные тексты политического дискурса в пародиях начинают использоваться как средство построения политической критики, выраженной словами самих политиков.

Ключевые слова: прецедентный текст, прецедентная фраза, пародия, актуализация, реконтекстуализация, интертекстуальность, политический дискурс

Agata Jankowicz, mgr
ORCID: 0000-0001-9346-4899
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Szkoła Doktorska (dyscyplina: językoznawstwo)
e-mail: agata.jankowicz@doktorant.up.krakow.pl
+48 791 395 434

Agata Jankowicz, MA
University of the National Education Commission, Krakow
Doctoral School (discipline: linguistics)

Michał Jankowicz

Ключевые понятия конфликта в Донбассе в российской и украинской прессе (2014–2021)

Введение

В статье описываются способы создания образа мира в текстах русскоязычной прессы о конфликте в Донбассе, продолжающемся с весны 2014 года. Объект исследования является важным элементом информационной войны – воздействия на массовое сознание в медийном пространстве.

Исследование проведено по материалам ежедневных российских газет «Российская газета», «Известия», «Комсомольская правда», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ», «Новая газета», опубликованных в 2014–2021 годах, с особым акцентом на первый год конфликта, в котором формировался лексикон его описания. В анализ входят также материалы, почерпнутые из украинских газет «День» и «Факты», издаваемых на русском языке. В результате исследования были выявлены, а затем сравнены ключевые понятия, встречающиеся в российских и украинских текстах.

Общий знаменатель текстов, публикуемых в российских прогосударственных газетах, определяет метафорический термин Джордж Лакоффа «сказка о справедливой войне»¹. По предполагаемому сценарию «преступление» – это гонения на русскоязычное население Донбасса, «злодей» – Украина и ее новые власти, а «герой», восстанавливающий (или хотя бы пытающийся восстановить) справедливость – Россия и самопровозглашенные республики. В сообщениях, поступающих из прогосударственных газет, наблюдается четкое разделение на «свое» и «чужое» и связанный с ним способ формулирования высказываний. Поэтому одна сторона определена полностью положительно, другая – прямым или косвенным образом – отрицательно. Информация, показывающая оппонентов в хорошем освещении, маргинализируется или игнорируется. «Чужие» – представители иного мировоззрения, проявляющие разные политические и национальные симпатии.

Описание конфликта в Донбассе в СМИ сосредоточено на повторяющихся понятиях, которые связывают отдельные статьи, посвященные данной теме. Эти понятия задают определенные интерпретационные рамки для текстов

¹ G. Lakoff, *Metafory i wojna: system metafor użyty, by usprawiedliwić wojnę w Zatoce Perskiej*, tłum. A. Wysocka, „Etnolingwistyka: Problemy Języka i Kultury” 2003, nr 15, s. 29–49.

и обеспечивают непрерывность повествования. В лингвистике и медиаведении такие единицы рассматриваются в частности как: *доминанта текста, ключевые слова, коллективные символы, баннерные слова*. В русском языкознании употребляется термин *идеологема*: он конкретнее, обычно относится к определенному типу дискурса, т.е. к политическому или идеологическому дискурсу. Анатолий Чудинов определяет идеологему как «слово, в значение которого входит идеологический компонент», «которые подчиняют семантику группирующихся вокруг них слов»².

Баннерные слова как лингвистический показатель ценностей в обществе

В каждой культурной группе можно выделить набор важнейших ценностей и антиценностей, общих для ее представителей. Их присутствие отражено также в языке. Слова, выражения и словосочетания, обозначающие основное содержание высказывания, а также дополнительно эмоционально окрашенные и часто используемые в целях убеждения, Валеры Писарек называет *баннерными (флаговыми) словами*³. Это своего рода ключевые слова, которые являются индикатором социальной осведомленности. Баннерные слова отличаются тремя основными признаками: высокой эмоциональностью, неразрывной связью с ценностями представителей данной культуры и реляционным характером. Как отмечает Писарек, такие слова идеально подходят для баннеров и транспарантов⁴. Группа баннерных слов со схожими значениями может быть объединена в флаговые понятия. Слова данного типа, образующие лингвистический мир символов, нужны каждой идеологии для мобилизации целевой аудитории. Баннерные слова объединяют группу (например, общество) вокруг общих ценностей и позволяют отличить «своих» от «чужих». Они используются как оружие в политической борьбе, происходящей в том числе и в медийном пространстве⁵. Баннерные слова, перечень которых непостоянен и меняется с течением времени, отражают текущую политическую ситуацию, социальные проблемы, пропагандистскую деятельность. Данная группа может пополняться новыми лозунгами или формулами⁶.

Ключевые слова как образ событий

Первоначально *ключевые слова* как понятие у Пьера Гиро означали слова с более высокой частотностью в данном тексте, чем в языке в целом⁷. В понима-

² А.П. Чудинов, *Политическая лингвистика: учебное пособие*, Издательство Флинта, Наука, Москва 2012, с. 92.

³ J.H. Kołodziej, *Walerego Pisarka metoda badania słów i wyrażeń sztandarowych klucz do zrozumienia zmian społecznej świadomości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2019, nr 2 (62), s. 155.

⁴ W. Pisarek, *Współczesne słowa sztandarowe w Polsce i ich publiczność*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1992, nr 1–2, s. 17–18.

⁵ W. Pisarek, *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność: lata dziewięćdziesiąte*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2000, nr 3, s. 19.

⁶ Там же, с. 21.

⁷ J. Bartmiński, *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe*, „Przegląd Humanistyczny” 2016, nr 2, s. 22.

нии Анны Вежицкой, ключевые слова относятся к национальной культуре как выражение наиболее важных ценностей общества с помощью данного языка⁸. Своеобразным продолжением понятия *ключевых слов* является категория *культураны* – выражения, указывающего на важную составляющую идентичности группы, описывающую ее отношение к традиции, ценностям предшествующих поколений и ее взгляды на настоящее⁹. *Культураны* представляют собой лексические формы, являющиеся открытой совокупностью концептуализаций данного предмета или явления, в которых на первый план выдвигают культурные коннотации¹⁰.

Татьяна Шмелева выделяет группу лексики, относящейся к событиям и реалиям данного времени. Такие слова называются *ключевыми словами текущего момента* и отличаются следующими признаками:

- высокой частотностью употребления в текстах;
- присутствием в заголовках;
- активизацией грамматического потенциала (появление новых форм и производных слов);
- образованием новых словосочетаний со специфическими коннотациями;
- появлением синонимичных и антонимических выражений;
- активизацией как объекты языковой рефлексии и языковой игры¹¹.

Слова, обозначающие определенный факт (явление, событие, понятие), характерный для данного периода, Зинаида Фомина определяет как *слова-хронофакты*. Благодаря коннотациям, связанным с конкретными историческими моментами, слова данного типа являются своеобразными маркерами эпохи¹². В свою очередь, слова-лозунги используются в первую очередь для текущей политической агитации. Рольф Бахем считает ключевыми словами центральные выражения политических доктрин, лозунги политических партий. Такие слова могут быть отличительной чертой отдельных актеров политической сцены в данный период¹³.

Доминанта как вербализация образа мира

Доминанта как термин используется во многих дисциплинах, например, в теории литературы и переводоведении¹⁴. Анна Бужинска и Михал Марковски определяют *доминанту* с точки зрения литературоведения как «[...] компо-

⁸ A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki, różne kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007, s. 14.

⁹ J. Kołodziej, *Walerego Pisarka...*, s. 154.

¹⁰ B. Skowronek, *Mediolingwistyka: wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2013, s. 147.

¹¹ Т.В. Шмелева, *Ключевые слова текущего момента*, „Collegium” 1993, nr 1, s. 33.

¹² З.Е. Фомина, *Слова-хронофакты в языке политических текстов*, [в:] *Язык и эмоции*, ред. В.И. Шаховский, Перемена, Волгоград 1995, с. 207.

¹³ R. Bachem, *Einführung in die Analyse politischer Texte*, Oldenbourg, München 1979, s. 63.

¹⁴ T. Szczerbowski, *O terminie „dominanta” w teoriach języka, literatury i przekładu*, „Przekładaniec” 2008, nr 20, s. 176.

нент, который выделяется в данном произведении, придавая ему однородность и влияя на другие»¹⁵. В языкознании используется термин семантическая доминанта в значении 'главный член ряда синонимов, обозначаемый как представитель основного значения'. Доминанта подчиняет себе все остальные оттенки значений и коннотации¹⁶. Станислав Баранчак понимает термин *семантическая доминанта* (с точки зрения литературоведения) как «тот элемент структуры поэтического текста, который является ключом ко всей полноте его смыслов»¹⁷. Еще одним понятием, используемым в основном в переводоведении, является *смысловая доминанта* – важная часть содержания оригинального текста, которая должна быть сохранена в переводе¹⁸. В анализе текста понятие доминанты использовалось в работах, посвященных эстетике и литературе, такими исследователями, как, например, Виктор Виноградов, Михаил Бахтин, Роман Якобсон, Владимир Соловьев, Александр Потебня. Смысловую доминанту можно определить как систему когнитивно-эмоциональных норм, служащих ментальной основой метафоризации и вербализации картины мира в тексте с единым лексическим планом и однородным смысловым пространством¹⁹. К доминанте относится эмоционально-смысловая направленность текста. Его определение является исходной точкой в процессе интерпретации²⁰.

Профилирование как захват понятий

Важным вопросом изучения языка прессы в контексте речевого воздействия является *профилирование* – один из главных способов создания образа действительности в СМИ. Данный прием заключается в создании дополнительного смыслового варианта понятий. Как отмечает Ежи Бартмински, это

языково-понятийная операция, заключающаяся в определенном формировании образа предмета путем включения его в некоторые подкатегории [...] в рамках определенного вида знаний и в соответствии с требованиями определенной точки зрения²¹.

Намеренное профилирование, которое является областью дискурса, направлено на достижение конкретных коммуникативных целей. Как отмечает

¹⁵ A. Burzyńska, Markowski M., *Teorie literatury XX wieku*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2006, s. 125.

¹⁶ О.С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Советская энциклопедия, Москва 1966, с. 50.

¹⁷ S. Barańczak, *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatologiczny...*, „Teksty Drukie” 1990, nr 3, s. 19.

¹⁸ В.Н. Комиссаров, *Современное переводоведение*, ЭТС, Москва 2002, с. 413.

¹⁹ В.Н. Базылев, *Основные понятия переводоведения (отечественный опыт)*. Терминологический словарь-справочник, Институт научной информации по общественным наукам, Российская академия наук, Москва 2010, с. 186.

²⁰ А.А. Ухтомский, *Доминанта*, Питер, Москва 2019, с. 90.

²¹ *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 212.

Бартмински, модификации лексических значений основаны на естественном языке и в значительной степени обусловлены (и ограничены) обиходным мышлением. Внесение возможных изменений осуществляется в идейном плане, а затем подчеркиваются определенные признаки названного объекта²². Из-за эффекта когнитивного диссонанса модификация смыслов не должна быть слишком сильной, реципиент способен принять медиаконтент, существенно не отличающийся от его прежних убеждений, и даже подтверждающий их. Сообщения, не вписывающиеся в мировоззрение получателя, могут быть им отвергнуты. Поэтому авторы обычно используют общепринятые схемы концептуализации реальности.

Подчеркивание определенного, выделенного семантического компонента слова может привести к образованию слов-ярлыков, обладающих чаще всего ярко выраженным оценочным характером (обычно негативным). Механизм навешивания ярлыков на основе обобщений (обобщающая номинация) считается, согласно общей семантике, злоупотреблением языком. Как отмечает Ежи Бральчик, ярлыки, с одной стороны, организуют реальность, с другой стороны, создают ее²³. Через упрощение ценностей они участвуют в создании стереотипов. Воздействие на сознание реципиента заключается в дезавуировании или возвеличивании объекта в обыденном сознании. В ярлыках преобладает оценочный компонент (положительные или отрицательные коннотации), что отличает их от стереотипов, отсылающих к более полному набору признаков, представлений о данном предмете²⁴.

Процесс создания слов-ярлыков также связан с модификацией смысла слов. Мелвин ДеФлер предложил типологию таких изменений, указав основные типы образования новых смыслов в СМИ. Данные приемы особо часто используются в текстах прессы, описывающих конфликт на Украине. М. ДеФлер выделяет четыре типа смысловых модификаций:

- формирование новых моделей мышления, понимания и общения, т.е. популяризация новых понятий как значений существующих слов и словесных ассоциаций; сами слова могут быть введены вне СМИ, но благодаря СМИ становятся популярными (например, аббревиатуры *ДНР*, *Новороссия*, *Малороссия*);
- расширение традиционных значений слов (например, *[русская] весна* – ‘волна протестов пророссийского населения Донбасса’ – по аналогии с устоявшимся термином *Весна народов*);
- добавление нового лексико-семантического варианта или подстановка нового значения вместо устоявшегося (например, *майдан* – ‘политический процесс, переворот’, вместо *майдан* – ‘центральная площадь’; *коло-рад* – ‘пророссийский активист’, вместо ‘картофельный жук’);

²² J. Bartmiński, *Wartości i ich profile medialne*, [w:] *Oblicza komunikacji. Ideologie w słowach i obrazach*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 32.

²³ J. Bralczyk, *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007, s. 75.

²⁴ Там же, с. 76.

- стабилизация значения, устанавливаемая частым употреблением специфических словосочетаний (например, *местные жители*, *мирные жители*)²⁵.

Валеры Писарек добавляет к вышеупомянутым модификациям еще одну: пополнение устоявшихся значений, оценочными ассоциациями (например, *патриот* как 'фанатичный человек, проявляющий национальный шовинизм'). Таким образом, средства массовой информации влияют не только на расширение денотации слов, но и добавляют к словам новые коннотации²⁶.

В связи с идеологизацией языка прессы в статье выделяются ключевые понятия, выступающие в текстах. На языковом уровне значительная часть приводимых понятий подвергается идеологизации и за счет частого обновления в сообщениях приобретает определенные новые коннотации (положительные или отрицательные). Следует отметить, что данное явление свойственно новоязу, который захватывает, например, названия общечеловеческих ценностей (таких как уважение, свобода, независимость). Ключевые понятия являются своеобразным носителем аргументов, повторяющихся в пропагандистских текстах. Они играют важную роль в рецепции, задавая рамки интерпретации сообщений. Путем профилирования используемых слов выявляются отдельные элементы их семантики, что используется для повышения воздействующей силы высказываний.

Обзор ключевых понятий

В рамках исследования в материале были выявлены ключевые понятия, а к ним подобраны соответствующие номинации, выступающие в российской и украинской прессе. Выделяемые ключевые понятия имеют характер обобщенной доминанты, к которой относятся отдельные слова и словосочетания, появляющиеся в текстах. Единицы, подобранные к соответствующим ключевым понятиям, были выделены на основе следующих критериев:

- частотности употребления;
- наличия манипулятивного потенциала;
- наличия профилирования (здесь: идеологизации понятий);
- существенной роли в осмыслении сообщения читателем;
- вербализации главных аргументов.

Местные жители. Одним из важнейших понятий в российской пропагандистской прессе является местное население. Его идеологизация наблюдается как в заявлениях представителей российских властей, так и в СМИ. В прессе поддерживающей политику Москвы это понятие чаще всего относится к пророссийскому населению. В соответствии с изложенной в текстах оппозицией «свой» – «чужие», представленные в положительном свете «местные» контрастируют с образом врага (украинской власти и войск). Жители Донбасса освещаются как жертвы антироссийской националистической политики

²⁵ M.L. DeFleur, *Understanding Mass Communication*, Houghton Mifflin, Boston 2002, p. 24.

²⁶ W. Pisarek, *Język w mediach, media w języku*, [w:] *Język w mediach masowych*, red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”, Warszawa 2000, s. 12.

Киева и прямой агрессии украинской армии. Их действия носят оборонительный характер и оправданы тем, что они находятся «на своей земле».

В отличие от освещения проправительственной российской прессы, понятие *местное население* в украинской прессе, согласно принятым в данном исследовании критериям, не может считаться ключевым. Хотя такие слова и словосочетания, как *местные жители*, *местные*, *мирные жители*, *население страны*, *люди*, выступают в данных текстах, их частота намного ниже, они не употребляются с целью воздействовать на читателя и не служат выражению конкретных аргументов.

Таблица 1. Понятие *местные жители*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>местные жители</i>	• местные жители, • мирные жители, • местные, • население страны, • люди.	–

Пророссийские боевики. Ключевым понятием, появляющимся как в российской, так и в украинской прессе, являются пророссийские боевики. Способы их представления существенно различаются в зависимости от страны издания и идеологической направленности газеты. В украинской прессе боевики показаны в негативном свете, в российских проправительственных газетах – в положительном, а в остальных ежедневных изданиях (в основном в «Коммерсанте») – более нейтрально, хотя и в сопровождении слов с устоявшейся положительной коннотацией.

Таблица 2. Понятие *пророссийские боевики*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>пророссийские боевики</i>	• ополченцы, • сторонники отделения Донбасса, • активисты, • сторонники федерализации (в начальной фазе), • повстанцы Донбасса.	• сепаратисты, • террористы, • авторитарные «элиты» Востока, • люмпенско-маргинальный компонент, • криминально-террористическая армия, • титушки, • вооруженные террористы, • вооруженные боевики, • террористы, • местные бандиты, • террористы-сепаратисты.

Иностранные боевики. Одним из важнейших аргументов украинской власти, выдвигаемых в СМИ, является тезис об участии РФ в боевых действиях и отправке своих солдат на Восточную Украину. Иностранные боевики, появляющиеся в текстах украинской прессы, – это прежде всего российские военнослужащие, считающиеся одним из важнейших компонентов сепаратистских сил. В текстах они показаны как главные противники украинской

армии и угроза территориальному единству страны. В отличие от способа представления местных боевиков, образ внешнего врага не включает представителей маргинального элемента или уголовников. Российских солдат в Донбассе называют *россиянами*, то есть гражданами Российской Федерации.

В российской прессе *иностранные боевики* не являются так важным понятием, как в украинских текстах в связи с отрицанием тезиса о вмешательстве российской армии в конфликт. Упоминания об участии российских войск в боевых действиях в Донбассе обычно выступают в ироническом контексте, в котором авторы дистанцируются от утверждений украинских СМИ (например, *пресловутые российские гастролеры*). Использование формулировок такого типа имеет целью высмеивать украинскую аргументацию. Образ *иностранных наемников*, хотя и не в полном масштабе, встречается в русских текстах как номинация, обозначающая солдат-добровольцев, сражающихся на стороне украинских войск.

Таблица 3. Понятие *иностранные боевики*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>иностранные боевики</i>	- собственные определения: - иностранные наемники (воюющие на стороне Киева); - в ироническом смысле (как цитаты из речи противника): - например, «пресловутые российские гастролеры».	- наемники, - российские наемники, - оккупанты, - россияне, - представители российских спецслужб, - российский спецназ, - пятая колонна, - агрессор, - российский диверсант, - армия Путина, - российско-оккупационные войска, - вооруженные формирования Российской Федерации, - приплаченные российские провокаторы.

Украинские войска. В прокремлевской прессе украинские войска представлены как нападающие на территорию Донбасса, оккупант, от которого защищается местное население. По версии Москвы, причиной конфликта стала Украина, поэтому ее армия в текстах упоминается как агрессор. В российской прессе не освещается причинно-следственная связь между силовым захватом административных зданий на востоке страны сепаратистами и началом военного вмешательства Киева. В качестве оправдания действий пророссийских активистов указывается отсутствие легитимности новой украинской власти и такое же право сопротивляться как у сторонников т.н. Майдана.

В украинской прессе отечественные вооруженные силы и поддерживающие их добровольческие отряды представлены в благоприятном свете. Образ доблестного воина выражается в таких словосочетаниях, как *защитник Украины*, *украинские защитники*. Стоит отметить, что использование вышеперечисленных номинаций предполагает нападение на Украину (обороне предшествует нападение). Государственность указана здесь как ценность, требующая защиты от врага.

Таблица 4. Понятие *украинская армия*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>украинская армия</i>	• оккупанты, • агрессоры, • каратели, • резервисты, • хлопцы, • молодняки, • неопознанный боец, • добровольческие отряды, • добровольческие батальоны, • боевики.	• боевые побратимы, • украинские воины, • силы АТО, • патриоты, • украинские активисты, • защитники Украины, • украинские защитники, • сторонники единой Украины.

Украинские власти. Образ украинских властей в проправительственной российской прессе во многом подчеркивает черты, упомянутые в заявлениях Владимира Путина. Особую роль здесь играет выступление Президента РФ 24 апреля 2014 г. (на Медиа-форуме в Санкт-Петербурге), в ходе которого была представлена интерпретация событий в Донбассе и оценка политической ситуации. Используемые тогда формулировки оказали сильное влияние на способ номинации украинских властей в российской прессе.

Неблагоприятный образ украинской власти в прокремлевских газетах создается главным образом на основе следующих аргументов:

- неправильный характер управления;
- вредность идеологии;
- насильственный (недемократический) захват власти, отсутствие ее легитимности;
- зависимость от других стран (преимущественно США).

Украинская пресса использует нейтральные номинации представителей власти, включая их фамилии и названия функций и должностей. Названия, выступающие в сообщениях, не выражают оценки и не предполагают конкретного положения дел.

Таблица 5. Понятие *власти Украины*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>власти Украины</i>	1. нелегитимные националистические власти Украины: • нацисты, • фашисты, • хунта, • режим, • киевский режим, • клика, • преступный режим, • люди, наделившие себя властью; • проамериканские правители, • подданные, • штампующие законы, • нынешние украинские власти;	–

	2. местные власти • миллиардер, • олигарх.	
--	---	--

Территория Донбасса. Способ номинации непризнанных (в то время также Российской Федерацией) квазигосударств Донецкой Народной Республики и Луганской Народной Республики существенно различается в российской и украинской прессе. Прокремлевские газеты подчеркивают обособленность территории Донбасса, создают образ региона как отдельного, суверенного государства. Номинации *ДНР* и *ЛНР* (как в полной форме, так и в виде аббревиатур) по структуре не отличаются от официальных названий общепризнанных стран (ср. *КНР*, *КНДР*, *США*, *ЮАР* и др.). Как отмечает Ежи Бральчик, употребление имен собственных (особенно в полной форме) связано с выполнением ритуала и положительной оценкой объекта автором²⁷.

В прессе, не отражающей идеологическую ориентацию власти, авторы чаще всего дистанцируются от официальных названий *ДНР*, *ЛНР*, помещая их в кавычки или добавляя сочетание *так называемый*. Такой прием позволяет отметить, что используемые номинации почерпнуты из высказываний других лиц (сепаратистов), с которыми редакция не отождествляется.

В украинских текстах отвергаются названия, используемые оппонентами (*ДНР*, *ЛНР*, *Новороссия*), о чем свидетельствует их запись в кавычках и добавление сочетания *так называемый*. Отношение к самопровозглашенным образованиям в Донбассе видно в номинациях, содержащих морфему *квази-*, вносящую смысл неистинности (*квази-образование*, *квазигосударство*).

Таблица 6. Понятие *территория Донбасса*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>территория Донбасса</i>	новые квазигосударства (номинации, presupponирующие их существование как государств): • Малороссия, • ДНР, • ЛНР, • Новороссия, • самопровозглашенные республики.	1. украинские территории, временно оккупированные: • зона АТО, • зона боевых действий, • временно оккупированные территории Донецкой и Луганской областей, • район ответственности оперативно-тактической группировки, • Луганщина, • оккупированные части Донбасса, • наша земля, • оккупированные Москвой украинские территории, • восток Украины; 2. непризнанные квазигосударственные образования и их учреждения как названия употребляемые противником: • квази-: квази-образование, квазигосударство, • так называемая ДНР.

²⁷ J. Bralczyk, *O języku propagandy...*, s. 78.

Русская этническая общность. Этническая общность – одно из центральных понятий, появляющихся в текстах российской прессы, посвященных конфликту в Донбассе. По результатам переписи 2001 года русские составляли почти 40% жителей Донецкой и Луганской областей, а более 70% населения этих территорий указали русский язык как родной²⁸. Такое положение дел определяет особый интерес российского общественного мнения к конфликту на востоке Украины. Присутствие такого значительного числа русских на данной территории является для Кремля отличным поводом использовать аргументы о *защите соотечественников* для оправдания поддержки самопровозглашенных республик.

Таблица 7. Понятие *русская этническая общность*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>русская этническая общность</i>	национальная общность вне России: • соотечественники, • русские, • русскоязычные, • русскоязычные жители Донбасса, • русскоязычные соотечественники, • русскоязычный народ Донбасса, • русскокультурный народ Донбасса.	–

Конфликт. Конфликт – одно из важнейших понятий как в российской, так и в украинской прессе. Образ войны в текстах, публикуемых в прокремлевских газетах, строится на основе аргументации о защите Донбасса местным населением от украинского национализма. При таком подходе Россия не является стороной конфликта, но на базе существующей оппозиции «свой» – «чужой» читатель должен себя идентифицировать со «своими» (сепаратистами), сражающимися против «чужих» (украинских сил). В текстах российской прессы выступают номинации, акцентирующие следующие способы концептуализации данного конфликта:

- защитная реакция от политических процессов, происходящих на Украине (*защита граждан, защита мирных жителей, защита местных жителей, защита русскоязычных*);
- движение за независимость русского населения Донбасса (*русская весна*), противодействие политическим изменениям (*антимайдановские акции*);
- подавление протестов жителей Донбасса Украиной – агрессором (*боевая операция, военная операция, силовая операция, карательная операция*);
- внутренний конфликт (*война против своего народа, гражданская война*). В свою очередь в украинских текстах конфликт освещается как:
- агрессия России (*прямая агрессия России, российская оккупация, «братские» танки*);

²⁸ *All-Ukrainian population census*, State Statistics Committee of Ukraine, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng> [дата обращения: 30.03.2022].

- стратегический план России (*«российский сценарий», российские планы, спецоперация России по дестабилизации ситуации в Украине*);
- война против государства (*война против суверенной Украины*);
- война против народа (*война против украинского народа*);
- внутренняя агрессия (*сепаратистские акции*);
- гибридная война, в том числе информационная война (*российско-украинская информационная война, информационные преступления [России], информационная вакханалия*);
- защитные меры Украины (*АТО, антитеррористическая операция*).

Таблица 8. Понятие конфликт

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
конфликт	- защитная реакция как ответ на политические процессы: - федерализация, - русская весна, - защита (граждан, мирных жителей, местных жителей, русскоязычных), - антимайдановские акции; - военные действия как внутренний конфликт, в котором украинцы являются агрессором: - боевая операция, - военная операция, - силовая операция, - карательная операция, - война против своего народа, - гражданская война.	- защитные меры (действия): - антитеррористическая операция, - АТО; - агрессия России: - спецоперации России по дестабилизации ситуации в Украине, «российский сценарий», - российские планы, - российская оккупация, «гибридная война», - агрессия России, - братские танки, - война против украинского народа, - российско-украинская информационная война, - война против суверенной Украины, - прямая агрессия России, - информационные преступления [России], информационная вакханалия, - война против украинского народа, российско-украинская война, война против суверенной Украины; - внутренняя агрессия: - сепаратистские акции.

Политические процессы на Украине и идеология украинских властей. В своих заявлениях президент Путин, как и другие представители российской власти, неоднократно выражал негативную оценку политических изменений, произошедших на Украине в 2014 году. Россия не приняла отстранение Януковича и считала новых правителей нелегитимными до момента проведения выборов. Российские власти подвергали критике как массовые протесты, приведшие к изменениям на политической сцене, так и идеологию новой власти.

Особое внимание следует обратить на слово *майдан*, в СМИ относящееся в более узком смысле к серии протестов в Киеве, а в более широком – ко всем политическим преобразованиям на Украине в 2014 году, включая, в частности, отстранение президента Януковича. В текстах, опубликованных

в прокремлевских газетах, наблюдаются признаки профилирования – акцентируются только негативные аспекты смены власти на Украине. Семантическая модификация нового лексико-семантического варианта слова *майдан* идеологически мотивирована. В языке российской прессы *майдан* – негативное явление, отождествляемое с хаосом, анархией и беззаконием. Эта номинация также обогащена коннотациями, связанными с вредностью идеологии (националистической и фашистской) и притеснением русскоязычного населения. Аналогичным образом используются словосочетания *смена власти* и *госпереворот*. В украинских текстах те же события называются *революцией*. В российских проправительственных газетах изменения на политической сцене на Украине преподносятся как недемократические и силовые. Формулировка *захват власти* предполагает отсутствие общественной поддержки у новых лидеров.

Таблица 9. Понятия *политические процессы на Украине и идеология украинской власти*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>политические процессы на Украине и идеология украинской власти</i>	- политические процессы на Украине: - майдан, - коричневая революция, - коричневая чума, - геноцид русскоязычного населения, - смена власти, - госпереворот, - захват власти; - идеология украинской власти (чуждая, враждебная, вредная, осуждаемая): - нацизм, - фашизм.	революция

Политические процессы в Донбассе и идеология самопровозглашенной власти. Российская пресса подчеркивает народный характер политических процессов в Донбассе. Акторами здесь являются местные политики и борцы, представляющие волю народа – жителей Донбасса. Создаваемая в медийных образах «народность» и общественная поддержка непризнанной власти ДНР и ЛНР отражаются в номинациях, содержащих прилагательное *народный* (*народный губернатор, народная милиция, народное восстание* и т.д.) Некоторые из приведенных номинаций являются официальными названиями должностей, функций и органов, используемых в ДНР и ЛНР.

В украинской прессе акцент ставится на желаемом положении дел на Донбассе, то есть восстановлении единства Украины контроля над ее территорией (*реинтеграция Донбасса, единая Украина*).

Таблица 10. Понятия *политические процессы в Донбассе и идеология самопровозглашенной власти*

Понятие	Номинации в российской прессе	Номинации в украинской прессе
<i>политические процессы в Донбассе и идеология самопровозглашенной власти</i>	политические процессы снизу вверх, народность: • прилагательное <i>народный</i>: – народный губернатор, – народное восстание, – народная милиция.	восстановление единства (целостности) Украины: • реинтеграция Донбасса, • единая Украина, • патриотизм.

Выводы

В связи с принятыми критериями отбора не все понятия являются одинаково важными для обеих сторон конфликта. Среди используемых номинаций большинство составляют оценочные единицы. Выраженная оценка соответствует требованиям идеологического квадрата Тёна ван Дейка (Акцентируй (*emphasize*) все положительное о нас – Акцентируй все отрицательное о других – Не акцентируй (*de-emphasize*) чего-либо отрицательного о нас – Не акцентируй чего-либо положительного о других)²⁹. Что важно, кроме слов, содержащих в своем лексическом определении оценочный компонент, и единиц с ярко выраженной положительной или отрицательной коннотацией, в текстах появляются слова в новых лексико-семантических вариантах, порожденных средствами массовой информации. Многократно повторяющееся использование слов и их сочетаний позволило создать новые смыслы, которые постоянно акцентируются при описании конфликта в СМИ основного течения как в России, так и на Украине.

Литература

- All-Ukrainian population census*, State Statistics Committee of Ukraine, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng> [дата обращения: 30.03.2022].
- Bachem R., *Einführung in die Analyse politischer Texte*, Oldenbourg, München 1979.
- Barańczak S., *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatologiczny...*, „Teksty Drugie” 1990, nr 3, s. 7–66.
- Bartmiński J., *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe*, „Przegląd Humanistyczny” 2016, nr 2, s. 21–29.
- Bartmiński J., *Wartości i ich profile medialne*, [w:] *Ideologie w słowach i obrazach*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, seria: Oblicza komunikacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 23–41.
- Bralczyk J., *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007.
- Burzyńska A., Markowski M., *Teorie literatury XX wieku*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2006.
- DeFleur M.L., *Understanding Mass Communication*, Houghton Mifflin, Boston 2002.
- Kołodziej J.H., *Walerego Pisarka metoda badania słów i wyrażeń sztandarowych klucz do zrozumienia zmian społecznej świadomości*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2019, nr 2 (62), s. 151–170.

²⁹ T.A. van Dijk, *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, Sage Publications, London 1998, p. 267.

- Lakoff G., *Metafory i wojna: system metafor użyty, by usprawiedliwić wojnę w Zatoce Perskiej*, tłum. A. Wysocka, „Etnolingwistyka: Problemy Języka i Kultury” 2003, nr 15, s. 29–49.
- Pisarek W., *Język w mediach, media w języku*, [w:] *Język w mediach masowych*, red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”, Warszawa 2000, s. 9–18.
- Pisarek W., *Współczesne słowa sztandarowe w Polsce i ich publiczność*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1992, nr 1–2, s. 17–25.
- Punkt widzenia w języku i w kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004.
- Skowronek B., *Mediolingwistyka: wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2013, s. 147.
- Szczerbowski T., *O terminie „dominanta” w teoriach języka, literatury i przekładu (Anna Bednarczyk, W poszukiwaniu dominanty translatorskiej)*, „Przekładaniec” 2008, nr 20, s. 175–182.
- van Dijk T.A., *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, Sage Publications, London 1998.
- Wierzbicka A., *Słowa klucze. Różne języki, różne kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Ахманова О.С., *Словарь лингвистических терминов*, Советская энциклопедия, Москва 1966.
- Базылев В.Н., *Основные понятия переводоведения (отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник*, Институт научной информации по общественным наукам, Российская академия наук, Москва 2010.
- Комиссаров В.Н., *Современное переводоведение*, ЭТС, Москва 2002.
- Ухтомский А.А., *Доминанта*, Питер, Москва 2019.
- Фомина З.Е., *Слова-хронофакты в языке политических текстов*, [в:] *Язык и эмоции*, ред. В.И. Шаховский, Перемена, Волгоград 1995, s. 207–324.
- Чудинов А.П., *Политическая лингвистика: учебное пособие*, Издательство Флинта, Наука, Москва 2012.
- Шмелева Т.В., *Ключевые слова текущего момента*, „Collegium” 1993, nr 1, s. 33–41.

Key-concepts of Conflict in Donbass in Ukrainian and Russian Press (2014–2021)

Abstract

The article presents the ways of creating worldview in the texts of the Russian-language press about the conflict in Donbass published in 2014–2021. The analysis is based on the texts from the Russian daily newspapers *Rossiyskaya Gazeta*, *Izvestia*, *Komsomolskaya Pravda*, *Moskovsky Komsomolets*, *Kommersant*, *Novaya Gazeta*, as well as the Ukrainian newspapers *Den* and *Fakty* published in Russian. In the course of the research, the key concepts used in the description of the conflict and their corresponding nominations appearing in the Russian and Ukrainian press were identified and compared.

Keywords: conflict in Donbass, Ukraine, Russian press, Ukrainian press, press discourse, key concepts

Ключевые понятия конфликта в Донбассе в российской и украинской прессе (2014–2021)

Резюме

В статье представлены способы создания образа мира в текстах русскоязычной прессы о конфликте в Донбассе, опубликованных в 2014–2021 гг. Анализ проводится на материале текстов из российских ежедневных газет «Российская газета», «Известия», «Комсомольская правда», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ», «Новая газета», а также украинских газет «День» и «Факты», издаваемых на русском языке. В ходе исследования в проанализированных текстах были выявлены и сопоставлены ключевые понятия, используемые при освещении конфликта, и соответствующие им номинации, выступающие в российской и украинской прессе.

Ключевые слова: конфликт в Донбассе, Украина, российская пресса, украинская пресса, дискурс прессы, ключевые понятия

Michał Jankowicz, dr
ORCID: 0000-0002-7787-1491
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Neofilologii (filologia rosyjska)
e-mail: michal.jankowicz@up.krakow.pl
tel.: +48 12 662 6740

Michał Jankowicz, PhD
Institute of Modern Languages (Russian Philology)
University of the National Education Commission, Krakow

*Michał Jankowicz***Об украинизмах в газетных текстах,
посвященных конфликту в Донбассе**

В данной статье рассматриваются заимствования из украинского языка, использованные в газетных текстах, посвященных конфликту в Донбассе. Материалом для анализа послужили в основном публицистические статьи из российских ежедневных газет, представляющих разную идеологическую ориентацию. Анализ был проведен на основе текстов, опубликованных в газетах «Коммерсант», «Известия», «Комсомольская правда», «Московский комсомолец», «Новая газета», «Новый регион 2» в период 2014–2021 гг.

В ходе исследования, проведенного методом контент-анализа, были выявлены украинизмы, использованные в российских газетных текстах, затрагивающих тему конфликта в Донбассе. В статье акцент делается на новые заимствования, частотность употребления которых в дискурсе прессы выросла в связи с политическими событиями на Украине 2013–2014 гг. В статье приводятся украинизмы, используемые в дискурсе прессы, нередко обретшие в контексте событий на Украине дополнительные лексико-семантические варианты либо новые коннотации. Следует отметить, что часть рассматриваемых лексем выступает также в южных диалектах русского языка и в речи русскоязычных жителей Украины. Большинство из приводимых в статье украинизмов получило (преимущественно после 2014 г.) в русском языке сильные политические, обычно неодобрительные семантические ассоциации.

В русской прессе украинизмы нередко заменяют исконно русские слова. Как отмечает Ежи Бральчик, иноязычные номинации, оставшиеся в оригинальной форме, могут иметь пейоративный оттенок¹. Несмотря на то, что исследователь имеет в виду в первую очередь собственные названия, данная закономерность замечается также в рассматриваемых заимствованиях (независимо от части речи), встречаемых в дискурсе прессы. Данные лексемы относятся к украинским реалиям, однако преимущественно не являются экзотизмами, так как в большинстве случаев для них можно подобрать полноценные русские эквиваленты (*мова* – язык, *самостийний* – самостоятельный, *незалежна* – независимая, *шлях* – путь и т.п.). Помимо того, что украинизмы

¹ См. J. Bralczyk, *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007, s. 105.

могут служить дифференциации значений, они используются также как слова, заключающие в себе элемент оценки и ярко выраженные коннотации.

В данной статье используем термин дискурс, определяемый в *Стилистическом энциклопедическом словаре русского языка* как «конкретное коммуникативное событие, фиксируемое в письменных текстах или устной речи, осуществляемое в определенно когнитивно и типологически обусловленном коммуникативном пространстве»². Дискурс охватывает целый ситуационный контекст и коммуникационную структуру, обеспечивающую взаимодействие и осуществление принятых целей³. В отличие от дискурса текст будем понимать как результат речевой деятельности.

Классификация украинизмов

Согласно тематической классификации, в основе которой лежат исследования Юрия Апресяна, Игоря Караулова, Ивана Ковалика, Виталия Кононенко, Татьяны Космеды, Татьяны Черторижской и других, в русском языке выделяются следующие группы украинизмов – названий:

- продуктов питания (блюда, напитки);
- понятий украинской культуры (мифонимы, фольклоризмы, этнографизмы, названия народных инструментов и т.п.);
- предметов украинского быта (мебель, посуда, транспортные средства, здания и их части, одежда, прически);
- растений;
- животных и их совокупности;
- явлений природы;
- промежутков времени;
- частей тела людей и животных;
- лиц (с учетом их родственных связей, профессий, морального поведения);
- внешних признаков лиц и предметов;
- процессов и состояний (умственной деятельности, физического состояния или деятельности, движения, физического восприятия, оценки, этикетного поведения, действия в чьих-то интересах, манеры высказывания и звукоподражания);
- признаков процессов, действий, состояний;
- указаний на лицо, предмет;
- выражения модальности, эмоций, чувств⁴.

² *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, ред. М.Н. Кожина, Издательство Флинта, Наука, Москва 2006, с. 54.

³ См. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Tekstologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 32.

⁴ Т. Космеда, Г. Намачинська, *Українізми в тлумачному словнику живої велико-російської мови В. Даля: тематична класифікація*, «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Мовознавство» 2017 № 2 (28), с. 46.

В проанализированном материале, охватывающем тексты российских газет, касающиеся конфликта в Донбассе, выступают преимущественно украинизмы из политического и публицистического дискурсов. Среди них можем выделить лексемы, называющие волнения и их участников (*майдан, евромайдан, антимайдан*), номинации атрибутов государства и государственности, их определения и понятия, связанные с ними (*мова, незалежна, незалежність, самостійна*, а также названия цветов: *помаранчевий, жовто-блакитний*), наименования органов власти (*рада*), лексемы, обозначающие жителей стран и регионов (*москаль, западенец*), прилагательные, определяющие человека (*гарний, свідомий*), абстрактные понятия, часто относящиеся к теме войны, борьбы (*перемога, зрада*) и другие. Большая часть рассматриваемых украинизмов восходит к публицистическим клише и цитациям. Кроме вышеупомянутых в проанализированном материале выступают названия лиц (*хлопец, дівчина*).

Причины заимствования

Использование заимствований связано с рядом интра- и экстралингвистических причин. Ко внеязыковым, то есть экстралингвистическим, причинам относятся языковые контакты народов и стран и международное общение в ходе развития деятельности человека⁵. Повышение позиции украинского языка, связанное с присвоением ему статуса государственного в 90-х годах, обусловило более широкие возможности использования украинизмов из области политики и администрации. В случае текстов, касающихся конфликта на Юго-Востоке Украины, основными внутриязыковыми причинами заимствований считаем следующие:

- потребность дифференцировать существующую лексику, уточнить понятия, нередко относящиеся к конкретным реалиям;
- потребность в языковых (стилистических) средствах, увеличивающих экспрессивность высказываний;
- принцип экономии языковых средств – заимствованные лексемы отличаются, как правило, краткостью по сравнению с их синонимами; нередко одно слово способно заменить несколько (*мова* – украинский язык, *майдан* – серия волнений на Украине, *Рада* – парламент Украины и т.п.).

Помимо вышеупомянутых в научной литературе выделяются иные внутриязыковые причины заимствований. В первую очередь, заимствования позволяют пополнить отсутствие исконной лексики для номинации новых предметов, явлений, понятий. Другие причины связаны с такими тенденциями, как унификация языковых средств, интернационализация лексики, обогащение представления носителей языка об окружающей действительности⁶.

Условием развития новых украинизмов в русском языке является сосуществование обоих языков на Украине, а также билингвизм большинства ее

⁵ См. Е.В. Маринова, *Теория заимствования в основных понятиях и терминах: словарь-справочник*, Издательство Флинта, Наука, Москва 2013, с. 159.

⁶ См. там же.

жителей. Новые лексемы или лексико-семантические варианты слов используются также в газетных текстах на территории России. В дискурсе прессы отражаются актуальные процессы, проходящие в языке, используются новые лексемы, возникающие в узусе также за пределами РФ.

Близость грамматических систем русского и украинского языков способствует процессу морфологической адаптации украинизмов. В обоих языках выступают сходные грамматические категории, похожие словоизменительные форманты. В рамках приспособления украинизмов к правилам русского языка наблюдаются две противоположные тенденции. Согласно первой, преобладающей в российской прессе, иноязычные слова грамматически подчиняются, то есть получают формы соответствующие нормам русского языка. Вторая тенденция, заключающаяся в сохранении оригинальной формы, встречается в дискурсе российской прессы редко.

Типология украинизмов в российской прессе

На основе проанализированного материала условно выделим четыре основных типа украинизмов, употребляемых в дискурсе российской прессы в текстах, касающихся конфликта в Донбассе:

- украинские слова, незафиксированные в словарях русского языка (например, *мова, незалежна, незалежність, помаранчевий, жовто-блакитний, заробитчанин*);
- лексемы, сосуществующие в украинском языке и в южных диалектах русского языка, использованные в новых лексико-семантических вариантах и часто получившие дополнительные коннотации (например, *майдан, шлях, хлопець*);
- украинские неологизмы, заимствованные в русский язык (например, *евромайдан, антимайдан*);
- лексические вставки из украинского языка, словосочетания и лозунги, записанные русской кириллицей (гражданкой) в адаптированной форме (например, *боротьба за мову, Ще не вмерла Україна!, Україна – це Європа!*).

Обзор украинизмов в российской прессе

В дальнейшей части статьи охарактеризуем способы употребления избранных украинизмов в дискурсе российской прессы. Помимо происхождения и частотности употребления критерием отбора лексем была их связь с темой конфликта на Украине, выражающаяся в плане семантики, коннотации и прагматики.

Майдан. В проанализированных текстах, украинизм *майдан* выступает преимущественно в значении 'революция, переворот, масштабная акция протеста'. Лексема *майдан* понимается как некоторый процесс, непосредственно или косвенно приведший к конфликту на Юго-Востоке Украины. Переворот освещается в текстах как неблагоприятное событие, вызвавшее эскалацию насилия.

Майдан в городе Киеве привел не только к КрымНаш, но и к русскому восстанию в Донбассе, которое либералы осудили с еще большей яростью, чем КрымНаш [Э. Лимонов, *Почему не получается?*, «Московский комсомолец», 16.05.2016].

Евромайдан. На причины протестов, проходивших на Майдане Незалежности в 2013–2014 гг., косвенно указывает префиксоид *евро-*, входящий в состав неологизма **евромайдан**, обозначающего борьбу за евроинтеграцию в форме митингов⁷.

Оба подозреваемых слыли активными националистами, принимали участие в «**Евромайдане**» и воевали на **Донбассе** на стороне ВСУ под позывными «Мэнсон» и «Аллах» [П. Иванов, *Убийство Бузины: заказчики останутся на свободе*, «Московский комсомолец», 29.11.2017].

Антимайдан. Под словом *антимайдан* понимается серия протестов про-российских активистов, организованных как противовес демонстраций сторонников интеграции с ЕС и митингов патриотично-националистического характера, проходящих в Киеве и других городах Украины. В более широком смысле лексема может обозначать также захват административных зданий в Донбассе, получение контроля над частью территории региона и ряд мероприятий, приведших к образованию сепаратистских республик (ЛНР, ДНР). Оба слова *майдан* и *антимайдан* обозначают протесты, однако во второй лексеме префикс *анти-* носит значение противоположности и поэтому употребляется по отношению к лагерю противников политических изменений в стране.

Когда в городе начался **Антимайдан**, она [Ирина – жительница Донецкой области – М.Я.] и ее семья поддержали ДНР не только словами: на референдуме 11 мая 2014 года она была председателем одного из теризбиркомов, а старший сын охранял общественный порядок – ходил в патрулях. – А потом в город вошел батальон «Азов» [В. Макаренко, *На что готов «Пионер»*, «Новая газета», 8.01.2016].

Мова. Украинская лексема *мова* (русс. язык) выступает в проанализированных текстах в значении ‘украинский язык’, а также сопоставляется со словом *язык* для различения украинского и русского языков. Таким образом, в текстах избегаются повторения слов, а высказывания кажутся более яркими.

Отныне на всей территории страны – даже в Крыму и на юго-востоке, где на украинском разговаривает меньшинство, – единственный государственный язык – «**мова**» [К. Бенедиктов, *Добровольцы далекой войны*, «Известия», 25.02.2014].

Хуже только ассимиляция соотечественников, внешний показатель которой состоит в переходе от языка к **мове** [О. Мусафирова, *Русский как иностранный. Российско-украинский конфликт активно вмешался в решение языковой проблемы*, «Новая газета», 25.01.2017].

Шлях. Украинизм *шлях* (укр. шлях – русск. путь) фиксируется в толковых словарях русского языка как слово устаревшее со значением ‘наезженная до-

⁷ См. Т.М. Полякова, *Функционирование украинизма майдан в русском политическом медиадискурсе*, «Политическая лингвистика» 2014, № 4 (50), с. 174.

рога, путь⁸, употребление которого ограничено регионально к Украине и югу России⁹. В российской прессе в контексте ситуации в Донбассе данная лексема выступает в переносном значении, заимствованном из украинского языка, то есть 'путь, средство достижения чего-нибудь'¹⁰. В газетах обычно данная лексема используется в словосочетании *европейский шлях*, которое может обозначать путь к реформам через сближение с ЕС. Затем она может обыгрываться, образуя выражения *колониальный шлях*, *африканский шлях* и т.п.

Не думаю, что борцы за каталонский хамон, находясь в своем уме, увлекают себя примером независимой Украины, широко, как известно, шагающей **европейским шляхом** [К. Затулин, *Десять дней, которые не потрясли мир*, «Московский комсомолец», 9.11.2017].

Выходит не европейский шлях и даже не **колониальный шлях**, а какая-то странная загогулина [М. Соколов, *Роль завершителя смуты*, «Известия», 26.05.2014].

Жовто-блакитный. Заимствование *жовто-блакитный* (укр. жовто-блакитний – русск. желто-синий) относится к цветам флага Украины. Данная лексема имеет в дискурсе российской прессы пейоративные коннотации, употребляется обычно в эмоциональных высказываниях, проявляющих негативную оценку Украины и ее властей.

Как мозмовская Джулия Лэмберт приковывала к себе внимание с помощью манипуляций с красным платком, так Надежда умело обыграла набивший всем оскомину **жовто-блакитный** стяг [Е. Гамаюн, *Савченко спела в Раде гимн Украины и дала напутствие депутатам*, «Московский комсомолец», 31.05.2016].

Незалежна. Украинское прилагательное в форме женского рода *Незалежна* (укр. незалежний – русск. независимый) выступает в российской прессе как название государства *Украина*. В текстах слово обладает негативными коннотациями и преимущественно относится к Украине с 2014 году, стране несогласной с политикой России, в российской прессе нередко освещаемой как ксенофобская и националистическая.

Кроме того, [в видео – М.Я.] показаны удары по позициям штабов Вооружённых сил **Незалежной** и их бронетехнике [Д. Музалевский, *Артиллерийский удар ополченцев по штабу «Правого сектора» попал на видео*, «Московский комсомолец», 20.01.2018].

Незалежность. Украинизм *незалежность* (русс. независимость) используется также в иронических высказываниях, касающихся украинской государственности. В российской прессе повторяются сочетания, указывающие на длительность функционирования украинского государства (например, *Х-летняя незалежность*), в которых акцентируется неспособность

⁸ С.И. Ожегов, *Толковый словарь русского языка*, «Оникс», Москва 2009, s. 1325.

⁹ Д.Н. Ушаков, *Большой толковый словарь современного русского языка*, «Альта-Принт», Москва 2009, с. 1205.

¹⁰ В.Т. Бусел, *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, «Перун», Київ 2005, с. 1626.

функционирования страны и необдуманная политика ее руководства в годы независимости.

Судя по торжественной речи президента Порошенко и по программе празднования, основное достижение 25-летней **незалежности** – это война [Е. Гамаюн, *На параде в Киеве Россию пугали советскими танками*, «Московский комсомолец», 24.08.2016].

Свидомый. Иноязычное слово *свидомый* в русском языке в значении ‘национально сознательный’ относится к украинцам. В прессе данная лексема употребляется как определение националистически настроенных, антироссийских украинцев и имеет иронический оттенок. Данное прилагательное подвергается также субстантивации и выступает как существительное со значением ‘украинский националист, приверженец националистических мировоззрений’.

Понятное дело, что не для того превращают всех граждан в **свидомых** украинцев, чтобы автономный Донбасс и Захарченко в Раде терпеть [В. Самодуров, *Украина на пути к окончательному решению «русского вопроса»*, «Московский комсомолец», 26.05.2017].

Самостийный. Лексема *самостийный* присутствует как в русском, так и в украинском языках. В украинском языке лексема *самостійний* имеет более широкое значение и переводится как ‘самостоятельный, независимый’, а также ‘свободный’¹¹. В толковом словаре Ефремовой выделяются два лексико-семантических варианта слова *самостийный*: ‘независимый, самостоятельный’, относящиеся к государствам и органам власти, и ‘своевольный’¹². В проанализированных текстах лексема *самостийный* выступает чаще всего как определение Украины, относящееся к ее независимости, представляемой в негативном освещении. Так понимаемая самостоятельность государства должна вызывать у читателя ассоциации с беззаконием и анархией.

В течение последних 23 лет Украина стала **самостийной** и процессы украинизации начались вновь, но их неожиданно-негаданно прервала «русская весна» 2014 года, начавшаяся на юго-востоке Украины, называемой сейчас всё больше и больше Новороссией [А. Чаленко, *Малороссия – новая страна?*, «Известия», 23.06.2014].

Хлопец. Лексема *хлопец* фиксируется в словарях русского языка в значении ‘парень’ с пометами ‘южное’, ‘областное’, ‘разговорное’¹³, ‘просторечное’¹⁴. Слово в украинском языке в оригинальном написании *хлопець* (укр. мальчик; парень, юноша; молодой человек и обычно во множественном числе как обращение к группе мужчин – русск. ребята) принадлежит к литературному языку¹⁵.

¹¹ Там же, с. 1291.

¹² Т.Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь русского языка*, т. 3. С–Я, «Астрель», Москва 2006, с. 276.

¹³ Д.Н. Ушаков, *Большой...*, с. 1151.

¹⁴ Т.Ф. Ефремова, *Современный...*, т. 3, с. 548.

¹⁵ В.Т. Бусел, *Великий...*, с. 1564.

В российской прессе лексема *хлопец* используется в приводимых фрагментах высказываний жителей Донбасса как диалектизм, отражающий местный колорит. Авторы газетных текстов, желая достоверным образом представить события в Донбассе, вставляют в статьи реплики, приписываемые местному населению, содержащие слово *хлопец* в множественном числе со значением 'ребята – группа солдат'.

Попав к **хлопцам** из украинского батальона «Донбасс», он [поэт Юрий Юрченко – М.Я.] несколько недель провел между жизнью и смертью [Е. Сажнева, *Рынок пленных на Украине*, «Московский комсомолец», 7.09.2016].

Дивчина. Лексема *дивчина* в речи украинцев и жителей южной России обозначает девушку¹⁶ (укр. дівчина – русск. девушка¹⁷). Данное слово, относящееся в русском языке к просторечию, встречается в первую очередь в приводимых в прессе высказываниях жителей Украины. В нижеуказанном фрагменте цитируется комментарий из одной из социальных сетей, касающийся Надежды Савченко, задержанной СБУ в связи с обвинениями о планировании госпереворота в Украине в 2018 г.

Её прямолинейности и свойству говорить правду позавидовали бы многие. Смелая **дивчина**. Уважение [Е. Гамаюн, *Пятая колонна Москвы...*, «Московский комсомолец», 22.03.2018].

Западенец. Заимствованное из украинского языка слово *западенец* является пренебрежительным определением жителей Западной Украины. С помощью данного украинизма в российской прессе создается образ, согласно которому жители запада Украины навязывают свои политические взгляды населению всего государства, а их отряды намереваются захватить Донбасс.

Но тогда почему же Киев и киевляне сейчас против Новороссии, почему они сейчас против России, почему они в союзе с **западенцами**? [А. Чаленко, *Малороссия – новая страна?*, «Известия», 23.06.2014].

Москаль. Лексема *москаль* фиксируется в толковых словарях русского языка как прозвище, прилагавшееся к русским жителями Украины и Белоруссии¹⁸. Данное пренебрежительное наименование обладает оттенком презрительности и относится к разговорно-сниженному стилю¹⁹. Первоначально *москалями* в украинском языке и южных говорах русского языка называли русских солдат, выходцев из Москвы²⁰.

В российской прессе слово *москаль* появляется в контексте описываемых националистических настроений на Украине, антироссийских лозунгов укра-

¹⁶ Т.Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь русского языка*, т. 1: А–Л, «Астрель», Москва 2005, с. 553.

¹⁷ В.Т. Бусел, *Великий...*, с. 303.

¹⁸ С.И. Ожегов, *Толковый...*, с. 552.

¹⁹ Д.Н. Ушаков, *Большой...*, с. 460.

²⁰ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка в 4 т.*, т. 2, «Прогресс», Москва 1987, с. 659.

инских радикальных националистов как наглядный пример речевой агрессии, направленной против русских.

Это они прыгают и вопят «Кто не скачет, тот **москаль!**», «**Москалей** на ножи!» [О. Назаров, *Историк Олег Назаров: Война возвращается*, «Комсомольская правда», 20.06.2014].

Применение данной разговорной лексемы усиливает экспрессивность высказываний. В текстах с помощью наименования *москаль* демонстрируется отношение украинских властей к русским. Лексема *москаль* обладает сильным манипулятивным потенциалом, так как через указание на враждебность украинцев к русским вызывается отрицательное восприятие самих украинцев как врагов (как ответная реакция на речевую агрессию).

А вот Наливайченко с Ярошем – это коллективный Петлюра, ненавидящий **москалей** и жидов [А. Чаленко, *Зачистка ради кредита*, «Известия», 3.05.2014].

Заробитчанин. Лексема *заробитчанин* (укр. заробітчанин) является одним из новейших заимствований. Слово обозначает трудового мигранта, но в отличие от *гастарбайтера* относится исключительно к украинским работникам.

Заробитчане тяжело формулируют свои мысли и не умеют ловко изъясняться отточенными политологическими определениями, но совершенно понятно, что все они выступают за вступление Украины в Таможенный союз [В. Непогодин, *Стыдящиеся за соседей*, «Известия», 16.06.2014].

Абстрактные существительные, такие как **зрада** (укр. зрада – русск. измена), **перемога** (укр. перемога – русск. победа), выступают в проанализированных текстах окказионально. Данные иноязычные лексемы не имеют сформированных коннотаций в русском языке. К примеру, слово *перемога* может обозначать в тексте победу украинской стороны.

Тень этого поражения неизбежно легла бы и на Россию. В первую очередь о «**перемоге**» над москалями, над всем спецназом ГРУ, над половиной чеченских мужчин (у страха глаза велики, у лжи язык без костей) трубила бы порошковская Украина, но к ней охотно присоединился бы и Запад [И. Караулов, *Бесполезное равнодушие*, «Известия», 28.05.2014].

Лексическая трансплантация

Лексические вставки в российской прессе относятся в первую очередь к атрибутам украинского государства. В газетах используются знаковые и актуальные для украинских общественно-политических реалий формулировки, обладающие сильными коннотациями. Семантика данных выражений понятна российскому читателю. В связи с фонетико-семантическим сходством лексики двух родственных языков, присутствием данных лексем (нередко в более узких значениях) в южнорусских говорах и относительно большой частотностью употребления в дискурсе СМИ они не требуются в дополнительных пояснениях и переводах. Как лексические вставки в российской прессе

приводятся лозунги из митингов, проходящих на Майдане Незалежности с 2013 года, такие как *Украина – це Європа!*, патриотические приветствия, например, *Слава Україні!*, либо название гимна Украины *Ще не вмерла України*²¹. Следует отметить, что данные вставки записываются в прессе с помощью русского алфавита. В текстах появляются также словосочетания, полностью взятые из украинского языка, например *боротьба за мову* (укр. борьба за язык) (в контексте статуса русского языка на Украине).

[...] власти по приказу Порошенко отвлекают народ **«боротьбой за мову»**, чтобы не возмущались ценами на коммуналку и курсом доллара к гривне [О. Мусафиров, *Русский как иностранный*, «Новая газета», 25.01.2017].

Функции украинизмов

Использование украинизмов в русскоязычных текстах может выполнять разнообразные функции. Одной из главных является отражение национального колорита, описание реалий. Если высказывание имеет целью воздействовать на читателя, заимствования из украинского языка могут быть средством выражения иронии либо шутливо-разговорного характера высказывания. С помощью иноязычных лексем, обладающих сильными коннотациями, осуществляется также оценка (преимущественно негативная). Использование украинизмов может служить достижению стилистического контраста и усиливать эмоциональность и экспрессивность высказывания.

Упомянутые выше функции выполняются также заимствованиями, выявленными в проанализированных нами текстах. Более того, данные украинизмы представляют собой средство воздействия, реализованного путем выражения оппозиции свой – чужой. С помощью украинизмов политические противники подвергаются отчуждению, поскольку они пользуются другой знаковой системой (другим языком). Чужое, иноязычное слово в текстах может выражать также чужую мысль, складывающуюся на враждебную идеологию. В газетах украинский национализм указывается как явление опасное, вызывающее непосредственную угрозу для русскоговорящих жителей Донбасса. В некоторой степени проявлением национализма авторы текстов считают также само общение на украинском языке. Использование заимствований в проанализированных текстах связано с намеренной идеологизацией языка. Отрицательное отношение к украинскому патриотизму выражается с помощью иронического использования заимствованных лексем, обозначающих атрибуты государства и государственности, их определения и связанные с ними понятия (*мова, незалежна, незалежність, самостійна*).

Выводы

Общественно-политически маркированные украинизмы в медиадискурсе отражают в основном негативные стереотипы об Украине и ее жителях. Лексемы типа *майдан, свідомий, Незалежна, самостійний* используются обычно

²¹ К. Затулин, *Десять дней, которые не потрясли мир*, «Московский комсомолец», 9.11.2017.

как средство иронии, выражая пейоративную оценку. Александр Савченко называет их *политическими стереотипами* и отмечает, что они могут привести к языковой агрессии²².

В языке современной российской прессы активизируются слова, входящие в лексикон русского языка как устаревшие, областные, с ограниченным территориально к Украине и югу России употреблением. Наблюдается вторичное заимствование, скрытое заимствование, в рамках которого ранее заимствованные либо исконно русские лексемы получают новое значение²³. В газетных текстах, касающихся конфликта в Донбассе, данные лексемы выступают в новых значениях (лексико-семантических вариантах), заимствованных из украинского языка (например, *майдан* – ‘место митингов’, ‘бессрочная акция массового протеста’, ‘переворот’, ‘участники акции протестов’²⁴).

Украинский язык оказывает сильное влияние на русский язык Украины, в частности на его лексический состав, что находит отражение в устных высказываниях жителей страны, приводимых в прессе. Особенности русского языка Украины отмечаются также на других уровнях, в том числе фонетическом и грамматическом²⁵.

Использование украинизмов в газетных текстах выполняет функцию маркера, указывающего на тему высказываний, касающуюся Украины. Помимо того заимствования из украинского языка применяются в следующих целях:

- для дифференциации значений;
- для выражения пейоративной оценки;
- для выражения иронии;
- для придания экспрессивности высказыванию;
- для отражения реалий;
- для привлечения внимания как прием языковой игры (обыгрываются украинские формулировки, клише встречаемые в СМИ).

Повторяющиеся в украинских СМИ выражения, касающиеся конфликта на востоке страны, используются в российской прессе как иноязычные в ироничном контексте и получают негативные коннотации. Данный способ употребления лексем является своеобразной «игрой иноязычными словами», в которой авторы статей косвенно выражают свою оценку иностранных СМИ, подрывают их авторитет.

В российской проправительственной прессе наблюдается идеологизация языка, проявляющаяся в частности в схеме мышления «чужой язык – чужие ценности». Умелое использование украинизмов является инструментом манипуляции, с помощью которого распространяются аргументы Кремля. Одним из главных оправданий поддержки самопровозглашенных республик Российской Федерацией является защита русского языка и этнических рус-

²² А.В. Савченко, *Лексико-семантические украинизмы в русском языке: стилистико-прагматический аспект*, «Communication Studies» 2019, № 4 (6), с. 1110.

²³ См. Е.В. Маринова, *Теория...*, с. 83.

²⁴ Т.М. Полякова, *Функционирование украинизма...*, с. 173.

²⁵ См. И.Н. Кошман, *Прилагательные-украинизмы: специфика функционирования в русских массмедийных текстах Украины*, «Мова» 2020, № 33, с. 8.

ских на востоке Украины. В оппозиции к ним, а шире ко всей русской культуре, позиционируется украинский язык. Заимствования в газетных текстах используются для создания образа противника – «чужого», отвергающего важные для читателя ценности – русскую культуру и язык.

Лексические заимствования из украинского языка, употребляемые в дискурсе прессы, чаще всего подвергаются адаптации, заключающейся в графическом и грамматическом освоении. Данные слова получают окончания, свойственные русскому языку. При использовании в прессе украинизмов обычно не применяется прием дублирования и другие способы подачи иноязычных слов. Семантика данных слов либо знакома читателю, либо возможно ее воссоздать по контексту. В рассматриваемых текстах большинство заимствований из украинского языка записывается с помощью русской кириллицы (гражданки). Таким образом, украинизмы подвергаются графической адаптации. В случае родственных языков с похожим алфавитом и лексиконом данный способ записи не вызывает особых трудностей интерпретации.

В данных текстах наблюдаются также маркированные заимствования, не утратившие признаков слов чужого языка. К примеру, лексема *незалежна*, в украинском языке прилагательное в форме женского рода (укр. *незалежний* – русск. *независимый*), выступает в российской прессе как название государства *Украина*. Несмотря на их новизну, благодаря высокой частотности в текстах прессы украинские неологизмы типа *евромайдан*, *антимайдан* уже освоены русским языком и стали полностью обрусевшими.

Большинство украинизмов в проанализированном материале составляет эквивалентная лексика, слова, которые возможно заменить исконно русскими. К безэквивалентной лексике принадлежат такие лексемы, как, например, *майдан*, в частности в ее новых лексико-семантических вариантах ('место протестов', 'серия волнений', 'лагерь протестующих'), относящихся к украинским реалиям. В случае слова *майдан* наблюдаются переходные явления, связанные с заимствованием. Лексема уходит от ближайшего синонима *площадь*, и развиваются ее другие лексико-семантические варианты (ЛСВ) и оттенки. Таким образом, новые ЛСВ закрепляются в языке, а лексема становится безэквивалентной. Например, украинизм *майдан* имеет более узкое значение, чем слова *площадь* и *волнение*, а его семантика относится к конкретным событиям и реалиям. В результате поступающей семантической дифференциации, закрепляющиеся в языке новые ЛСВ все чаще употребляются в текстах.

Литература

Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Tekstologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

Bralczyk J., *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007.

Бусел В.Т., *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, «Перун», Київ 2005.

Ефремова Т.Ф., *Современный толковый словарь русского языка*, т. 1: А–Л, «Астрель», Москва 2005.

Ефремова Т.Ф., *Современный толковый словарь русского языка*, т. 3: С–Я, «Астрель», Москва 2006.

- Затулин К., *Десять дней, которые не потрясли мир*, «Московский комсомолец», 9.11.2017.
- Космеда Т., Намачинська Г., *Українізми в тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даля: тематична класифікація*, «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Мовознавство» 2017 № 2 (28), с. 44–49.
- Кошман И.Н., *Прилагательные-украинизмы: специфика функционирования в русских массмедийных текстах Украины*, «Мова» 2020, № 33, с. 7–11.
- Маринова Е.В., *Теория заимствования в основных понятиях и терминах: словарь-справочник*, Издательство Флинта, Наука, Москва 2013.
- Ожегов С.И., *Толковый словарь русского языка*, «Оникс», Москва 2009.
- Полякова Т.М., *Функционирование украинизма майдан в русском политическом медиа-дискурсе*, «Политическая лингвистика» 2014, № 4 (50), с. 173–179.
- Савченко А.В., *Лексико-семантические украинизмы в русском языке: стилистико-прагматический аспект*, «Communication Studies» 2019, № 4 (6), с. 1105–1124.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, ред. М.Н. Кожина, Издательство Флинта, Наука, Москва 2006.
- Ушаков Д.Н., *Большой толковый словарь современного русского языка*, «Альта-Принт», Москва 2009.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка в 4 т.*, т. 2, «Прогресс», Москва 1987.

About Ukrainianisms in Newspaper Texts on the Conflict in Donbass

Abstract

The article presents borrowings from the Ukrainian language used in newspaper texts related to the conflict in Donbas. The analysis is based on articles from Russian newspapers of different ideological orientation: “Kommersant”, “Izvestia”, “Komsomolskaya Pravda”, “Moskovsky Komsomolets”, “Novaya Gazeta”, “New Region 2” published from 2014 to 2021. The growth of Russian media’s interest in Ukraine at that time was caused by numerous factors, in particular the series of disorders on Maidan Nezalezhnosti that began back in 2013, the change of authority, the annexation of Crimea by the Russian Federation and the ongoing conflict in Donbas. The study identifies the main reasons for the use of Ukrainianisms in the texts of the Russian press, presents the thematic typology of the above borrowings and the functions they perform. Ukrainianisms are also studied as a means of expressing assessment and as markers indicating the national and cultural specificity of the conflict.

Keywords: borrowings, Ukrainianisms, conflict in Donbass, Ukraine, Russian press, press discourse, political discourse

Об украинизмах в газетных текстах, посвященных конфликту в Донбассе

Резюме

В статье представлены заимствования из украинского языка, использованные в газетных текстах, касающихся конфликта в Донбассе. Анализ проводится на материале статей из российских ежедневных газет разной идеологической ориентации: «Коммерсант», «Известия», «Комсомольская правда», «Московский комсомолец», «Новая газета», «Новый регион 2» в период 2014–2021 гг. Рост интереса российских СМИ вопросами Украины в данное время был вызван многочисленными факторами, в частности серией волнений на Майдане Незалежности, начавшейся еще в 2013 году, сменой власти, аннексией Крыма РФ и продолжающимся конфликтом в Донбассе. В исследовании выявляются основные причины использования украинизмов в текстах российской

прессы, представлены тематическая типология данных заимствований и функции, которые они выполняют. Украинизмы рассматриваются также как средство выражения оценки и маркеры, указывающие национально-культурную специфику конфликта.

Ключевые слова: заимствования, украинизмы, конфликт в Донбассе, Украина, российская пресса, дискурс прессы, политический дискурс

Michał Jankowicz, dr

ORCID: 0000-0002-7787-1491

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Instytut Neofilologii (filologia rosyjska)

e-mail: michal.jankowicz@up.krakow.pl

tel.: +48 12 662 6740

Michał Jankowicz, PhD

Institute of Modern Languages (Russian Philology)

University of the National Education Commission, Krakow

*Adam Karpiński***Powieść *Аня Каренина* Lili Kim jako przykład gry z klasyczną literaturą rosyjską. Wybrane zagadnienia**

Twórczość Lili Kim – współczesnej rosyjskiej pisarki i scenarzystki – pozostaje mało znana polskiemu czytelnikowi, co wynika z braku tłumaczeń jej utworów na język polski. W niniejszym artykule przybliżone zostaną podstawowe informacje biograficzne i zaprezentowana ogólna problematyka jednej z jej sztandarowych powieści pt. *Аня Каренина* w kontekście literackiej gry z klasycznym pierwowzorem Lwa Tołstoja. Temat wymaga jednak dalszych analiz, które bardziej szczegółowo pozwolą zbadać problem gry literackiej i intertekstualnych zależności między tymi powieściami.

Lilia Kim urodziła się 22 maja 1979 roku w Sankt Petersburgu. Jak podają autorzy przedmów do jej książek, w żyłach pisarki płynie koreańska, chińska i włoska krew i nie ma w niej nawet jednej kropli krwi rosyjskiej¹. Mimo to krytycy podkreślają oryginalność jej utworów, głęboko osadzonych w literaturze rosyjskiej i powszechnej. Kim odwołuje się do klasycznych dzieł literatury, poczynawszy od Biblii po *Annę Kareninę* Lwa Tołstoja. Pisarka do 1993 roku mieszkała z rodziną (ze względu na zawód ojca) w bazie rosyjskiej floty północnej w Siewieromorsku (obwód murmański). Ukończyła Państwowy Uniwersytet Inżynierii i Ekonomii w Petersburgu. Oprócz działalności literackiej była autorką scenariuszy do kilku filmów i seriali telewizyjnych w Rosji i Ukrainie, np. *Крем* (2009), *Попытка Веры* (2010), *Судьба на выбор* (2011), *Мама будет против* (2013), *Ску Деньги* (2016). W okresie małżeństwa (2000–2011) z psychologiem i pisarzem Andriejem Kurpatowem Lilia Kim używała również dwuczłonowego nazwiska: Kurpatowa-Kim. Od 2015 roku pisarka mieszka w Stanach Zjednoczonych, gdzie kontynuuje pracę scenarzystki i rozwija działalność w mediach społecznościowych. Została członkiem organizacji zrzeszającej pisarzy Ameryki Zachodniej – Writers Guild of America West.

Lilia Kim ma w swoim dorobku wiele pozycji prozatorskich. Debiutowała w wieku 22 lat zbiorem opowiadań *Наваждение* (wydawnictwo „Химера”, 2001). Wielki rozgłos przyniósł autorce rok 2003, w którym opublikowała fragment swojej powieści pt. *Аня Каренина. Роман из современной жизни* w zbiorze *Денежкина и К°*.

¹ Zob.: biografia Lili Kim na stronie internetowej: <https://www.livelib.ru/author/101639> [dostęp: 12.12.2023].

Антология прозы двадцатилетних wydanym przez „Лимбус-пресс”. Utwór był nominowany do nagrody „Национальный бестселлер” w roku 2003 a jego pełny tekst ukazał się w 2005 roku w wydawnictwie „Нева” (wydanie dwutomowe) i po raz kolejny w 2007 roku w wydawnictwie „ОЛМА Медиа Групп”. W 2005 roku ukazała się powieść pt. *Смирнов: русский террор* oraz trylogia fantasy, w skład której wchodziły utwory *Немного беременна*, *Дон Жуан возвращается* i *Зачем нам кузнец*. W latach 2006–2008 Kim wydała kolejną trylogię fantasy pt. *Максимус Гром* (*Побег из Эдена*, *Атака Джокера* i *Война за Биософт*). Następne powieści ukazywały się w ramach cyklu *Библия-Миллениум*. Twórczość Kim była publikowana najczęściej przez dwa wydawnictwa rosyjskie: petersburskie „Нева” i moskiewskie „ОЛМА Медиа Групп”. Po dłuższej przerwie pisarka opublikowała najnowszy zbiór opowiadań *Мифы и легенды* w 2019 roku².

Utwór *Аня Каренина. Роман из современной жизни* Lilia Kim napisała w wieku dwudziestu jeden lat w 2000 roku, a jego pierwsze fragmenty zostały opublikowane dopiero w 2003 roku w zbiorze opowiadań młodych rosyjskich pisarzy pt. *Денежкина и К°. Антология прозы двадцатилетних*. Oprócz Lilii Kim w antologii pojawiły się także utwory innych autorów, m.in. Anny Siergiejewskiej *Муравейник*, Iriny Tabunowej *Заочная красавица* i Nika Łuchmińskiego *Мемуар двадцатилетнего*. Irina Dienieżkina – znana przedstawicielka literatury rosyjskiej młodego pokolenia, zaprezentowała w tym zbiorze swoje opowiadanie *Думёнок*. Antologia rozpoczęła serię wydawniczą podobnych tomów, zawierających często debiuty literackie. Dzięki takiemu formatowi wydawniczemu młodzi, nieznani i początkujący pisarze mogli zamieszczać swoje utwory w wielonakładowej publikacji, sygnowanej nazwiskiem popularnej i modnej wówczas Dienieżki, której wcześniejsze utwory spotkały się z żywą reakcją czytelników, krytyków i badaczy literatury. Najśłynniejszym utworem Dienieżki była książka *Дай мне! (Daj mi!)*, która ukazała się również w tłumaczeniu na język polski (Małgorzata Buchalik) w 2004 roku. Jak podkreśliła Tatiana Rowieńska, Dienieżkina została nowym głosem pokolenia postmodernistycznego, postsowieckiego, postpierestrojkowego, pokolenia przełomu, pokolenia Pepsi³. W zbiorze opowiadań *Daj mi!* Dienieżkina:

opisuje pełen energii i jednocześnie pasywny, targany namiętnościami i przy tym smutny świat „progresywnej” młodzieży z prowincji, dla której pojęcie granicy uległo całkowitemu rozmyciu. W prozie Dienieżki widzimy świat zupełnie odrębny od świata dorosłych, a przez to – oderwany także od tradycji. Brak związków pokoleniowych oraz zakorzenienia staje się dla jej bohaterów źródłem braku doświadczenia traumy. W prozie Dienieżki przeżyciom traumatycznym zostaje przeciwstawiona młodość bez represji i młodzież, która żyje w swoim świecie, pełnym niepokoju, lecz bez strachu. To świat skrywanego, tradycyjnego romantyzmu, swobodnej seksualności, muzyki, alkoholu i trawki⁴.

² Pełny wykaz twórczości literackiej Lilii Kim znajduje się na końcu niniejszego artykułu.

³ T. Rowieńska, *Historia prozy kobiecej w epoce transformacji, czyli „oczy szeroko zamknięte” rosyjskiego feminizmu*, [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 2: *Feminizm*, red. E. Kraskowska, Warszawa 2005, s. 91.

⁴ Tamże, s. 91–92.

Rowieńska zauważyła także, że z nazwiska Iriny Dienieżkiny zrobiono znak towarowy nowego pokolenia, o czym świadczy ukazanie się *Антологии*. Według badaczki zbiór zawiera wszystko, czego oczekuje się po nowym pokoleniu: nieokiełznaną energię, wrażliwość, infantylność, żądzę obalenia kanonów, brak gustu i umiaru⁵. Rowieńska zgadza się również z ustaleniami Iriny Żerebkiny konstatujące fakt, że proza dwudziestolatków nie przyniosła żadnej nowej wiedzy na temat nowego pokolenia⁶. Dodajmy, że kolejne tomy *Антологии* były wydawane w 2005, 2007 i 2011 roku, dzięki czemu czytelnicy mogli się zapoznać z utworami łącznie dwudziestu młodych pisarzy. Pierwsze wydanie *Антологии* spotkało się z dużym zainteresowaniem krytyków. Michaił Żołotonosow zauważył, że:

В пятисотстраничную Антологию двадцатилетних включены четыре повести и рассказ Ирины Денежкиной *Дитенок*. Немного странно, что «паравоз» литературного поезда, то есть сама Денежкина, чью фамилию после выхода книги *Дай мне!* издательство старается превратить в *trade mark*, представлена рассказом в четыре страницы. Впрочем по концентрации ненависти рассказ опережает все и может быть признан «модельным». Ибо тесно связан с принципом сбора текстов, строго выдержанным Денежкиной: чтобы присутствовал отчет о двух войнах – молодых со стариками и между полами [...]. В итоге в книге доминирует позиция возрастного расизма, а также ненависть к мужчинам, которую прокламируют все начинающие писательницы и даже примкнувший к ним Ник Лухминский [...]. Вышел манифест не поколения, а переходного возраста и социальной дезадаптации⁷.

Żołotonosow podkreślił, że głównym kryterium, według którego dobierano teksty do mającego się ukazać zbioru, była obecność w utworach konfliktu pomiędzy starszym i młodszym pokoleniem oraz konfliktu na linii mężczyźni – kobiety. Według niego pokolenie, które dorastało we współczesnej Rosji (Rosji początku XXI wieku), nie rozumie problemów swoich rodziców, pamiętających czasy Związku Radzieckiego, a starsze pokolenie ma trudności ze zrozumieniem zjawisk współczesnego świata. Żołotonosow stwierdził, że *Аня Каренина* jest najlepszym utworem, wchodzącym w skład antologii, który naśladuje *Анну Каренину* Lwa Tołstoja, a jednocześnie nawiązuje do radzieckiego filmu Wasilija Piczuła⁸ *Маленькая Вера* (*Маленькая Вера*), nakręconego w 1988 roku. Dramat Piczuła jest uważany za pierwszy film w Rosji, który wyszedł poza ramy cenzury i otwarcie pokazał sferę życia seksualnego na ekranie. Film przedstawia życie młodych Rosjan z prowincjonalnego miasta. Główna bohaterka Wiera próbuje walczyć z życiem pełnym agresji, alkoholu i prostytucji. Wiera nie wie, jak odnaleźć się i jednocześnie jak postępować w społeczeństwie rosyjskim w okresie rozpadu Związku Radzieckiego. Dramat stał się protestem wobec systemu komunistycznego i w pewien sposób nawoływał do wprowadzenia

⁵ Tamże, s. 92.

⁶ Tamże.

⁷ М. Золотоносов, *Юность – это возмездие*, «Московские новости», 16.01.2004, № 1.

⁸ Zob.: biografia i filmografia reżysera na stronie internetowej <http://www.kinopoisk.ru/name/139208> [dostęp: 12.12.2023]. M. Kossakowska-Maras, *Мир русского кино*, Rzeszów 2013, s. 93–94.

zmian, które miałyby pokonać problemy, z którymi borykało się ówczesne pokolenie dwudziestolatków. Piczuł przedstawił w swym filmie niezwykle skomplikowany obraz życia w upadającym Związku Radzieckim, nie próbował ukrywać ciemnych stron tego życia, wręcz przeciwnie, ukazał małe mieszkania, w których ludzie pozbawieni są jakiejkolwiek własności, pokazał proces dezintegracji rodzin, ich codzienne, często bardzo trudne, problemy. Skupił się jednak przede wszystkim na obrazie młodych ludzi, którzy wyrażali swoje niezadowolenie z powodu ideologicznego wychowania, którzy odrzucali narzucane im przez władzę wartości. Pokolenie młodych szukało swoich ideałów nie w Rosji Radzieckiej, lecz w kulturze Europy Zachodniej. Szukało rozwiązania swoich problemów w alkoholu i narkotykach.

Jak już wspominaliśmy, źródłem utworu Lilii Kim jest powieść Lwa Tołstoja. Zarówno imiona bohaterów, jak i niektóre wydarzenia z ich życia nawiązują do losów jego bohaterów. Należy jednak podkreślić, że to z filmu Wasilija Piczuła *Маленькая Бэпа* Kim zaczerpnęła problematykę społeczną i zarys postaci. Wiera – to tytułowa postać filmu Piczuła, Ania – utworu Lilii Kim. Akcja filmu Piczuła rozgrywa się w mieście, podobnym do dzielnic Petersburga, w którym mieszka bohaterka Kim. W tekście rosyjskiej pisarki można zauważyć bohaterów, których imiona i nazwiska bezpośrednio odnoszą się do bohaterów *Anny Kareniny*. Są wśród nich: Anna Arkadiwna Karenina (matka Ani), Stiepan Arkadiewicz Obłoński (Stiwa), Daria Obłońska (Dolly), Tania Obłońska (cóрка Stiepana i Darii), Grisza Obłoński (syn Stiepana i Darii), Aleksiej Wroński, Kitty Szczerbacka, Aleksiej Lewin, Konstantin Lewin, Nikołaj Lewin, Aleksiej Karienin. Są to główne postaci utworu. Kim przeniosła bohaterów powieści Tołstoja do współczesnej Rosji. Nie są to już przedstawiciele szlachty, a mieszkańcy Petersburga XXI wieku. W przedstawionych przez Kim rodzinach podkreślone są patologiczne zachowania ich członków. Matka tytułowej Ani nosi imię i nazwisko tytułowej bohaterki Lwa Tołstoja – Anna Karenina. Ma 48 lat, jest osobą niepełnosprawną. Podobnie jak jej literacki pierwowzór, rzuciła się pod pociąg, lecz – w przeciwieństwie do bohaterki Tołstoja – przeżyła, tracąc jednak obie nogi. Anna mieszka razem ze swoją szesnastoletnią córką Anią, synem Stiwą Obłońskim, jego żoną Dolly (Daria Obłońska) i ich dziećmi – Tanią i Griszą. Sześć osób mieszka w małym, dwupokojowym mieszkaniu, w którym brak jakiejkolwiek prywatności (u Tołstoja Anna Karenina mieszka w pałacu, otacza się pięknymi przedmiotami, obcuje z innymi przedstawicielami szlachty, ma służbę, która zajmuje się codziennymi obowiązkami). Anna i Ania zajmują jeden pokój. Niepełnosprawna Anna wymaga opieki córki i nie jest w stanie zarabiać pieniędzy. Jej były mąż odmówił płacenia alimentów na córkę, co sprawiło, że Anna nie ma środków finansowych, które mogłyby zapewnić rodzinie przyzwoite warunki socjalne. Ania, jak każda dziewczyna w jej wieku, marzy o pięknych, modnych ubraniach, najnowszym telefonie i cierpi, gdyż nie może pozwolić sobie na te wszystkie rzeczy. Ania wstydzi się za swoją rodzinę. Jej matka aktywnie uczestniczy w pracach radykalnego stowarzyszenia feministek „Różowe pantery”, marzy o światowej rewolucji feministycznej, o mężu dla swojej córki, o zwiększeniu powierzchni mieszkania, wreszcie o pięknych nogach dla siebie. Feministyczna działalność Anny jest przedmiotem nieustanych żartów ze strony rodziny. Biedna i niezbyt urodziwa Ania, uczennica jednej z petersburskich szkół, zażdrości urody i pieniędzy swojej bogatej przyjaciółce, modelce Kitty Szczerbackiej. Ich szkolny kolega, Aleksiej Wroński zupełnie nie zwraca uwagi na nieatrakcyjną

Anię i pragnie, by zakochała się w nim Kitty (u Tołstoja Kitty jest początkowo przekonana, że kocha Wrońskiego, by ostatecznie przyjąć oświadczyzny Lewina). Wroński jednak nie jest do końca pewien swojej orientacji seksualnej.

W swoim utworze Lilia Kim ukazuje różne aspekty współczesnej rzeczywistości rosyjskiej (i nie tylko rosyjskiej), z którymi mają do czynienia dwudziestolatkowie: biedę, bezrobocie, niepełnosprawność, alkoholizm, narkomanię, prostytutkę, kryzys wiary, nienawiść w rodzinie (w tym nienawiść do własnych dzieci), сутенерство, strach przed samotną starością, władzę pieniędzy, koszmar „glamouru” – gonitwy za przepychem, modą, splendorem, wytwornością i wspaniałością. Główna bohaterka Ania próbuje żyć w tym skomplikowanym świecie, przyjmuje jego niesprawiedliwe zasady⁹. Zołotonosow zauważa w książce Kim obecność kluczowych konceptów strasznego świata, w których żyją dwudziestolatkowie¹⁰. Wśród nich wyróżnia instrumentalne traktowanie kobiet, nędzę, która nie pozwala młodym osiągnąć sukcesu oraz negatywny wpływ bogaczy na losy młodych ludzi. Widoczny jest również strach przed starością i marzenia o lepszej (czyli bogatej) przyszłości. Należy podkreślić, że takie stanowisko jest typowe dla wszystkich utworów, wchodzących w skład *Антологии прозы двадцатилетних*. Ania Karenina podsumowuje swoje życie w następujący sposób:

А все вот это – орущая ненормальная мамаша, считающая себя радикальной феминисткой, убогая семейка брата, теснота, грязь, вонь, нищета... Это и есть ее жизнь. Это и вправду ее жизнь! Нет будущего, которое начнется, как следующая серия кино, есть только вот это воонючее беспросветное настоящее плюс-минус бесконечность!¹¹

Interesujący jest także sposób zobrazowania Dolly. W jej opisie dostrzegamy jeden z najbardziej jaskrawych przykładów brutalnego podejścia bohaterów do braku fizycznej atrakcyjności:

Прямо перед ним стояла жена. Дарья. Стива скользнул взглядом по ее выцветшим, убитым химической завивкой волосам, расплывшемуся, как перестоявшая квашня, рыхлому телу, заметил красные потрескавшиеся руки, ясно представил себе дряблые целлюлитные ляжки под халатом, между которыми находится разношенное двумя родами, изуродованное пятью абортми, распространяющее тошнотворный запах хронического вагинита, лоно любви-с... и поймал себе на мысли, что не помнит ее лица!¹²

Dolly przedstawiona jest tutaj jako stara, chora i zniszczona przez życie kobieta. Surowe warunki, w jakich żyje, wieczna troska o dzieci, brak zainteresowania ze strony męża, praca, wreszcie brak dbałości o swój wygląd zewnętrzny sprawiły, że wygląda znacznie starszej.

Charakter utworu *Ania Karenina* i intertekstualne nawiązania do *Anny Kareniny* sama autorka wyjaśnia w posłowie swojej książki:

⁹ М. Золотоносов, *op. cit.*

¹⁰ Там же.

¹¹ Л. Ким, *Аня Каренина*, Москва 2007, с. 185.

¹² Л. Ким, *Аня Каренина. Роман из современной жизни*, [в:] Денежкина и К^о. *Антология прозы двадцатилетних*, Санкт-Петербург 2003, с. 203.

Лев Толстой писал *Анну Каренину* как „роман из современной жизни”. Его страницы он заполнил описанием „бульварщины” театральных семейных интриг, скачек, салонных разговоров, чиновных склок, обедов в ресторанах, дамских секретов, нарядов... И из всего этого сложилась картинка времени. [...] Поэтому *Аня Каренина* сразу сложилась в именно таком виде – как еще один роман из современной жизни. „Бульварщина” сто лет спустя. Но в масштабе нынешней эпохи, когда людей стало гораздо больше, а каждый из них занимает гораздо меньшее жизненное пространство. Не дворцы, а хрущевки. Не скучающее дворяне, а пролетарии „без места”. Пластик вместо дерева и камня. Толстовские имена стали чем-то вроде „контрольных меток”, чтобы каждый мог понять и прочувствовать масштабы изменений. Они создают внутреннюю диалектику текста. Быт изменил этих людей? Или же подобные люди создали тот быт, который заполняет внутреннее пространство романа?¹³

Imiona bohaterów są jednymi z wielu intertekstualnych elementów w powieści Lili Kim. Zdrobniała forma imienia Anna – Ania wyraża pewną sympatię Kim do swojej bohaterki, świadczy o jej młodym wieku, o małym dystansie między autorem a jego postacią oraz czytelnikami. Jak pamiętamy, u Tołstoja Anna Karenina nazwała swoją córkę (ze związku z Wrońskim) Anną – Annie: „Jakże się ma twoja córeczka, Anno? – spytała Dolly. – Annie? (Tak nazwała swoją córkę Annę)”¹⁴. W samym tekście powieści Kim są liczne aluzje do utworu Tołstoja. Jedną z nich jest, na przykład, pierwsze, słynne zdanie z powieści Tołstoja:

Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему¹⁵.

Lilia Kim sparafrazowała to zdanie w następujący, krótki i kategoriyczny sposób:

Все семьи одинаково несчастны¹⁶.

Widzimy, że Tołstoj dopuszczał istnienie szczęśliwych rodzin, natomiast Kim pozbawiona jest w tym zakresie wszelkich złudzeń – *Wszystkie rodziny są jednakowo nieszczęśliwe*. Takie sformułowanie na samym początku powieści nastraja pesymistycznie i pozwala oczekiwać, że dalsze losy bohaterów nie ułożą się szczęśliwie. Już ten krótki przykład dobrze pokazuje, że Kim wykorzystała wybrane fragmenty z *Anny Kareniny* i zmodyfikowała je pod kątem charakteru swej współczesnej powieści.

Podsumowując, należy podkreślić, że *Ania Karenina* Lili Kim to ostra społeczna satyra i współczesna zmodyfikowana wersja *Anny Kareniny* Lwa Tołstoja. Wykorzystanie imion i nazwisk bohaterów dzieła klasyka z jednej strony przyciąga uwagę czytelników i krytyków, stanowi pewnego rodzaju reklamę utworu, zachętę by sięgnąć po tę książkę, z drugiej strony pozwala porównać dzisiejszy świat i jego problemy z okresem, w którym żył i tworzył Lew Tołstoj. Dzięki temu obraz dzisiejszej rzeczywistości, który zaprezentowała Lilia Kim, jawi się nam jako odbicie w zwier-

¹³ Л. Ким, *Аня Каренина*, Москва 2007, s. 375 (Послесловие к 3-му изданию).

¹⁴ L. Tołstoj, *Anna Karenina*, tłum. K. Iłakowiczówna, Warszawa 1975, t. 2, s. 75.

¹⁵ Л. Толстой, *Анна Каренина*, Москва 1950, s. 3.

¹⁶ Л. Ким, *Аня Каренина*, Москва 2007, s. 5.

ciadle klasycznej powieści Tołstoja. Potwierdzeniem tego, że utwór Kim jest satyrą na współczesną rosyjską rzeczywistość są także inne postaci. Kitty Szczerbicka pracuje jako modelka, Aleksiej Lewin zajmuje się sutenerstwem. Zakochana w Lewinie Kitty staje się jego ofiarą i trafia do jednego z bułgarskich domów publicznych. Kitty jest u Kim symbolem lekkomyślności, która prowadzi do tragedii.

Lilia Kim stworzyła karykatury klasycznych postaci literackich. Wyolbrzymiła ich cechy charakteru, w przejawiony i przesadny sposób przedstawiła ich wygląd zewnętrzny (jak w przypadku Dolly). Wszystko to miało na celu ośmieszenie pewnych postaw wobec życia i zjawisk społecznych we współczesnym świecie, w którym dominuje nieustanna gonitwa za rzeczami materialnymi, wszechobecny egoizm i kreowanie fałszywego obrazu rzeczywistości. Prawdziwe życie różni się od tego, który obserwujemy na szklanym ekranie, plakatach reklamowych, czy w kolorowych czasopismach. Nie jest to życie bohaterów telenoweli, czy celebrytów – osób często pojawiających się w środkach masowego przekazu, którzy w sztuczny sposób poruszają się po nieistniejącym świecie.

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje tematu, a jedynie nakreśla określone pola do dalszej interpretacji. Szczególnie ciekawym zagadnieniem może być dokładna analiza intertekstualnych odniesień do klasycznych dzieł literatury rosyjskiej nie tylko w utworze Lilii Kim, ale również w innych powieściach i opowiadaniach, które weszły do wydawniczego cyklu *Антологии прозы двудесятилетков*. Warto również zauważyć, że w 2023 roku mija dwadzieścia lat od pierwszego wydania *Антологии* i ta perspektywa czasowa pozwala na lepszą obserwację zjawiska prozy dwudziestolatków i próbę odpowiedzi na pytanie co z niej przetrwało w najnowszej literaturze rosyjskiej. Czy było to efemeryczne zjawisko sztucznie inspirowane przez wydawnictwa, czy może trwały nurt, który wymaga dokładnego omówienia w pracach naukowych?

Twórczość Lilii Kim

Наваждение (сборник рассказов), «Химера», Санкт-Петербург 2001.

Аня Каренина. Роман из современной жизни, [в:] *Денежкина и К°. Антология прозы двадцатилетних*, «Лимбус», Санкт-Петербург 2003, с. 199–355.

Аня Каренина. Книга первая, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Аня Каренина. Книга вторая, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Аня Каренина, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2007.

Смирнов: русский террор, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

По живому. Сука-любовь, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Я не один такой один, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2006.

Мифы и легенды (сборник), «Интернациональный Союз писателей», Москва 2019.

Цикл «Библия-миллениум»:

Пророки, «Нева», Санкт-Петербург 2004.

Пророки, «Феникс», Ростов-на-Дону 2005.

Грехопадение, «Нева», Санкт-Петербург 2004.

Они были как дети, «Нева», Санкт-Петербург 2004.

Одна душа на двоих, «Нева», Санкт-Петербург 2004.

Библия Миллениум. Книга I, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2006.

Библия Миллениум. Книга II, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2006.

Цикл «Миллениум-Перезагрузка»:

Немного беременна, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Донжуан возвращается, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Зачем нам кузнец, «Нева», Санкт-Петербург 2005.

Цикл «Максимус Гром»:

Максимус Гром. Побег из Эдена. Книга I, «Нева», Санкт-Петербург 2006.

Максимус Гром. Книга II. Атака Джокера, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2006.

Максимус Гром. Книга III. Война за Биософт, «ОЛМА Медиа Групп», Москва 2008.

Bibliografia

Biografia i filmografia reżysera Wasilija Piczuła na stronie internetowej <http://www.kinopoisk.ru/name/139208> [dostęp: 12.12.2023].

Biografia Lilii Kim na stronie internetowej: <https://www.livelib.ru/author/101639> [dostęp: 12.12.2023].

Kossakowska-Maras M., *Мир русского кино*, Rzeszów 2013.

Rowieńska T., *Historia prozy kobiecej w epoce transformacji, czyli „oczy szeroko zamknięte” rosyjskiego feminizmu* [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 2: *Feminizm*, red. E. Kraskowska, Warszawa 2005.

Tołstoj L., *Anna Karenina*, tłum. K. Iłakowiczówna, Warszawa 1975.

Золотоносов М., *Юность – это возмездие*, «Московские новости» 16.01.2004, № 1.

Ким Л., *Аня Каренина*, Москва 2007.

Ким Л., *Аня Каренина. Роман из современной жизни, [в:] Денежкина и К°. Антология прозы двадцатилетних*, Санкт-Петербург 2003, с. 199–355.

Толстой Л., *Анна Каренина*, Москва 1950.

The novel *Аня Каренина* by Lilia Kim as an example of a game with classic Russian literature. Selected Issues

Abstract

The work of Lilia Kim – a contemporary Russian writer and screenwriter – remains little known to Polish readers, which is clearly due to the lack of translations of her works into Polish. This article will present basic biographical information and present the general issues of one of her flagship novels entitled *Аня Каренина* in the context of a literary game with the classic prototype of Leo Tolstoy. Lilia Kim's novel is a sharp social satire and a contemporary modified version of Leo Tolstoy's *Anna Karenina*. The use of the names and surnames of the heroes of a classic work, on the one hand, attracts the attention of readers and critics, is a kind of advertisement for the work, an encouragement to read this book, and, on the other hand, allows us to compare today's world and its problems with the period in which Leo Tolstoy lived and wrote. Lilia Kim's work is a satire on contemporary Russian reality.

Keywords: Lilia Kim, intertextuality, literary game, Leo Tolstoy, postmodernism

Роман Лилии Ким *Аня Каренина* как пример игры с классической русской литературой. Избранные вопросы

Резюме

Творчество Лилии Ким – современной российской писательницы и сценаристки – остается малоизвестным польскому читателю, что связано с отсутствием переводов ее произведений на польский язык. В статье представлены основные биографические

сведения и общие вопросы одного из её романов под названием *Аня Каренина* в контексте литературной игры с классическим прототипом Льва Толстого. Роман Лилии Ким – это острая социальная сатира, современная модифицированная версия *Анны Карениной* Льва Толстого. Использование имен и фамилий героев классического произведения, с одной стороны, привлекает внимание читателей и критиков, является своеобразной рекламой произведения, побуждением к чтению этой книги, а с другой стороны позволяет сравнить сегодняшний мир и его проблемы с периодом, в котором жил и писал Лев Толстой. Роман Лилии Ким – это сатира на современную российскую действительность.

Ключевые слова: интертекстуальность, литературная игра, Толстой, постмодернизм

Adam Karpiński, dr
ORCID: 0000-0002-4124-9262
Instytut Neofilologii (filologia rosyjska)
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: adam.karpinski@up.krakow.pl

Adam Karpiński, PhD
Institute of Neofilology
University of the National Education Commission, Krakow

*Monika Knurowska***Administratorzy imperium. Obraz człowieka rozdwojonego
w twórczości Jurija Dombrowskiego**

Praktyki imperialne i kolonizacyjne państwa rosyjskiego i radzieckiego, których analiza ma kluczowe znaczenie dla niniejszego artykułu, stanowią przedmiot refleksji rosyjskiego historyka i kulturologa Aleksandra Etkinda. Zaproponowaną przez uczzonego metaforę „kolonizacji wewnętrznej” należy uznać za przykład wykorzystania opracowanego na Zachodzie (na gruncie badań postkolonialnych) aparatu badawczego do stworzenia własnej metodologii służącej badaniu imperializmu i kolonializmu rosyjskiego, metodologii uwzględniającej charakter lokalnych, rosyjskich i radzieckich uwarunkowań, rosyjskiej historii i kultury. W ujęciu Aleksandra Etkinda

[...] внутренняя колонизация означает процесс культурной экспансии, гегемонии, ассимиляции в пределах государственных границ, реальных или воображаемых. Колонизация есть осуществление власти, структурированное различиями – географическими, лингвистическими, культурными¹.

Внутренняя колонизация есть применение практик колониального управления и знания внутри политических границ государства. Это особый тип отношений между государством и подданными, при котором государство относится к подданным как к покоренным в ходе завоевания, а к собственной территории – как к захваченной и загадочной, требующей заселения и «окультуривания», направляемых из одного центра².

Etkind spogląda na dzieje Rosji przez pryzmat ciągłości struktur imperialnych, poddając analizie historię rozwoju tego kraju od imperium carskiego do imperium radzieckiego. Zgodnie ze stanowiskiem uczzonego Rosja kolonizowała przede wszystkim samą siebie. W tym sensie głównym przedmiotem kolonizacji przeprowadzanej przez imperium carskie było nie tyle „pogranicze”, ile tulskie czy saratowskie wsie. Historycy uważają podbój Nowogrodu Wielkiego dokonany w 1478 roku przez Iwana III i przyłączenie go do Moskwy za początkowy moment historii impe-

¹ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016, с. 18.

² Там, *внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*, ред. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Новое литературное обозрение, Москва 2012, с. 4.

rium. Zabieg ten, wykonany „przy użyciu antycznych technik imperialnych (przesiedlenie ludności, wprowadzenie do Nowogrodu nowej elity z Moskwy) dał wielkim książętom Zalesia zasoby i możliwości poprowadzenia dalszej polityki ekspansji i asymilacji”³. Zdaniem Bogusława Bakuły w książce Etkinda

łączą się dwie rosyjskie narracje kolonialne, zewnętrzna i wewnętrzna, podmiotowa i przedmiotowa: Rosja była zarówno podmiotem i przedmiotem kolonizacji i jej skutków, takich jak orientalizm. Państwo było zaangażowane w kolonizowanie obcych terytoriów i to dotyczyło także kolonizowania obszarów rdzennych. [...] Te kierunki rosyjskiej kolonizacji, wewnętrznej i zewnętrznej, czasami współzawodniczyły ze sobą i czasami były nieodróżnialne. Powstaje z tych narracji jedna opowieść, w której państwo kolonizuje własnych obywateli, czyni z nich poddanych, uzależnia, orientalizuje, cenzuruje, przemieszcza, morduje opornych, ale też wyzwala wielką energię, pozwalającą na stworzenie z osobnych grup społecznych narodu, akceptującego imperialną ideologię, która stała się podstawą jego zbiorowej tożsamości. I to niezależnie od historycznego etapu lub formacji ustrojowej w XIX i XX wieku⁴.

W celu scharakteryzowania metod kolonizacji wewnętrznej, stosowanych w Rosji carskiej i radzieckiej, Etkind przywołuje m.in. użyte przez Hannah Arendt w pracy *Korzenie totalitaryzmu* (1966) określenie „bumerang kolonialny” lub „efekt bumerangu”. Termin ten oznacza przenoszenie praktyk przemocy stosowanych w kolonii do metropolii i wykorzystywanie ich do zarządzania ludnością na terytoriach „rodzimych”. W książce Arendt określenie „efekt bumerangu” zostało użyte dla opisu reżimu totalitarnego (radzieckiego i nazistowskiego), który, zdaniem autorki, stworzył aparat przemocy wzorowany na metodach stosowanych przez mocarstwa europejskie do kolonizacji Afryki i Azji. Etkind dostosował termin do realiów rosyjskich, rozumiejąc go przede wszystkim jako praktyki kolonizacyjne skierowane do wewnątrz państwa i zobrazował go na przykładzie cyklu szkiców Michaiła Sałtykowa-Szczedrina *Panowie taszkientczy* (*Господа ташкентцы*, 1873):

[...] Михаил Салтыков-Щедрин опубликовал серию очерков «Господа ташкентцы», в которой выявлял те же процессы – внутренний колониализм и эффект бумеранга – в российской действительности своего времени. Ташкент, ныне столица Узбекистана, после его взятия российскими войсками в 1865 году стал центром огромной среднеазиатской колонии [...]. Щедрин выбрал этот величайший успех российского империализма для того, чтобы показать его обратное действие на политику и нравы внутренней России. Возвращаясь из Ташкента, с Кавказа и других «покоренных» мест, офицеры и чиновники империи приносили свои новообретенные навыки насилия домой, в столицы и губернии. Господа ташкентцы называют себя «цивилизаторами», пишет Щедрин; на деле они – «ходячий кошмар, который прокрадывается во все законы жизни». Типичный ташкентец «цивилизировал» Польшу еще до того, как попал в Ташкент, но именно в азиатском Ташкенте узнал, как «цивилизовать» саму Россию. [...] Прослеживая дугу имперского бумеранга на его обратном пути из колонии в метрополию, Салтыков-Щедрин определяет внутренний Восток – на его языке, «ташкентство», – как сочетание

³ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Arcana, Kraków 2004, s. 289.

⁴ B. Bakuła, *Rosyjska wewnętrzna kolonizacja, „Porównania”* 2014, vol. 15, s. 343–344.

насилия и невежества, укоренившееся в отношениях между российскими центрами и колониями⁵.

„Taszkientwo”⁶ zatem stanowi połączenie okrucieństwa, przemocy i ignorancji. System totalitarny w ZSRR Etkind postrzega jako kontynuację „taszkientwa” i radziecką wersję „efektu bumerangu”:

Давние традиции насилия и принуждения, которые Российская империя применяла к собственным крестьянам, помогают объяснить революцию и тоталитаризм как бумеранг, обрушившийся из недавних крепостных поместий на городские центры и на само государство. Потом и революционное государство впитало долгий опыт империи и переняло ее практики обращения с подданными, русскими и нерусскими, обратив их против собственной элиты и в конечном итоге против самого себя. В отличие от немецкого бумеранга, который, как показала Арендт, через океаны вернулся в германские земли из заморских колоний, российский бумеранг пронесся по внутренним пространствам империи. В таком понимании советский тоталитаризм становится логичным, но сложным и своеобразным проявлением эффекта бумеранга⁷.

Kolonizacja wewnętrzna jako sposób sprawowania władzy i typ relacji między państwem i poddanymi⁸ mogła zaistnieć dzięki stworzeniu różnic kulturowych i podziałów społecznych. W Rosji carskiej ogromny dystans kulturowy między elitą administracyjną a chłopstwem podlegał regulacji ze strony administracyjnego centrum. Dla rosyjskiej elity lud był „Nieznany” i „Obcy”⁹. Kolonizacja chłopstwa odbywała się za pomocą takich instytucji jak prawo pańszczyźniane i wspólnota wiejska. Etkind zwraca uwagę na fakt, że w społeczeństwie rosyjskim tamtych czasów miejsce podziałów rasowych praktykowanych w innych imperiach zajął system stanowy („место рас здесь заняли сословия”)¹⁰. Dla każdego stanu stworzono

⁵ A. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 41.

⁶ Por.: „W carskiej Rosji funkcjonowało wyrażenie «panowie taszkientczycy», użyte po raz pierwszy przez pisarza Sałtykowa-Szczedrina. Służyło ono określeniu samowoli i łupieństwa carskiej administracji na kresach państwa rosyjskiego. [...] Generał-gubernatorzy otaczali się przepychem, niczym koronowane głowy. Nic więc dziwnego, że miejscowa ludność nadała Kaufmanowi [pierwszy generał-gubernator turkietański – M.K.] przydomek «półcar» (jarym padsza). Tworzenie zarządu administracyjnego spowodowało napływ do kraju turkietańskiego wojskowych i cywilnych urzędników łaknących orderów i szybkiego wzbogacenia się. Stąd łapownictwo i kradzież pieniędzy państwowych stały się zjawiskiem tak powszechnym, że prawie normalnym”. Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 1996, s. 265.

⁷ A. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 40.

⁸ Określenia „poddany” używam za Etkindem. Por. również: „Jest faktem, że znaczna część mieszkańców Związku Radzieckiego nazywała siebie właśnie poddanymi, a nie obywatelami ZSRR, trafnie w ten sposób ujmując pozycję jednostki w ustroju hierarchiczno-kolektywistycznym”. R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, s. 5.

⁹ A. Nowak, *Od imperium do imperium...*, s. 289.

¹⁰ A. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 143.

odrębną strukturę prawną¹¹, określającą prawa i obowiązki danej grupy względem monarchy, również system kar zależał od przynależności do stanu, np. szlachta podlegała sądom, a chłopom wymierzano kary cielesne¹². Ogromną rolę w systemie sprawowania władzy opartej na kolonizacji wewnętrznej odgrywała armia urzędników nazywanych przez Etkinda „wiernymi sługami imperium” i „administratorami imperium”. Zdaniem Ryszarda Kapuścińskiego „urzędnik jest personifikacją potęgi wielkiego państwa, którego boją się, które budzi lęk, strach i grozę. Podnieść rękę na urzędnika to podnieść rękę na mocarstwo”¹³. Hannah Arendt we wspomnianej książce *Korzenie totalitaryzmu* przedstawiła specyfikę rządzenia za pomocą biurokracji, polegającą na tym, że dyrektywy pojawiają się „w nagiej, czystej formie, jakby nie wydawali ich ludzie będący u władzy, ale jakby były wcieleniem samej władzy [...]”. Ludzie rządzeni za pomocą dekretów nigdy nie wiedzą, co nimi rządzi [...]”¹⁴. Imperium radzieckie, które przejęło ten system zarządzania społeczeństwem, dokonało istotnych zmian, „udoskonało” aparat biurokratyczny:

Jedna z najbardziej jaskrawych różnic między staroświeckimi rządami za pomocą biurokracji a ich nowoczesną totalitarną odmianą polega na tym, że przedwojennym władcom Rosji i Austrii wystarczał sam blask władzy i że zadowolając się panowaniem nad zewnętrznym życiem jednostki, pozostawiali nienaruszone całe wewnętrzne, duchowe życie. Biurokracja totalitarna, pełniej rozumiejąc sens władzy absolutnej, z brutalnością wdarła się w osobisty świat jednostki i w jej życie wewnętrzne. Efektem tej radykalnej sprawności jest to, że pod jej panowaniem została zniszczona wewnętrzna spontaniczność ludzi oraz ich aktywność społeczna i polityczna, tak że jałowość tylko polityczną, właściwą rządcom dawniejszych biurokracji, zastąpiło pod rządami totalitaryzmu całkowite wyjałowienie¹⁵.

Istotnym wątkiem podjętym przez Etkinda w jego pracy, unaoczniającym różnicę między sposobem autoprezentacji imperium rosyjskiego i radzieckiego, jest używanie terminologii służącej charakterystyce kolonizacji wewnętrznej. Wyniki badań przeprowadzonych przez Etkinda dowodzą, że słownictwo opisujące samokolonizację było obecne w opracowaniach historyków rosyjskich aż do początku XX wieku. O samokolonizacji pisali m.in. Siergiej Sołowjow, Afanasij Szczapow i Wasilij Kluczewski¹⁶. Pojęcie kolonizacji wewnętrznej zniknęło z oficjalnego języka w latach 30. XX wieku, gdy, jak konstatuje Etkind, władza radziecka prowadziła masową kolonizację kraju, używając w tym celu najbardziej okrutnych w historii Rosji metod – ko-

¹¹ Por.: „В 1917 году сословное право было отменено, но СССР скоро возвратил его, называя его теперь «социальным происхождением» и проводя обратную дискриминацию в отношении тех, кто происходил из дворянства и духовенства”. Tamże, s. 159.

¹² Tamże, s. 158–159.

¹³ R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2016, s. 149.

¹⁴ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. M. Szawiel i D. Grinberg, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1993, s. 283.

¹⁵ Tamże, s. 285.

¹⁶ Etkind powołuje się w książce na następujące stwierdzenie Kluczewskiego: „История России есть история страны, которая колонизируется. То падая, то поднимаясь, это вековое движение продолжается до наших дней». А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 98.

lektywizacji i systemu obozów koncentracyjnych¹⁷. Sowiecki reżim odziedziczył po imperium rosyjskim nigdy nie wyartykułowaną, a tym bardziej nie przeanalizowaną kolonialną spuściznę, którą objawił światu pod nowym szyldem, zwanym „polityką narodowościową”¹⁸. W czasie II wojny światowej dominujące wśród nierosyjskich ludów ZSRR przekonanie o niesprawiedliwości dziejowej, o tym, że „imperium rosyjskie jest więzieniem narodów” straciło na ostrości. W jego miejsce sowiecki aparat ideologiczny wprowadził pojęcie „cywilizacyjnej roli Rosji” i „braterskiej przyjaźni narodów ZSRR”¹⁹. Oprócz tego Związek Radziecki maskował własną działalność kolonizacyjną, udzielając wsparcia lewicowym ruchom antykolonialnym na różnych kontynentach²⁰.

Zdaniem Aleksandra Etkinda ciężar sprawowania władzy w imperium spoczywał na barkach klasy administratorów, do których uczony zaliczył urzędników, oficerów i misjonarzy. Do połowy XVIII wieku szlachta miała obowiązek służenia państwu w instytucjach wojskowych lub cywilnych:

До 1762 года дворянство было обязано служить на военной или, в виде исключения, гражданской службе. Петр III отменил это требование, но карьера в гвардии, а после нее – в губернских администрациях оставалась обычным путем для дворянской элиты. Отслужив в столичных или провинциальных гарнизонах, дворяне возвращались в родовые поместья, заводя там караулы, фейерверки и фрейлин примерно так, как это когда-то сделал Петр в Петербурге. Распространяя в провинции образ жизни имперской столицы, дворяне продолжали колонизовать империю²¹.

W latach 40. i 50. XIX wieku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rosji przyjęło na służbę filozofów, orientalistów, a także sporą grupę pisarzy (byli wśród nich Iwan Turgieniew, Iwan Aksakow, Władimir Odojewski, Michaił Sałtykow-Szczedrin, Nikołaj Leskow)²².

Aleksander Etkind, a także Ewa Thompson w książce *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm* (2000) zwracają uwagę na fakt, że poeci, pisarze, historycy, intelektualiści rosyjscy, należąc do prześladowanej mniejszości (zarówno w imperium carskim, jak i radzieckim), pośredniczyli we władzy, byli przedstawicielami, rzecznikami imperium, a ich utwory literackie i teksty naukowe stały się elementem kultury dominacji, na różne sposoby (m.in. poprzez odbieranie głosu peryferiom, czy grupom wykluczonym, podporządkowanym) wspierały system rządów

¹⁷ Tamże, s. 107.

¹⁸ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2009, s. 231.

¹⁹ Tamże, s. 15–16.

²⁰ Пор.: „Советское руководство продолжило внутреннюю колонизацию под антиколониальными лозунгами”. А. Еткінд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, *Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением*, [w:] Там, внутри. Практики внутренней колонизации..., s. 30. Zob. również: D. Skórczewski, *Od sowietologii do postkolonializmu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4 (118), s. 121–134.

²¹ Tamże, s. 152.

²² А. Еткінд, *Внутренняя колонизация...*, s. 241.

опартой на przemocy i ucisku. Rolę i zadania klasy administratorów imperium Etkind opisuje w następujący sposób:

Эти смешанные группы бюрократов и интеллектуалов, пример которым мы видели в Министерстве внутренних дел, действительно производили знание, налаживали управление, выявляли внешних и внутренних врагов. От Державина до Менделеева среди них были лучшие люди России; много было и других. То был стеновой хребет империи, ее несущий каркас, ее растущий позвоночник. Поэтому на своем огромном пространстве от Пушкина и Гоголя до Белого и Толстого русская литература фокусировала свою оптику именно на этих людях²³.

W opinii Aleksandra Etkinda w twórczości takich pisarzy, jak Gogol, Turgieniew, Puszkina, Lermontow, Sałtykow-Szczedrin, Leskow i Dostojewski, podejmujących w swoich utworach temat urzędnika, czy oficera, pojawia się problem tragicznego rozbicia osobowości, nazywanego przez kulturologa „rozdwójnieniem kolonialnym”. Rozdwójnienie osobowości następuje w rezultacie uświadczenia sobie przez bohatera należącego do klasy administratorów imperium siebie jako podmiotu i przedmiotu niewolenia, „narzędzia” przemocy i „obiekta” przemocy, osoby sprawującej władzę i zdominowanej przez władzę, kolonizatora i skolonizowanego²⁴. Według Etkinda wewnętrzna kolonizacja w utworach literackich wyraża się w kreacji postaci sobowtórowych. Jako przyczynę rozbicia osobowości Goladkina, bohatera utworu Dostojewskiego *Sobowtór* (*Двойник*, 1846) Etkind podaje mechanizmy sprawowania władzy w imperium, uniemożliwiające Goladkinowi zrobienie kariery, awans społeczny: „Голядкин недоволен собой и своим местом в мире, всегда пытается быть кем-то другим, занять чужое место, стать самозванцем. [...] Живя в системе сословий и чинов, Голядкин пытается быть кем-то другим, за что его наказывает другой, становясь им самим, – его двойник”²⁵. W miarę pogłębiania się obłądki Goladkina pojawia się coraz więcej jego sobowtórów, klony bohatera zapęniają Petersburg, tworząc społeczeństwo trudnych do rozróżnienia kopii: „«Страшная бездна совершенно подобных», – пишет Достоевский о голядкинском опыте [...]: пророческая картина тоталитарного общества, которое здесь представлено размножением двойников”²⁶. W swoich badaniach nad

²³ Tamże, s. 378.

²⁴ Por.: „От отчаянного чиновника из «Медного всадника» до его подлого коллеги из «Записок из подполья», от ненадежных Башмачкина, Ковалева, Поприщина до таких оплотов здравого смысла и имперской верности, как Максим Максимыч, Каренин, старший Аблеухов, – раз за разом и текст за текстом имперская элита не выдерживала имперского бремени. Осуществляя владычество над себе подобными, элита внутренней колонизации переживала его как разрыв внутри собственной субъективности. Напряженные отношения этих людей с государством, частью которого они были так же, как нос был частью майора Ковалева, определяли их двойственные отношения к самим себе. Где бы ни застала этих имперских менеджеров их литературная служба, в столице или в глуши, – неочевидная и непостоянная, но острая как лезвие колониальная граница разрезала этих посредников надвое, оставляя их наедине со своим двойником”. Tamże, s. 378–379.

²⁵ Tamże, s. 372–373.

²⁶ Tamże, s. 375.

fenomenem sobowtóra, „nieudanego produktu kolonizacji”²⁷ Etkind powołuje się na ustalenia poczynione w tej kwestii przez Michaiła Bachtina, w szczególności na jego ideę „cudzego słowa”, „cudzego głosu”:

Читателей всегда удивляло, насколько напряженным было соперничество Голядкина с собственной копией. Как писал Михаил Бахтин в своей блестящей статье о «Двойнике», в сознании героя «власть... захватило вселившееся в него чужое слово». «Чужое слово» – одна из любимых и часто употребляемых идей Бахтина, но здесь она приобретает политическое, колониальное значение, означает поселенца извне, оккупанта, захватчика. Согласно Бахтину, три голоса вступают в диалог в сознании Голядкина: голос, который утверждает его независимость от чужого слова тех, кто обладает властью; голос, который притворяется, что Голядкин равнодушен к чужому слову; голос, который имитирует чужое слово, как будто оно принадлежит самому Голядкину. Эти три голоса моделируют динамику внутренней колонизации, с присущими ей доминированием, сопротивлением и отрицательной гегемонией. Захваченная и заселенная чужим голосом, субъективность приходит не к автономии и диалогу, а к двойничеству, безмирности и безумию²⁸.

Jurij Dombrowski uczynił bohaterami swoich utworów postaci, które można, w myśl koncepcji Aleksandra Etkinda, zaliczyć do grupy administratorów imperium, przedstawicieli władzy carskiej i radzieckiej. Nierzadko są to postaci historyczne, jak Gawriił Dierżawin, Aleksander Gribojedow, generałowie Aleksander Bibikow czy Aleksiej Jermołow, których losy nierozzerwalnie związane były z ich pozycją w strukturze imperium. Szczególnie interesują Dombrowskiego koleje życia i twórczości pisarzy i poetów rosyjskich, jego wielkich poprzedników. Na ich przykładzie Dombrowski stara się udowodnić tezę Aleksandra Puszkina, zgodnie z którą poeta i oprawca, działalność literacka i przemoc, władza i sztuka wykluczają się wzajemnie. Ceną, jaką Dierżawin, Gribojedow, a także, już w XX wieku, pisarze radzieccy, „inżynierowie dusz ludzkich” płacą za karierę, jest dezintegracja osobowości, utrata sumienia, wolności, indywidualności, tożsamości, a także niemoc twórcza (jak w przypadku Dierżawina). Dopóki Dierżawin nie wątpi w sens rozkazów, posłusznie wypełnia powierzoną mu misję tłumienia powstania Pugaczowa²⁹, jego plany związane ze zrobieniem kariery w armii carskiej układają się pomyślnie, a życie nie jest zagrożone. W powieści pt. *Dierżawin* (Державин, 1939) Dombrowski przedstawia kilka miesięcy z życia tytułowego bohatera. Młody i ambitny podporucznik, początkujący poeta, zostaje jednym z najbliższych podwładnych generała Aleksandra Bibikowa stojącego na czele tajnej komisji śledczej działającej w Kazaniu, powołanej przez carycę Katarzynę II w celu poskromienia buntu i pojmania Pugaczowa. O wyborze Dierżawina przez Bibikowa decyduje pochodzenie podporucznika (Dierżawin ma tatarskie korzenie, urodził się w Kazaniu), jego znajomość regionu i mieszkańców, która ma pomóc w szybkim stłumieniu powstania. Generał Bibikow, doświadczony kolonizator (narrator wspomina,

²⁷ Tamże, s. 376.

²⁸ Tamże, s. 375.

²⁹ Powstanie pod przywództwem Pugaczowa Etkind nazywa wojną między imperium i skolonizowanymi narodami zamieszkującymi stepy. Tamże, s. 280 i 360.

із стаў на челе войск росыjsких тлумаіцых канфедэрацэ barsка і бунты хлэпскіe ў імперіум росыjsкім), ацэня Дзяржавіна якo члoвіка гoтoвaгo зарызыкoвaць жыццe для кар’еры:

Юнцу – Бибииков это почувствовал с первой же минуты свиданий – можно довериться. Он пойдет на всякий риск, на любое сложнееe, безнадежнееe предпринятие, он шутя рискнет своей головой, если только в случае удаи можно рассчитывать на какое-нибудь, пусть самое незначительное, продвижение по службе. Он честен, добр, горяч, но, пожалуй, нет такого жестокого, кровавого и просто бесчестного дела, которое он отказался бы взять на свою ответственность, если того потребует ближайший начальник³⁰.

Дзяржавін Домбровскагo выконуе заданія нелікуючы з годносьці офіцэра: шпегіуе, падслухуе, кнуе інтрыгі. Ўсрэд арэштoвaных ма апінію суroweгo і okрутнeгo шлeдчeгo:

Имя его передавалось из уст в уста, из камеры в камеру, и часто ему без пыток удавалось выудить показания тех арестованных, которые у другого следователя молчали бы и под пыткой. Он никогда не уставал писать протоколы допросов, и выражения его бумаг были точными и ясными и не могли вызвать никаких перетолкований. [...] На чудовищное возрастание бумаги, исписанной пыточными речами, он смотрел как на возрастание своей карьеры³¹.

Дзяржавін не ма наймнэйшых вaтплівaсці адносна до слўснaсці свoгoгo пaстэпoвaннa аз до мoмeнтa спaткaннa з бyрмiстрeм Самары Іванeм Чaлeвiнeм. Бyрмiстрз прaeбывa ў самарскім вiзiннi, гдзiе прaeслухуe гo Дзяржавiн, пpбyвaючы ўсталiчы пpчыны здpady, ктoрeй Чaлeвiн дoпyсцiў сiя, швiадoмiе пpылaчaючы сiя до Пyгaчoвa і oддaючы мy мiастo бeз вaлкi. Бyрмiстрз Чaлeвiн, пoдoбнe як Дзяржавiн, нaлeжы до клaсы адмiнiстрaтoрoв імepiум, длaтeгo вyвoлyкe зaцiкaвaннiе шлeдчeгo. Нieoцeкiвaннe для сiбe сaмeгo Дзяржавiн зaчынa нe тылкo слухaчы, aлe і слышeчы Чaлeвiнa – ягo глoс і aргyмeнтy пpaeцiвкo влaдзy. Рoзмыслaннa o вoлнoсцi, o зaсaдзi бpaтepствa і рoвнoсцi глoснoнeй пpaeцiвкo вiзiннa спpавiяючы, жe Дзяржавiн зaчынa дoтpзeгaчы влaснa нeйeднoзнaчнa сyтyацiю і кpывдaючы пopзaдeк ў імepiум, пopoвнyкe сiя з пoдпopчнiкiм Бyсзyкeвeм, ктoрy нe мyсi пoшвiячaчы сiя тaк як oн, жeбy зpoбiчы кар’еру:

Взять вот, например, Бушуева, ну чем, по совести говоря, он лучше подпоручика Державина? Что он, умнее? Образованнее? Тоньше? Острее? Отнюдь. Однако вот подпоручик Державин зарабатывает чин, ежеминутно рискуя своей жизнью, а Бушуев получит чин и орден в два раза скорее перепиской служебных бумаг. [...] Но взять дело с другой стороны – и сразу все будет ясно. Он ведь только бедный подпоручик, а у Бушуева, по слухам, не одна тысяча десятин. Понятно, что пока будет продолжаться существующий порядок, всегда Державин будет спать не раздеваясь, а Бушуев – заниматься перепиской бумаг³².

³⁰ Ю. Домбровский, *Державин*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 1, Издательский центр Терра, Москва 1992, с. 40.

³¹ Тамże, s. 75.

³² Тамże, s. 129–130.

Wiele wskazówek pojawiających się w tekście utworu, jak choćby Chalewin „tonący w cieniu” Dierżawina w czasie przesłuchań („Тень головы следователя занимала всю комнату, и Халевин весь утопал в этой тени. Ни одной живой души не было в верхнем этаже здания. Два человека, два врага – следователь и преступник – сидели друг против друга и мирно вели разговор о смерти и жизни”)³³, w pewnym sensie niewidzialny, obsesyjne myśli podporucznika o więźniu skutkujące tym, że na kartkach papieru z wierszami Dierżawin nieświadomie rysuje twarz burmistrza i rozmawia z nim we śnie, pozwala interpretować obydwu bohaterów jako postaci sobowtórów. Jeśliby uznać, że Chalewina nie ma w pokoju, to Dierżawin prowadzi rozmowę ze swoim cieniem, ze sobą. Niezależnie od tego, czy sobowtór jest wynikiem rozdwojenia jaźni, czy postacią rzeczywistą, bliźniakiem, jak np. w twórczości Dostojewskiego, w większości przypadków pełni tę samą funkcję – jest elementem pomocniczym w rozwijaniu samoświadomości postaci³⁴, dzięki sobowtórowi bohater przygląda się sobie. Już sama nazwa „sobowtór” (homo duplex, alter ego) „sugeruje replikę, zdwojenie, odwrotność, drugą stronę [...]”. Pojęcie «sobowtór» oznacza duplikat jakiejś istoty, identyczny zewnętrznie, a antagonistyczny pod względem osobowości lub odnosi się do niewyjaśnionego współistnienia dwu ekwiwalentnych postaci³⁵. Jeżeli przyjąć, że burmistrz jest sobowtorem Dierżawina, to antyrządowe i antyimperialne wypowiedzi Chalewina, z którymi podporucznik się utożsamia, można interpretować jako niewypowiedziane myśli głównego bohatera, zaś scenę ucieczki więźnia (Dierżawin pozwala Chalewinowi zbiec z więzienia) jako „uwolnienie się” samego Dierżawina, uzyskanie przez niego wiedzy na temat otaczającej go rzeczywistości i roli, którą w niej odgrywa. W dniu ucieczki Chalewina symbolicznie rozpoczyna się upadek kariery Dierżawina – oficera komisji śledczej. Pozwalając zbiec oskarżonemu o zdradę państwa podporucznik podważył porządek, złamał prawo, stał się przestępcą. Choć nadal stara się sumiennie wykonywać swoje obowiązki, to rozdwojenie wewnętrzne, wyrażające się w utracie wiary w potęgę imperium i słuszność misji powoduje, że podejmuje szereg błędnych, niekorzystnych dla siebie decyzji. Prowadzone przez niego poszukiwania Pugaczowa, a także podjęta samowolnie decyzja o wyzwoleniu z rąk buntowników miasteczka Jaik kończą się fiaskiem. Dierżawinowi grozi surowa kara za naruszenie dyscypliny wojskowej, w dodatku nagle umiera generał Bibikow, jedyna osoba mogąca mu pomóc.

Temat pisarza – oprawcy Dombrowski kontynuuje w powieści *Wydział spraw zbędnych* (*Факультет ненужных вещей*, 1978). Na przykładzie Romana Szterna³⁶, naczelnika wydziału śledczego prokuratury ZSRR autor *Kustosza* demonstruje konsekwencje przynależności do elity władzy. Bohater ten posiada wysoką samoświadomość, zdaje sobie sprawę z tego, że „gra”, w której bierze udział, jest śmiertelną

³³ Tamże, s. 139.

³⁴ M. Borowski, *Sobowtór – odbicie w krzywym zwierciadle (na podstawie twórczości Fiodora M. Dostojewskiego)*, [w:] *Lustro. Literatura – kultura – język*, red. I. Fijałkowska-Janiak, M. Borowski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 30.

³⁵ D. Samborska-Kukuć, *Narcyz w masce tragicznej. Sobowtór jako eksterioryzacja duszy w opowiadaniu Leo Belmonta „Tamten człowiek”*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 3, s. 121.

³⁶ Prototypem tej postaci był Lew Szejnin, znany radziecki pisarz i prawnik, asystent prokuratora generalnego ZSRR, Andrieja Wyszyńskiego.

pułapką, sytuacją bez wyjścia. Jego życie prywatne i zawodowe podlega ścisłej kontroli ze strony władzy, nie może porzucić ani stanowiska, ani niekochanej żony (żona szantażuje go napisaniem skargi do Stalina). Wydaje mu się, że jego życie zmieniłoby się na lepsze, gdyby pokochała go szczerą i dobrą kobietą. Otaczają go pochlebcy, ludzie fałszywi, dwulicowi w każdej chwili gotowi zając jego miejsce. Pustki duchowej Szterna nie może wypełnić także twórczość, ponieważ zagubił swój talent, oddając go na służbę państwu. W rozmowie z bratem stryjecznym, Nejmanem (w opinii którego Szterna traci rozum), prokurator z goryczą i solidną dawką autoironii scharakteryzuje działalność literacką, którą się zajmuje:

И я вот правильно сделал, что свое настоящее писание бросил! Я теперь слушаю из практики описываю, «Записки следователя», и все охают. Такой гуманный! Такой человечный! Такой тонкий! И монета кругленькая идет! Еще бы – «Записки следователя»! Это же все равно что мемуары бабы-яги. Все хотят знать, как там у нас кипят котлы чугунные. Вот и покупают. И издают! И переиздают! И во всех газетах рецензии. [...] Мы самый пишущий наркомат в Союзе! Да нет – в мире! Мы все мастера психологического рисунка! Мы психологи, мать вашу так! У нас и наивысшее начальство сочиняет драмы в пяти актах для МХАТа. И чем начальство выше, тем психологичнее у него выходит. – Он засмеялся. – А что? «Слабо, не отработано, вот возьмите почитайте рецензию и подумайте над ней, а потом поговорим». Нет, это не для нас! Это к черту! У нас такие номера не проходят! Какая там, к дьяволу, рецензия и черта ли мне ее читать! Ты сядь, отредактируй, допиши – на то ты редактор или режиссер, за то тебе, олуху, и деньги государство платит! А мое дело дать материал и протащить его где надо, вот и все! А в театре аншлаг. Билеты в драку, все пропуска отменены. Сидят в проходах. Вот как!³⁷

[...] вот свет погас, занавесь взвилась, и открылось тайное тайных, святая святых – кабинет начальника следственной части НКВД. За столом полковник, вводят шпиона. Начинается допрос. «Кем и когда вы были завербованы гестапо? Ну?!». От одного этого у зала душа в пятки ушла. Ведь это ни одна живая душа не видела и не слышала, а если видела, то она уж и не живая. И потому это вовсе не литература, а акт государственного доверия советскому человеку! Психологи называют это эффектом присутствия. От этого самого эффекта у зрителей зубы мерзнут. Посмотри, как они расходятся! Тихо, тихо! А буфет торгует коньяком в два раза больше, чем, скажем на «Ревизоре»³⁸.

Charakterystyczne, że rozstrój nerwowy Szterna mija z chwilą, gdy bohater siada za biurkiem: „Когда я в своем кабинете за столом, у меня в голове полный порядок, я власть, государство, Закон!”³⁹.

W myśl teorii Etkinda „produktem” kolonizacji można nazwać człowieka radzieckiego, posiadającego tożsamość hybrydową. Jak słusznie zauważa Andrzej Polak, świadomość człowieka radzieckiego łączy dwie wzajemnie sprzeczne cechy osoby „sprawującej władzę” i „rządzanej”⁴⁰. Na przestrzeni dziesięcioleci sprawowania rządów przez władzę radziecką wzorcowy model człowieka sowieckiego zmie-

³⁷ Ю. Домбровский, *Факультет ненужных вещей*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений...*, т. 5, с. 444–445.

³⁸ Там же, с. 445–446.

³⁹ Там же, с. 456.

⁴⁰ A. Polak, *Rosyjskie. Europejskie. Oświecone. Rozumne. O obecności Rosji w Azji Środkowej (i nie tylko)*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2020, t. 45, nr 1, s. 95.

niał się, w latach 20. był nim rewolucjonista – burzyciel starego porządku reprezentowany przez „niezlomnych jak żelazo komisarzy, twardych jak stal czekistów”⁴¹, w latach kolejnych pojawili się budowniczowie nowego ładu, tacy jak „człowiek przemysłowy”, „człowiek naukowo-organizacyjny”, „udoskonalony komunistyczny człowiek”, jednakże ostateczny wzór, ideał człowieka radzieckiego – śrubki stworzył Stalin. Według jego koncepcji człowiek sowiecki miał się stać śrubką w gigantycznej maszynie państwowej. Zgodnie z definicją Chruszczowa śrubka „łączy nieugiętą ideowość z rozległym wykształceniem, moralną czystością i fizyczną doskonałością”⁴². Zdaniem Michaiła Hellera za różnymi modelami kryła się ta sama treść, stworzenie instrumentu⁴³, środka do osiągnięcia celu, czyli budowy nowego świata. Chociaż, jak podkreśla historyk, istnieją wątpliwości co do stopnia realizacji „projektu naukowego”, związanego z nowym człowiekiem, ponieważ homo sovieticus w czystym wydaniu pojawiał się stosunkowo rzadko, to jako „zespół cech i rysów charakteru występował – w różnych proporcjach – u wszystkich ludzi zamieszkujących Związek Sowiecki i oddychających jego powietrzem”⁴⁴.

W rezultacie eksperymentu powstały dwie odmiany nowego człowieka: „człowiek radziecki wzorcowy, oficjalny, znany z literatury, filmu, telewizji, gazet, odświętny, upiękuszony oraz człowiek radziecki prawdziwy”⁴⁵, w którym trudne warunki życia wykształciły zestaw określonych cech psychicznych:

[...] główne cechy jego charakteru to złość, zniecierpliwienie, zawiść. Cechuje go ponadto pasywność i brak inicjatywy. System stymuluje wyłącznie aktywność pozorną, ukierunkowaną na sprawy błahe, niedecydujące o problemach zasadniczych, te bowiem nie mogą być obiektem jakiegokolwiek ingerencji i decyduje o nich aparat władzy, świadomy realizacji historycznego celu. „Aktywni” bojownicy, „podpora komunizmu”, spełniają się w działaniach pozornych: walczą z administracją o naprawę rur i kranów, protestują przeciwko paleniu w miejscach publicznych, wydają walkę hałasowi⁴⁶.

Większość ludzi radzieckich ma dwie osobowości, jedną, prezentowaną w pracy, i drugą, zupełnie inną, uwidoczniającą się w życiu prywatnym: „jedna wersja dostosowana została do modelu życia oficjalnego, wymagającego stałej samokontroli [...] druga wersja jest korzystaniem z pozorów wolności”; „konieczność manewrowania między tymi sferami egzystencji prowadzi do stopniowej schizofrenizacji społeczeństwa”⁴⁷.

⁴¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki: jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki Kultura, Paryż–Kraków 2015, s. 9.

⁴² Tamże.

⁴³ Por.: „Ideał i istota człowieka sowieckiego polega na tym, że jest on przede wszystkim i *par excellence* «homo instrumentalis» [...]. Aby to osiągnąć, należy zmienić do gruntu strukturę ludzkiej świadomości. Dokonać «pieriekowki», «sdrawia soznania» za pomocą «inżynierstwa dusz». A. Wat, *Świat na haku i pod kluczem. Eseje*, oprac. K. Rutkowski, Polonia Book Fund Ltd., Londyn 1985, s. 116.

⁴⁴ M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 9–10.

⁴⁵ L. Suchanek, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 74.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 76. Por. także: „Niewielu ludzi potrafiło całkowicie zatracić się w swojej publicznej roli. Bardziej charakterystyczną cechą psychiki sowieckiej było zapewne rozdwojenie

Człowiek radziecki wierzy, że bierze aktywny udział w życiu politycznym kraju, w budowaniu nowego świata, tymczasem jego czyny i zachowania podlegają odgórnemu sterowaniu, co zmusza go do odgrywania określonej roli i prowadzenia podwójnego życia. Do postaci grających narzucone role, nierzadko wierzących w sens sprawowanej przez nich iluzorycznej władzy w dylogii Dombrowskiego, tj. w powieściach *Kustosz* (*Хранитель древностей*, 1964) i *Wydział spraw zbędnych* należą przede wszystkim przedstawiciele instytucji radzieckich w Ałma-Acie, jak np. dyrektor muzeum, w którym pracuje Kustosz, Mitrofan Stiepanycz. Przerysowując, wyolbrzymiając cechy charakterystyczne tych postaci, Dombrowski demonstruje rezultat eksperymentu ideologicznego władzy radzieckiej, karykaturę marzeń o nowym człowieku. Dyrektor muzeum posiada dwie twarze: prywatną, dającą o sobie znać w przyjacielskich rozmowach z Kustoszem, w życzliwości i sympatii dla „stróża starożytności”, w szczerym z troską o jego los (zdaje sobie bowiem sprawę, w odróżnieniu od swojego pracownika, z konsekwencji nieumiejętności trzymania języka na wodzy), i oficjalną, gdy strofuje go przy innych za lekkomyślność. W sytuacjach, gdy nieostrożność Kustosza wywołuje bezsilność i gniew dyrektora, jego słowa skierowane do głównego bohatera przypominają zlepek sentencji oficjalnej doktryny. Dyrektor w takich chwilach nie rozmawia z Kustoszem, a przemawia do niego, jak czynił to kilkanaście lat wcześniej, przekonując czerwonoarmistów, że religia to zabobon i demaskując cuda popów:

Ты ведь чувствуешь, какое время наступает. – Какое же? – спросил я тупо. – Очень строгое время наступает, – сказал директор и вдруг рассердился. – Да ты что, ребенок, что ли? Газет не читаешь? [...] Ведь мы живем на линии фронта [...] – А что значит, что мы живем на линии фронта? – продолжал директор. – Это значит, что штабы – и их и наш – не спят ни днем ни ночью. Засылают друг к другу шпионов и диверсантов. Кого могут – покупают, кого могут – запугивают. Денег на это всегда хватает, а страха – еще больше. Ты читал, что товарищ Сталин сказал о капиталистическом окружении? Что это очень неприятная вещь, читал ты это? Ну вот! Но окружение это, как бы тебе сказать... – Он повертел пальцами. – Это хроническая язва в желудке, сосет и сосет, а жить все-таки можно, только надо помнить, что она есть. А вот еще такая вещь, как линия огня – это уж много хуже. А мы вот на этой линии живем. А если это так, то обязательно должны быть и перебежчики туда и сюда. Это-то тебе понятно?⁴⁸

Następnie dyrektor tłumaczy Kustoszowi, że i renegaci bywają różni, jedni rzucają broń i uciekają, a inni nie uciekają, tylko siedzą w radzieckich sztabach i pracują dla przeciwnika. Wystarczy jeden taki wróg w sztabie, aby cała armia została wysłana na pola minowe, dlatego trzeba, zdaniem dyrektora, zdemaskować i wytępić „wrogów teraźniejszych, przeszłych i przyszłych”, a także ich otoczenie, rodziny i przyjaciół:

jażni. Jak aktorzy obserwujący własny występ, większość obywateli sowieckich zachowywała jasną świadomość różnicy między ja prywatnym a ja publicznym. Istniało wiele sposobów na oddzielanie obu tych ról, od tłumienia potencjalnie niebezpiecznych myśli i odruchów po metody rozwiązywania dręczących sumienie dylematów moralnych”. O. Figes, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2014, s. 500.

⁴⁸ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений...*, т. 4, с. 120–121.

И мы узнаем! Не сразу, а лет через десять, через двадцать. И тогда уж не щадим! Расстреливаем живого, разжалуем мертвого, портреты снимаем, жену ссылаем, друзей-приятелей под ноготь берем. – А друзья-то чем виноваты? – А тем, – директор сурово взглянул мне в глаза, – что черт знает кто он такой, этот друг-то. Резидент сам по себе ничего сделать не может. Он ноль без палочки. Окружение его – вот что важно. Вот мы и выжигаем все окружение, как у тебя мать когда-то выжигала клопные гнезда. А затем и ту самую почву выжигаем, на которой это предательство выросло. Всех неустойчивых, сомневающихся, связанных с той стороной, готовящихся к измене, врагов настоящих, прошлых и будущих, всю эту нечисть мы заранее уничтожаем. Понял? Заранее! – Понять-то понял, – сказал я, – чего ж тут не понять... Но разве можно казнить за преступление до преступления? Это значит – карать не за что-то, а во имя чего-то. Так ведь эдак жертву Молоху приносят, а не государство укрепляют. [...] – А мы вот уничтожаем во имя нашей революции, – негромко крикнул директор и топнул сапогом. – И будем уничтожать. Поэтому не спрашивай другой раз, почему снимают портреты и кого именно снимают. Знай: сняли врага. Еще одного скрытого врага разоблачили и сняли. И ты вот эти самые свои вопросы поганые оставь при себе. И язык! Язык держи-ка подальше за зубами. А то оторвут вместе с умной головой. Некогда сейчас разбираться. Понимай, какое время наступает⁴⁹.

Taktykę obrony własnej osoby poprzez manifestowanie wierności doktrynie partii i „donośne przejawianie czujności przejawiające się w szermowaniu na prawo i lewo sloganami o wrogach ludu”⁵⁰ stosuje w powieści *Kustosz* Ajupowa pełniąc funkcję sekretarza naukowego Kazachskiej Biblioteki Publicznej. Zachowanie bohaterki, grającej, w opinii Kustosza, rolę „skórzanej kurtki”, „żelaznego komisarza” może być spowodowane strachem o własne życie wynikającym z faktu aresztowania jej męża. Poczucie kontroli nad otoczeniem daje bohaterce umiejętność prowadzenia rozmowy „w odpowiednim języku”, tj. zastraszanie. Redaktorowi gazety, która wydrukowała artykuł Kustosza ukazujący nieprawidłowości w zarządzaniu biblioteką, Ajupowa, powołując się na słowa wodza o tym, że prasa radziecka to najostrzejsza broń i należy ją robić czystymi rękami, sugeruje, że jego gazeta współpracuje z wrogami ludu: „– Так вот, товарищ редактор, я пришла к вам не жаловаться, а как партиец к партийцу. Вы, конечно, вольны делать, что хотите, но... советская печать должна делаться чистыми руками! – Она выкрикнула это, как лозунг, и вышла из кабинета”⁵¹. W ten sposób Ajupowa stawia redaktora gazety, który początkowo sympatyzuje z Kustoszem, w sytuacji bez wyjścia. W rezultacie wizyty kobiety redaktor w rozmowie z autorem artykułu całkowicie zmienia swoje stanowisko wobec sprawy.

W przekonaniu wspomnianych bohaterów – dyrektora muzeum, Ajupowej i redaktora gazety gwarancją ich bezpieczeństwa są publicznie powtarzane „magiczne hasła”, najczęściej słowa wodza: „[...] śrubka gigantycznej maszyny spełnia swą rolę, jeśli mechanicznie powtarza napływające z góry hasła i formułki”⁵². „Zakłęcia” dają wypowiadającemu je złudne poczucie bezpieczeństwa, a także poczucie udziału we

⁴⁹ Tamże, s. 121–122.

⁵⁰ S. Poręba, „*Kustosz*” Jurija Dombrowskiego. *Próba szkicu monograficznego*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1979, z. 3, s. 120.

⁵¹ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей...*, s. 107.

⁵² M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 79.

влады, ponieważ wymuszają na adresacie przekazu podporządkowanie się. Tego typu władzę nad dyrektorem muzeum posiada odpowiadająca za pracę ideologiczną w wymienionej instytucji Oświatówka, Zoja Michajłowna, która nie tylko wszystkie swoje działania motywuje dobrem ojczyzny, ale i w sytuacji, gdy dyrektor studzi jej czujność i zamiary, przypomina mu, że to on dał jej rekomendacje potrzebne do objęcia obecnego stanowiska:

[...] – И вы меня сами рекомендовали в ряды сочувствующих, так? Так как же я могу допустить, чтоб в музее, где я провожу экскурсии, на видном месте торчал царский сатрап во всех своих регалиях? Ведь это реакционный ученый, шовинист, черносотенец. Его не знает никто, кроме нашего ученого сотрудника [chodзи о Kustosza – M.K.], он откопал его неизвестно у кого и где и взял в экспозицию. Вот спрашивают меня школьники: что это за генерал? Зачем он здесь? Что я должна отвечать?⁵³.

Я считаю: мы должны быть бдительны, товарищ директор! Вы знаете, сколько в наших хозяйственных органах разоблачено за последнее время вредителей? Разве мы их всех знаем в лицо? К нам приезжают люди со всего Казахстана. Что ж они скажут, когда увидят у нас в экспозиции какого-нибудь националиста или вредителя? Он хлеб клещом заразил, а мы его рядом с Лысенко повесили⁵⁴.

Przywołując przykład bohatera powieści Płatonowa *Wykop*, Kozłowa, który, chcąc zrobić karierę, uczył się na pamięć hasel, komunikatów, tez rozlicznych uchwał i rezolucji, autor *Maszyny i śrubek...* konstatuje, że „tak jak mieszkaniowiec odległych prowincji Cesarstwa Rzymskiego mógł zrobić karierę tylko, jeśli znał łacinę, tak w Związku Sowieckim tylko znajomość sowieckiego języka otwiera drogę wwyż”⁵⁵. Zybin, bohater powieści Dombrowskiego, osaczony przez „hasła i formułki”, powie swojej ukochanej, że czuje się jak „stary, chrypiący gramofon”, odtwarzający cudzy głos, cudze słowa:

Чего мне не хватает? Меня самого мне не хватает. Я как старый хрипучий граммофон. В меня заложили семь или десять пластинок, и вот я хриплю их, как только ткнут пальцем. – Какие еще пластинки? – спросила она сердито. Он усмехнулся. – А я их все могу пересчитать по пальцам. Вот пожалуйста: «Если враг не сдается – его уничтожают», «Под знаменем Ленина, под водительством Сталина», «Жить стало лучше, товарищи, жить стало веселее», «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство», «Лучший друг ученых, лучший друг писателей, лучший друг физкультурников, лучший друг пожарников – товарищ Сталин», «Самое ценное на земле – люди, «Кто не с нами, тот против нас», «Идиотская болезнь – благодущие». Все это вместе называется «новый, советский человек» и «черты нового, советского человека». Ух, черт! – Он ударил кулаком по дивану⁵⁶.

Urzednicy, administratorzy imperium, przedstawiciele władzy (jak np. pracownicy NKWD w Ałma-Acie) pokazani zostali w twórczości Dombrowskiego jako ludzie rozdwojeni, skolonizowani, podporządkowani. Klony, sobowtóry zapełniające

⁵³ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей...*, с. 117–118.

⁵⁴ Там же, с. 118.

⁵⁵ М. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 219–220.

⁵⁶ Ю. Домбровский, *Факультет ненужных вещей...*, с. 120.

Petersburg w imperium carskim, czy człowiek radziecki, śrubka w ZSRR, pełnią tę samą funkcję – są narzędziami sprawowania władzy w imperium. Przynależność do grupy mającej kontrolę nad społeczeństwem, służącej do jego ujarzmiania, do utrzymywania w ryzach różnorodnej pod względem etnicznym, religijnym i kulturowym ludności zamieszkującej imperium, nie gwarantuje bezpieczeństwa. Bohaterowie pojawiający się na kartach utworów Dombrowskiego, postaci historyczne i fikcyjne, stanowią przykład tego, jak porażająco niestała jest granica między karierą a zesłaniem, czy śmiercią, kolonizatorzy nierzadko stają się ofiarami sytuacji, którą współtworzą, szczególnie w państwie Stalina często nie sposób oddzielić tych dwóch ról – kata i ofiary.

Literatura

- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. M. Szawiel, D. Grinberg, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1993.
- Bakuła B., *Rosyjska wewnętrzna kolonizacja*, „Porównania” 2014, vol. 15, s. 341–356.
- Borowski M., *Sobowtór – odbicie w krzywym zwierciadle (na podstawie twórczości Fiodora M. Dostojewskiego)*, [w:] *Lustro. Literatura – kultura – język*, red. I. Fijałkowska-Janiak, M. Borowski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.
- Figes O., *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2014.
- Heller M., *Maszyna i śrubki: jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki Kultura, Paryż–Kraków 2015.
- Kapuściński R., *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2016.
- Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, przeł. B. Małarecka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2009.
- Łukawski Z., *Dzieje Azji Środkowej*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 1996.
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Arcana, Kraków 2004.
- Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- Polak A., *Rosyjskie. Europejskie. Oświecone. Rozumne. O obecności Rosji w Azji Środkowej (i nie tylko)*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2020, t. 45, nr 1, s. 89–98.
- Poreba S., „Kustosz” Jurija Dombrowskiego. *Próba szkicu monograficznego*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1979, z. 3, s. 106–129.
- Samborska-Kukuć D., *Narcyz w masce tragicznej. Sobowtór jako eksterioryzacja duszy w opowiadaniu Leo Belmonta „Tamten człowiek”*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 3, s. 121–130.
- Skórczewski D., *Od sowietologii do postkolonializmu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4 (118), s. 121–134.
- Suchanek L., *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zino-wiewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999.
- Wat A., *Świat na haku i pod kluczem. Eseje*, oprac. K. Rutkowski, Polonia Book Fund Ltd., Londyn 1985.
- Домбровский Ю., *Собрание сочинений в шести томах*, Издательский центр Терра, Москва 1992.
- Там, внутри. *Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*, ред. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Новое литературное обозрение, Москва 2012.
- Эткинд А., *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016.

Administrators of the empire. The image of the split man in the Works of Yury Dombrovsky

Abstract

This paper attempts to apply the assumptions of the theory of internal colonisation developed by the Russian culturalist Alexander Etkind to describe imperial and colonising practices in tsarist and Soviet Russia to an analysis of Dombrovsky's work. A huge role in the system of governance based on internal colonisation is played by, among others, officials, officers and writers, whom Etkind calls the administrators of the empire. The author of this paper analyses this group of characters in selected works by Yury Dombrovsky, attempting to prove that belonging to the class of administrators of the empire results, in the Russian writer's terms, in a tragic split in personality called, by Etkind a colonial split. The colonial split results from Dombrovsky's protagonist's realisation of the fact that he is subject and object of slavery, 'tool' and the same time 'object' of violence, coloniser and colonised.

Keywords: imperialism, internal colonisation, Alexander Etkind, colonial split, administrators of the empire

Администраторы империи. Образ раздвоенного человека в творчестве Юрия Домбровского

Резюме

В статье предпринята попытка применить к анализу творчества Юрия Домбровского постулаты теории внутренней колонизации, разработанной российским культурологом Александром Эткиндом для описания имперских и колонизаторских практик в царской и советской России. Огромную роль в системе управления, основанной на внутренней колонизации, играли, в частности, чиновники, офицеры и писатели, которых Эткинд называет администраторами империи. Автор статьи анализирует эту группу персонажей в избранных произведениях Юрия Домбровского, стараясь доказать, что принадлежность к классу администраторов империи приводит к трагическому расколу личности, названному Эткиндом колониальным раздвоением. Колониальное раздвоение происходит в результате осознания героем Домбровского того факта, что он является субъектом и предметом рабства, «орудием» и одновременно «объектом» насилия, колонизатором и колонизируемым.

Ключевые слова: империализм, внутренняя колонизация, Александр Эткинд, колониальное раздвоение, администраторы империи

Monika Knurowska, dr
ORCID: 0000-0002-6983-9395
Instytut Neofilologii
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: monika.knurowska@up.krakow.pl

Monika Knurowska, PhD
Institute of Modern Languages
University of the National Education Commission in Krakow

*Lesława Korenowska***Музыкальность текста в малой прозе Константина Паустовского
(на примере рассказа *Корзина с еловыми шишками*)**

В последнее время Константин Паустовский как-то несправедливо оказался вне интереса читательской публики и исследователей. Если и ведется разговор о нем, то скорее как о детском писателе, авторе сказок и рассказов из сборника *Мещерская сторона*, посвященных красоте природы и лесному царству. Кроме, скажем, легкой прозы, Паустовский оставил серьезную литературу: воспоминания о писателях-современниках (*Исаак Левитан*, *Тарас Шевченко*), очерки на философско-экзистенциальные темы, пытающиеся, например, дать ответ на вопрос «что есть любовь?» (*Роза ветров*), или более обширные по объему произведения, как *Романтики*, *Колхида*, автобиографические труды *Повесть о жизни*, *Киев*, драматургические произведения (*Поручик Лермонтов*).

Судьба этого замечательного художника слова удивительна. Еще при жизни Паустовского считали одним из самым талантливых и известных писателей страны Советов. В течение прожитых семидесяти шести лет Паустовский стремился осуществить свою мечту: провести всю свою жизнь в странствиях, написать много книг с ощущением новизны, подарить всю землю с ее удивительными и заманчивыми уголками единственной женщине, растратить жизнь на бесплодные выдумки. Писал как жил, и жил как писал. Паустовский оставил чуточку себя во многих городах, где ему приходилось бывать: в Киеве, Одессе, Таганроге, Сибири, Средней Азии, Москве и др. Он испытал себя в разных профессиях (от рабочего в канторе по довольствию, кондуктора в трамвае, санитара на войне, редактора альманаха в Калуге, преподавателя в Литературном институте до известного мастера слова). Он был одним из первых советских писателей, посетивших в составе делегации членов политбюро западные страны (Польшу – родину его бабушки, Италию, Турцию, Болгарию, Францию). Именно его, а не партийных деятелей, за границей встречали цветами. Это он сказал, что пойдет один смотреть «Джоконду» в Лувре и плакал перед ней, восхищаясь шедевром Леонардо да Винчи. Это перед ним преклонила колени Марлен Дитрих во время своего выступления в Доме литераторов в конце 50-х.

В чем же особенность и магия художественного слова Паустовского? Еще в детстве его воображение рисовало мир, где все добры и нежны друг к другу.

Деликатность души и безграничность фантазии он унаследовал от дедушки Максима, романтика и мечтателя, считавшего, что жизнь, состоящая только из трезвости и благоразумия, хороша, но бесполезна. Может быть, поэтому в свою прозу Паустовский вкладывал ребячество, а в жизнь – иронию и сострадание; он не любил действия – из-за этого его произведения при всей пестроте описаний казались медлительными. И это при том, что стихия сочинительства настолько глубоко проникла в душу автора *Телеграммы*, что он желал побывать во всех местах, куда попадали его герои. Писатель был убежден, что герои – рядом, вокруг, каждый из нас – герой. Бродяжничать, странствовать, скитаться – одним словом, познавать мир и людей в нем, чтобы потом запечатлеть наименьшие детали в вербальном полотне, не пропустив при этом ни одного мгновения, становило сущность жизни и творчества писателя. Паустовский считал, что каждый человек смертельно интересен, что люди есть в разнообразии их качеств, и всех надо уважать. Заметить изюминку в другом человеке можно лишь сохранив детское романтически-поэтическое восприятие мира, но главное – не растерять этот дар потом, во взрослой жизни.

Вербальные полотна прозы Паустовского написаны как бы несколькими штрихами, нежно и прозрачно. Зрительные и слуховые моменты переданы, как ни парадоксально, при помощи лапидарных и латентных художественных средств образности. Казалось бы, скупые предложения не могут рисовать в воображении читателя замысловатые картины, полные витиеватых фантазий. Однако, оказывается могут, потому что идут в паре с удивительно ярким слуховым аккомпанементом. Дескрипции в прозаических текстах Паустовского – это отзвуки его душевного состояния. Писатель очень деликатно открывает свое восхищение красотой всего, с чем соприкасается, и таким же образом передает свое впечатление читателю, при этом втягивая его в придуманный, подсмотренный или подслушанный новый увлекательный сюжет.

Прежде чем перейдем к обсуждению музыкальности текста в малой прозе Паустовского, оговорим обширную и актуальную тему союза музыки и художественного текста. Этим вопросом занимались многие исследователи, наблюдавшие взаимосвязь звучания музыкального сочинения со словом вербальным, а также воздействие музыки на литературных героев. Например, Абрам Гозенпуд одним из первых обратил внимание на смысловую нагрузку музыкального звучания в повести *Неточка Незванова* Федора Достоевского, считая ее «самым музыкальным произведением» автора *Подростка*¹. Екатерина Ручьевская предлагает назвать соединение вербальности с музыкальностью борьбой: «Союз слова и музыки – союз равноправных: ни один из союзников не подчиняется другому до конца и никогда до конца не господствует. И, может быть, благодаря этой скрытой борьбе и происходит взаимное обогащение слова и музыки»². Музыкальное звучание (речь) творит некий симбиоз с художественной речью литературного произведения, тем самым придавая ему полипространственность, т.е. проза или поэзия могут рассматриваться

¹ L. Korenowska, *Scott, Dickens, Dostojewski. O transformacji motywów*, RisGraf, Kraków 2005, s. 93; А. Гозенпуд, *Достоевский и музыка*, Издательство «Музыка», Ленинград 1971, с. 25.

² Е.А. Ручьевская, *Слово и музыка*, Издательство Музгиз, Ленинград 1960, с. 56.

на многих уровнях интерпретации текста с учетом как прагматических, визуальных, материальных компонентов, так и духовных, фантастических, воображаемых и т.д. При этом следует помнить о том, что звучащая и записанная словами речь обладают разными семиотическими схемами. Очень верно заметил по этому поводу Морис Бонфельд: «Музыка представляется весьма сложной коммуникативной системой, лишенной знаков, подобных словам вербального языка – элементам текстов, но обладающая системой грамматик»³. Писатель, вооруженный знаниями в области музыкальных грамматик (т.е. обстоятельства и контекст музыкального высказывания), имеет тот редкий талант, который можно по-фетовски назвать «сказаться душою без слов». Нельзя не согласиться с мнением Галины Жуковой о том, что «опора на подсознательное, эмоционально-рефлекторные реакции в музыке в целом выше, чем в других искусствах»⁴. Следует заметить, здесь речь идет не о сочинении музыкального произведения, для которого нужно, кроме композиторского образования, еще и одаренность, а об особой чувствительности и восприятии на подсознательном уровне слухово-воображаемых факторов, которые обостряются при воздействии мелодии. Музыка, как и слово, являясь методом идентификации личности, отличается от него собственной семиотикой. Если их противопоставить, то слово будет рассматриваться как понятие, а музыка – как идея. Слово стойкое и непреклонное, музыка же постоянно изменяется; слово – рационально, музыка – ир-рациональна. Продолжая эту цепочку сопоставлений, можно констатировать, что слово обращено к сознанию, музыка – к подсознанию. Характерной чертой слова является расчленение и выяснение, в то время как музыка при расчленении исчезает. Согласно Бонфельду, «мыслительная деятельность, опирающаяся на музыкальные невербализуемые сущности – это мышление музыкой (как можно говорить о мышлении геометрическими фигурами, конструкциями, математическими абстракциями и пр.)»⁵. Поскольку реализуемое в реальном звучании или в сознании музыкальное произведение всегда направлено на слушателя и представляет собой трансляцию определенного смысла, постольку это акт коммуникации и, следовательно, музыкальная речь. Стоит заметить, что хотя музыкальный синтаксис и музыкальная семантика не равны по значимости и функциональной нагрузке синтаксису и семантике естественного языка, музыкальная прагматика (т.е. обстоятельства и контекст музыкального высказывания) играет весьма важную роль в порождении и постижении музыкального смысла. Польский исследователь Анджей Хеймей различает три основные возможности существования контекстов музыки в литературном тексте: сфера звучания вербального текста (осознанно формирующейся в союзе с музыкой), тематизация музыки (речь идет о презентации дескриптивного характера) и музыкальная конструктивность (т.е. конструкция художественного произ-

³ М.Ш. Бонфельд, *Музыка: Язык. Речь. Мышление: Опыт системного исследования музыкального искусства*, Издательство Композитор, Санкт-Петербург 2006, с. 83.

⁴ Г.К. Жукова, *Музыкальный смысл: язык речь мышление дискурс*, «Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена» 2010, № 120, с. 99.

⁵ М.Ш. Бонфельд, *Музыка: Язык. Речь. Мышление...*, с. 79.

ведения, которая создается под воздействием интерпретации музыкальной схемы или техники)⁶.

Вышесказанное позволит сослаться в качестве примера на рассказ *Корзина с еловыми шишками* с целью представить воздействие сочиненного музыкального произведения и музыки природы не только на героев произведения, но и на читателей. Как было замечено, амплитуда жанровых видов прозы писателя широка и богата. Все, к чему прикасался его взгляд, слух, обоняние, мысль, чувство, поддавалось обработке в творческой лаборатории. Паустовский обладал удивительным талантом эстетически соединять описания природы с философскими вопросами. Кроме этой отличительной черты малой прозы, нельзя не обратить внимание на музыкальный аспект, мастерски вплетенный в вербальную ткань сочинений автора *Мещерской стороны*. Писатель и музыка, музыкальность произведения, воздействие музыкального звучания на мышление маленького героя, рождающееся воображение при соприкосновении с музыкальным сочинением – эти и похожие вопросы волнуют исследователей литературного наследия Паустовского.

Проза Паустовского, в которой «звучит музыка», представляет собой нескончаемый поток ретроспекций, связанных с родными лицами и местами, увиденным, волнующим, трогательным, дорогим и близким его героям. При чем героям, наделенным талантом воспринимать музыку на почти профессиональном уровне, не имея при этом музыкального образования. Может показаться удивительным и не до конца понятным, как в их воображении могли возникнуть красочные образы из прошлого во время слушания музыкального сочинения. К таким героям можно отнести старого повара из одноименного рассказа, крестьянина из *Скрипучих половиц* и, конечно же, Дагни Педерсон из рассказа *Корзина с еловыми шишками*. Появляется вопрос, как жанр малой прозы может содержать огромный потенциал звукового воздействия на героя, способного изменять его самого, влиять на принятие жизненно важных решений и т.п. Ответ простой – тайна суггестивности музыки не в количестве страниц произведения, а в силе художественного слова, наделенная у Паустовского невероятной содержательностью, густотой эмоций и красочностью воображения.

Лейтмотивом рассказа *Корзина с еловыми шишками* является воздействие естественной музыки природы (не писанной, а слышанной) и музыки, сочиненной композитором, на героиню произведения. «Звучание» текста включает несколько важных тем, эксплицирующих красоту и поэзию человеческой души. Музыкальное сопровождение сюжетно-композиционной организации произведения создает особое художественное пространство, в котором наблюдаем напряженность мышления, безграничность воображения и обнаженность эмоций главной героини.

Паустовский ставит важный вопрос: способен ли человек ощущать гармонию и полноту жизни посредством музыки и природы? Ответ дает музыка, звучащая в рассказе и описанная при помощи вербальных знаков. Этот удивительный звуковой вид искусства обладает способностью изменять жизнь

⁶ A. Hejmej, *Muzyczność dzieła literackiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, s. 171–180.

человека и открывать в его душе самые сокровенные тайники желаний. Свойственный Паустовскому прием вводить в свои произведения известных личностей наряду с вымышленными, нашел свое применение в данном рассказе. Завязкой произведения становится неожиданная встреча норвежского композитора Эдварда Грига и восьмилетней девочки Дагни Педерсен в сосновом лесу близ Бергена. Композиция рассказа построена на контрастах: лесное пространство – городское, жители деревни – горожане, лесная музыка – сочинение Грига. Перед читателем предстают три пространственные локализации: лес, квартира Грига и концертная площадка в городе. Следует заметить, что первый и последний локусы как бы перекрещиваются в общем для них месте – квартире композитора. Именно там происходит волшебство: музыка, услышанная Григом в лесу, неуловимая, неповторимая, незаписанная при помощи музыкальных символов, преобразуется и запечатлевается на бумаге благодаря таланту композитора творить, воспроизводить, увековечивать. Паустовский не прибегает к сопоставлению бинарных миров, наоборот, всем рассказом он убеждает читателя в том, что тонко чувствовать музыку могут лишь те, кому близка природа, у кого чуткое видение и восприятие красоты. Очень верно подметил Ноам Хомский, выдвигая гипотезу, что «понимание музыкальной речи несомненно связано с наличием или отсутствием врожденных духовных структур, как предпосылок для мышления музыкой, то есть доказывает сам факт их существования»⁷.

Как истинный художник, писатель деликатными штрихами рисует картину осеннего леса около Бергена, как будто создавая прелюдию к главной теме.

Все леса хороши с их грибным воздухом и шелестом листьев. Но особенно хороши горные леса около моря. В них слышен шум прибоя. [...]. Кроме того, в горных лесах живет, как птица пересмешник, веселое эхо. Оно только и ждет, чтобы подхватить любой звук и швырнуть его через скалы⁸.

Приведенный отрывок наилучшим образом иллюстрирует реалистическую картину лесного и морского уголков природы, в которых находят для себя пищу зрение, слух, обоняние, что в своем гармоничном слиянии будоражит воображение, вызывая непреодолимое желание жить, мечтать, любить, творить.

Стояла осень. Если бы можно было собрать все золото и медь, какие есть на земле, и выковать из них тысячи тысяч тоненьких листьев, то они составили бы ничтожную часть того осеннего наряда, что лежал на горах. К тому же кованые листья показались бы грубыми в сравнении с настоящими, особенно с листьями осины. Всем известно, что осиновые листья дрожат даже от птичьего свиста.

По-левитановски описывая озолачивание осенью всего, что есть в природе, Паустовский подчеркивает, что естественность и подлинность природы – это залог вечности, непреходящей красоты, тайны, которую можешь откры-

⁷ Цит. по: М.Ш. Бонфельд, *Музыка: Язык. Речь. Мышление...*, с. 35.

⁸ Во всей статье цит. по: К.Г. Паустовский, *Корзина с еловыми шишками*, Издательство Азбука-Аттикус, Machaon, Москва 2014.

вать всю жизнь. Именно это великолепие в симбиозе с лесными и морскими звуками воодушевило Грига написать музыкальную пьесу, которую он пообещал подарить повстречавшейся ему в лесу девочке.

– Слушай, Дагни, – сказал Григ, – я придумал. Я подарю тебе одну интересную вещь. Но только не сейчас, а лет через десять.

Дагни даже всплеснула руками.

– Ой, как долго!

– Понимаешь, мне нужно ее еще сделать.

– А что это такое?

– Узнаешь потом.

– Разве за всю свою жизнь, – строго спросила Дагни, – вы можете сделать всего пять или шесть игрушек?

Григ смутился.

– Да нет, это не так, – неуверенно возразил он. – Я сделаю ее, может быть, за несколько дней. Но такие вещи не дарят маленьким детям. Я делаю подарки для взрослых.

– Я не разобью, – умоляюще сказала Дагни и потянула Грига за рукав. – И не сломаю. Вот увидите! У дедушки есть игрушечная лодка из стекла. Я стираю с нее пыль и ни разу не отколола даже самого маленького кусочка.

«Она совсем меня запутала, эта Дагни», – подумал с досадой Григ и сказал то, что всегда говорят взрослые, когда попадают в неловкое положение перед детьми:

– Ты еще маленькая и многого не понимаешь. Учись терпению.

Представленный диалог – это своего рода столкновение двух миров: детского и взрослого. Насколько проста, понятна, искренна, немного наивна речь девочки, настолько поучительно-назидательна, серьезна речь взрослого мужчины. Каждый из них говорит на своем языке, т.е. употребляет такие выражения, которые отражают его или ее возраст, опыт, способ мышления, воспитание, образование, представления, в данном случае, о подарке. Для восьмилетней девочки подарок – значит что-то материальное, конкретное, что можно потрогать и даже дать обещание не разбить или не сломать. Для взрослого подарок не всегда облекается в материально зримые формы. Обещание Грига сделать Дагни подарок через десять лет становится интригой рассказа, в которую втягиваются читатели, пытающиеся разгадать эту загадку.

Процесс написания григовского сочинения с посвящением Дагни вызывает интерес по нескольким причинам. Во-первых, обращает на себя внимание аскетичность интерьера квартиры композитора. «Все, что могло приглушить звуки, – ковры, портьеры и мягкую мебель – Григ давно убрал из дома. [...]. Его украшал только рояль». Именно музыкальный инструмент как источник питания воображения становится творческой лабораторией для смешивания звуков и компонования чуда: «Если человек был наделен воображением, то он мог услышать среди этих белых стен волшебные вещи – от рокота северного океана, что катил волны из мглы и ветра, что высвистывал над ними свою дикую сагу, до песни девочки, баюкающей тряпичную куклу». Писатель прибегает к олицетворению, чтобы передать действия, осуществляемые роялем и пальцами композитора: «Рояль мог петь обо всем – о порыве человеческого духа к великому и о любви. Белые и черные клавиши, убегая из-под крепких

пальцев Грига, тосковали, смеялись, гремели бурей и гневом и вдруг сразу смолкали».

Паустовский выдвигает важную мысль: «Невозможно, конечно, передать музыку словами, как бы ни был богат наш язык». Но все же писатель делает попытку проговорить естественным языком, полным ассоциаций, сравнений, метафор, аллюзий то, что скрывается в изменяющихся пассажах музыкального сочинения.

Григ писал о глубочайшей прелести девичества и счастья. Он писал и видел, как навстречу ему бежит, задыхаясь от радости, девушка с зелеными сияющими глазами. Она обнимает его за шею и прижимается горячей щекой к его седой небритой щеке. «Спасибо!» – говорит она, сама еще не зная, за что она благодарит его.

Ты как солнце, – говорит ей Григ. – Как нежный ветер и раннее утро. У тебя на сердце расцвел белый цветок и наполнил все твое существо благоуханием весны. [...] Ты – белая ночь с ее загадочным светом. Ты – счастье. Ты – блеск зари. От твоего голоса вздрагивает сердце.

Употребленный несколько раз глагол «писал» для дескрипции процесса сочинения музыкального произведения свидетельствует о сближении творческого труда композитора и писателя при разном употреблении зрительных знаков-символов (ноты и буквы). Олицетворение относится не только к неживым предметам: Паустовский расширяет амплитуду данного тропа, перенося внимание на слушателей Грига, который «подозревал, что его подслушивают». Это были необычные слушатели: синицы на дереве, сверчок, снег, Золушка, и при этом «каждый слушал по-своему». Меткое уточнение писателя очень важно с точки зрения суггестивности музыки, поскольку слуховое восприятие звукового послания очень индивидуально. Умберто Эко писал об интерпретации художественного текста, что чем больше интерпретаций, тем дольше жизнь произведения⁹. Данное высказывание можно отнести и к музыкальному сообщению. Обладая способностью проникать через слуховые рецепторы в сознание и подсознание человека, музыкальное послание вызывает неожиданные для самого реципиента чувства, мысли, эмоции, рождает произвольное желание оживлять в воображении картины или образы, которые, может быть, были уже перенесены в архив памяти, или же рисовать новые, неизвестные. Львовская исследовательница Зоряна Кучма пишет по этому поводу:

Любое музыкальное произведение (как предмет такой деятельности) насыщено смыслом, т.е. неким духовным (идеальным) содержанием, которое передается (транслируется) с помощью материальных (звуковых, акустических) средств, либо – с помощью мысленного представления о реальном звучании¹⁰.

⁹ См. об этом: У. Эко, *В поисках совершенного языка в европейской культуре*, пер. А. Миролюбовой, Издательство Александрия, Санкт-Петербург 2007.

¹⁰ З.В. Кучма, *Синтез искусств – Слова и музыка – в лингвистических и музыковедческих исследованиях (на материале французского песенного текста)*, [в:] В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сборник статей по материалам XXXII международной науч.-практ. Конференции, Издательство СибАК, Новосибирск 2014, № 1 (32), с. 14.

Синицы волновались [...]. Сверчок вылезал из трещины в кафельной печке и поглядывал в щелку за Григом. Падавший снег останавливался и повисал в воздухе, чтобы послушать звон, лившийся ручьями из дома. А Золушка смотрела, улыбаясь, на пол. Около ее босых ног стояли хрустальные туфельки. Они вздрагивали, сталкиваясь друг с другом, в ответ на аккорды, долетавшие из комнаты Грига.

Яркой суггестивностью наполнено выделенное нами третье художественное пространство рассказа – городская концертная площадка под открытым небом. После окончания школы Дагни навещает своих тетю Магду и дядю Нильса, которые живут в городе. Как бы намеренно писатель связывает родственников девушки с музыкой – они оба работают в театре. Поэтому неудивительно, что в один из июньских вечеров Нильс приглашает Дагни на концерт. «Музыка, – сказал он, – это зеркало гения», что можно считать перефразировкой известного высказывания Чехова «глаза – зеркало души». Придя на концерт, Дагни слышит, как

как человек во фраке сказал:

– Итак, сейчас будет исполнена знаменитая музыкальная пьеса Эдварда Грига, посвященная дочери лесника Хагерупа Педерсена Дагни Педерсен по случаю того, что ей исполнилось восемнадцать лет. Дагни вздохнула так глубоко, что у нее заболела грудь. Она хотела сдержать этим вздохом подступавшие к горлу слезы, но это не помогло. Дагни нагнулась и закрыла лицо ладонями.

Услышанное оказалось такой огромной неожиданностью, таким невероятным событием, что девушка не могла совладать со своими эмоциями. Искренность и спонтанность заискрились слезами на лице Дагни.

Волшебное воздействие музыки, или суггестивность музыкального произведения, в которое окунулась героиня, набирает зримых образов. Паустовский, как настоящий дирижер, приводит в движение ноты, способные передавать то, что где-то глубоко закоренилось в памяти и сердце Дагни. Музыкальные пассажи начинают вытягивать из кладовой прошлого те мгновения, которые дарили радость, вызывали умиление, превращали слезы в улыбку. Ошарашенная и изумленная Дагни понемногу приходит в себя, позволяя музыке завладеть ее мыслями и эмоциями.

Сначала она ничего не слышала. Внутри у нее шумела буря. Потом она наконец услышала, как поет ранним утром пастуший рожок и в ответ ему сотнями голосов, чуть вздрогнув, откликается струнный оркестр. Мелодия росла, подымалась, бушевала, как ветер, неслась по вершинам деревьев, срывала листья, качала траву, била в лицо прохладными брызгами. Дагни почувствовала порыв воздуха, исходящий от музыки, и заставила себя успокоиться. Да! Это был ее лес, ее родина! Ее горы, песни рожков, шум ее моря!

Околдованная музыкальным прикосновением, Дагни все выразительнее улавливает в звучащей мелодии те звуки, которые уже давно стали ее родными и любимыми. Происходит необыкновенное чудо – оркестр заиграл на многих инструментах в унисон с естественным звучанием природы, передавая наименьшие оттенки лесных и морских звуков. Дагни все это уловила в музыкальном послании. Как справедливо заметила З.В. Кучма:

звучание музыкального произведения («материальная форма») связывается в сознании слушателя с неким только этому произведению присущим комплексом понятий, представлений, эмоций («духовных сущностей»), которые отличаются от самого звучания, но находятся с ним в специфическом единстве, чем и обеспечивается восприятие музыки как определенного содержания – смысла¹¹.

Стеклянные корабли пенили воду. Ветер трубил в их снастях. Этот звук незаметно переходил в перезвон лесных колокольчиков, в свист птиц, кувыркавшихся в воздухе, в ауканье детей, в песню о девушке – в ее окно любимый бросил на рассвете горсть песка. Дагни слышала эту песню у себя в горах. Чем дольше звучала музыка, тем все глубже девушка окуналась в свои воспоминания, переполненные неописуемо трепетными прикосновениями, трогательными звуками, дурманившими ароматами, которые так щедро дарили ей родные леса, горы, море – одним словом ее родина¹². Сuggestивность музыки позволила героине по-новому пережить мгновения, которые были перенесены в некотором роде в архив памяти, но все же не потеряли своей свежести и значимости.

Так, значит, это был он! Тот седой человек, что помог ей донести до дому корзину с словыми шишками. Это был Эдвард Григ, волшебник и великий музыкант! И она его укоряла, что он не умеет быстро работать. Так вот тот подарок, что он обещал сделать ей через десять лет! Дагни плакала, не скрываясь, слезами благодарности. К тому времени музыка заполнила все пространство между землей и облаками, повисшими над городом. От мелодических волн на облаках появилась легкая рябь. Сквозь нее светили звезды. Музыка уже не пела. Она звала. Звала за собой в ту страну, где никакие горести не могли охладить любви, где никто не отнимает друг у друга счастья, где солнце горит, как корона в волосах сказочной доброй волшебницы.

Паустовский посредством воображения своей героини оживляет в григовском сочинении естественное звучание леса и моря и в то же время прибегает к некой ретроспекции. Дагни переносится мыслями не только в свои родные края, где она родилась и маленькой девочкой встретила волшебника музыки, – одновременно она становится слушательницей музыки композитора в момент ее создания. Другое пространственное измерение – комната Грига, его мысли, адресованные Дагни, – все это почти-что на физическом уровне ощущает героиня. «В наплыве звуков вдруг возник знакомый голос. „Ты – счастье, – говорил он. – Ты – блеск зари!“» После того, как музыка стихла, Дагни телепатически перенеслась в то место, где творил Григ. Намерения героини Паустовский передает при помощи предложений сослагательного наклонения:

С каким стремительно бьющимся сердцем она побежала бы к нему навстречу, обняла бы за шею, прижалась мокрой от слез щекой к его щеке и сказала бы только одно слово: «Спасибо!» – «За что?» – спросил бы он. «Я не знаю...», – ответила бы

¹¹ Там же, с. 15.

¹² Предполагается, что на концерте звучала пьеса Эдварда Грига под названием *Утро*, написанная к поэме Генрика Ибсена *Пер Гюнт* (1874–1875 гг.) и переложенная в виде 2 сюит для симфонического оркестра, а также для фортепиано в 2 и 4 руки.

Дагни. – За то, что вы не забыли меня. За вашу щедрость. За то, что вы открыли передо мной то прекрасное, чем должен жить человек».

Музыкальное произведение Грига – это также подарок девушке. Традиционно, при вручении подарка звучат наилучшие пожелания, среди которых главным является послание любви. Героиня это услышала, поэтому после концерта она идет к морю, которое лежит «в глубоком сне, без единого всплеска. Дагни сжала руки и застонала от неясного еще ей самой, но охватившего все ее существо чувства красоты этого мира. – Слушай, жизнь, – тихо сказала Дагни, – я люблю тебя». Жизнь как море: безбрежная, спокойная и мятежная, манящая и пугающая, радующая и беспокоящая, – все оттенки морской стихии удивительным образом отображаются в зеркале земной жизни. Ощущая эмоциональный всплеск, вызванный внешним фактором, в данном случае музыкой, у Дагни появляется патетически-искреннее признание любви, адресованное жизни.

Музыкальность, без сомнения, – показатель особого мышления поэта или писателя, его способность достигнуть истинной гармонии, пусть даже через трагический опыт. Сuggestивность музыкального произведения настолько плотно может охватить все сферы ощущения реципиента, что не остается ни единой щели между воображением и мышлением, происходит некая трансформация мысли и чувства – иррациональная музыкальная речь доминирует над реально естественной, т.е. начинается процесс мышления образами, которые навевают звуковые пассажи мелодии, а эмоции пресыщаются полнотой отголосков музыкальных инструментов. В малой прозе Паустовского особенно ярко заметен эффект музыкального воздействия на сознание литературного героя, обнажая при этом те черты, которые красочно расцветают в детском возрасте и, к сожалению, нередко увядают у взрослых. Поэтому проза Паустовского должна читаться, проживаться, интерпретироваться, открывая новые тайны сердца писателя и своего.

Литература

Hejmej A., *Muzyczność dzieła literackiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.

Korenowska L, *Scott, Dickens, Dostojewski. O transformacji motywów*, RisGraf, Kraków 2005.

Бонфельд М.Ш., *Музыка: Язык. Речь. Мышление: Опыт системного исследования музыкального искусства*, Издательство Композитор, Санкт-Петербург 2006.

Гозенруд А., *Достоевский и музыка*, Издательство «Музыка», Ленинград 1971.

Жукова Г.К., *Музыкальный смысл: язык речь мышление дискурс*, «Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена» 2010, № 120, с. 96–101.

Кучма З.В., *Синтез искусств – Слова и музыка – в лингвистических и музыковедческих исследованиях (на материале французского песенного текста)*, [в:] *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сборник статей по материалам XXXII международной науч.-практ. конференции*, Издательство СибАК, Новосибирск 2014, № 1(32), с. 8–24.

Паустовский К.Г., *Корзина с еловыми шишками*, Издательство Азбука-Аттикус, Машаон, Москва 2014.

Ручьевская Е.А., *Слово и музыка*, Издательство Музгиз, Ленинград 1960.

Эко У., *В поисках совершенного языка в европейской культуре*, пер. А. Миролубовой, Издательство Александрия, Санкт-Петербург 2007.

Musicality of the text in Konstantin Paustovsky's short prose (using the example of the story *Basket with Fir Cones*)

Abstract

Konstantin Paustovsky's short prose is distinguished by the enormous suggestiveness of music on the consciousness and subconscious of the literary character. The impact of verbal texture on the reader is manifested in several dichotomous aspects: the natural and created by the composer musical outline of the story, the ontology of space (forest-city), real and fictional characters with their age and speech differences.

Keywords: Konstantin Paustovsky, short prose, suggestiveness/impact, musical speech, space, semantic load

Музыкальность текста в малой прозе Константина Паустовского (на примере рассказа *Корзина с еловыми шишками*)

Резюме

Малая проза Константина Паустовского отличается огромной суггестивностью музыки на сознание и подсознание литературного героя. Воздействие вербальной текстуры на читателя проявляется в нескольких дихотомных аспектах: природная и созданная композитором музыкальная канва рассказа, онтология пространства (лес-город), реальный и вымышленный герои с их возрастными и речевыми различиями.

Ключевые слова: малая проза, суггестивность/воздействие, музыкальная речь, пространство, смысловая нагрузка

Lesława Korenowska, dr hab. prof. UP

ORCID: 0000-0003-1372-0667

Instytut Neofilologii

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej

e-mail: leslaw.korenowska@up.krakow.pl

tel. +48 667 955 175

Leslava Korenovska

Neophilology Institute

University of Commission of National Education

*Bogumił Ostrowski***Aktualne wyzwania i perspektywy badań etymologicznych języków słowiańskich**

Sytuacja geopolityczna (zbrojna agresja Rosji na Ukrainę), która zaistniała jeszcze w czasie trwania ogólnoświatowej pandemii, niezwykle skomplikowała relacje w slawistycznym kręgu językoznawczym. Dotyczy to nie tylko realizacji rozpoczętych (nierzadko wspólnych) projektów badawczych, ale przede wszystkim wymiany myśli naukowej.

1.0. W niniejszym artykule zamierzam przedstawić informacje na temat najnowszych publikacji leksykograficznych oraz aktualnie prowadzonych badań nad zagadnieniami etymologii języków i dialektów słowiańskich w polskich i zagranicznych jednostkach naukowych, zwłaszcza w krajach słowiańskich. Dane te pozyskałem od kolegów z różnych slawistycznych ośrodków naukowych, za co składam im serdeczne podziękowania.

1.1. Zanim przejdę do omówienia obecnego stanu badań w dziedzinie etymologii słowiańskiej, niejako z konikarskiego obowiązku, chciałbym kilka zdań (w formie sprawozdania za lata 2018–2023, czyli za okres od ostatniego XVI zjazdu Międzynarodowego Komitetu Slawistów w Belgradzie) poświęcić Komisji Etymologicznej¹ przy MKS. W chwili obecnej Komisja ta liczy 30 osób i jest reprezentowana przez etymologów z 13 krajów. Przewodniczącym Komisji jest Miłkołaj Antropau (Białoruś)², funkcję sekretarza naukowego powierzono Bogumiłowi Ostrowskiemu (Polska). Ponadto w skład Komisji Etymologicznej weszli: Christina Dejkowa (Bułgaria), Hienadź Apanasawicz Cychun (Białoruś), Alemko Gluhak (Chorwacja), Ilona Janyšková,

¹ Komisja Etymologiczna przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, <https://sites.google.com/site/komisjaetymologicznams>. Do momentu agresji Rosji na Ukrainę rolę podstawowego pisma specjalistycznego Komisji pełniło moskiewskie czasopismo „Этимология”, przekształcone następnie w „Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова: Сборники статей по этимологии”.

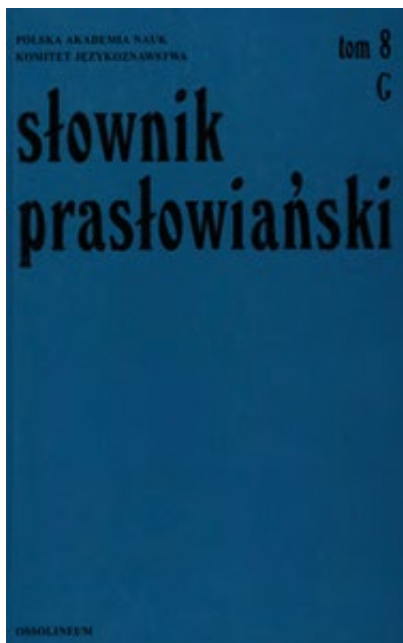
² W chwili wyboru na stanowisko był pracownikiem naukowym Białoruskiej Akademii Nauk. Od ponad roku przebywa na emigracji. W uznaniu nieposzlakowanej postawy moralnej oraz autorytetu naukowego Miłkołaja Antropawa wszyscy członkowie Komisji jednomyślnie opowiedzieli się za sprawowaniem funkcji przez białoruskiego uczonego do końca kadencji, czyli do planowanego na 2024 r. kolejnego zjazdu MKS w Paryżu.

Helena Karlíková, Jana Villnow Komárková (Czechy), Olga Mladenova (Kanada), Igors Koškins (Łotwa), Mariola Jakubowicz, Wojciech Smoczyński, Piotr Sobotka i Jadwiga Waniakowa (Polska), Aleksandr Jewgieniewicz Anikin, Jelena Lwowna Bieriezowicz, Žanna Žanowna Warbot, Ljubow' Wiktorowna Kurkina, Siergiej Alieksiejewicz Myznikow, Swietłana Mchajłowna Tołstaja (Rosja), Marta Bjeletić, Jasna Vlajić-Popović, Aleksandr Loma, Snežana Petrović (Serbia), Ľubor Králik (Słowacja), Metka Furlan, Alenka Šivic-Dular (Słowenia), Tetiana Borysiwna Łukinowa, Tetiana Ołeksandriwna Czernysz (Ukraina), András Zoltán (Węgry).

Niestety, w opisywanym okresie, nasze grono opuścili na zawsze: **Marija Raczewa** (Мария Рачева †24.04.2019; Bułgaria), **Witalij Hryhorowycz Skliarenko** (Віталій Григорович Скляренко, †20.07.2020; Ukraina), **Heinz Schuster-Šewc** (†10.02.2021; Niemcy), **Wiesław Boryś** (†29.11.2021; Polska), **Hanna Popowska-Taborska** (†06.12.2022; Polska).

Warto przy sposobności zauważyć, że do chwili obecnej, mimo trwających rozmów pomiędzy członkami Komitetu Organizacyjnego XVII MKS w Paryżu, nie wypracowano ostatecznej koncepcji dotyczącej formy i terminu przeprowadzenia obrad ze względu na wciąż trudną sytuację polityczną. Pewne kontrowersje dotyczą przede wszystkim ewentualnego udziału rosyjskich (i białoruskich) uczonych w posiedzeniach poszczególnych Komisji.

1.2.1. **Słownik prasłowiański**. Wydany w 2001 r. ostatni (jak dotąd) ósmy tom słownika pod red. Franciszka Sławskiego zawiera hasła na literę G- (*gyža).

Ilustracja 1. Okładka tomu 8 *Słownika prasłowiańskiego*

Opracowane pod kierunkiem Marioli Jakubowicz (po recenzjach) dwa kolejne tomy: 9 (hasła na literę *Ch-, J-*) oraz 10 (część haseł na literę *K-*) wciąż czekają na tradycyjne wydanie. Pracami skromnego liczebnie zespołu Pracowni Języka Prasłowiańskiego Instytutu Slawistyki PAN w chwili obecnej kieruje Mariola Jakubowicz. Jego skład zasilają Piotr Sobotka oraz Szymon Pogwizd – etatowi pracownicy Instytutu Slawistyki oraz zatrudnieni w grancie (na umowę zlecenie) Beata Raszevska-Żurek, Tomasz Kwoka i Paweł Swoboda³. Pozyskanie grantu pozwoliło zespołowi zmodyfikować i unowocześnić metodę opracowania i prezentacji haseł do kolejnych tomów słownika. Obecnie trwają prace nad 11 tomem⁴. Specjalnie stworzona na potrzeby słownika baza informatyczna powala gromadzić, wprowadzać i uzupełniać na bieżąco dane niezbędne do opracowania haseł. W przyszłości będzie to znakomite narzędzie do przeszukiwania słowiańskiego materiału leksykalnego pod wieloma względami (nie tylko słowotwórczym, czy semantycznym, ale także kontrastywnym). Członkowie zespołu prezentują wstępne efekty swojej pracy na konferencjach i sympozjach poświęconych zagadnieniom: leksykografii historycznej i współczesnych metod gromadzenia, przetwarzania i prezentacji bogatych zasobów leksyki słowiańskiej (na szerszym indoeuropejskim tle), także wzajemnych wpływów i kontaktów pomiędzy językami słowiańskimi i językami innych grup. Intencją M. Jakubowicz - kierowniczkii projektu, jest funkcjonowanie słownika w dwu postaciach: w formacie elektronicznym, ale docelowo także w formacie pdf (przypominającym tradycyjny – książkowy).

Dzięki uprzejmości członków zespołu Słownika Prasłowiańskiego⁵ przedstawiam niżej kilka zdjęć panelu edycji elektronicznej wersji słownika.

³ W pracach nad tomami 9 i 10 wzięli ponadto udział Bożena Cząstka-Szymon oraz Bogumił Ostrowski.

⁴ *Słownik prasłowiański*, t. 11, <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1975>. W oficjalnym komunikacie czytamy: „*Słownik prasłowiański* powstający w krakowskiej pracowni Instytutu Slawistyki PAN jest dziełem łączącym cechy słownika etymologicznego i pracy z historii porównawczej języków słowiańskich. Jego celem jest rekonstrukcja hipotetycznego zasobu leksykalnego z czasów wspólnoty prasłowiańskiej. Słownik ukazuje się od roku 1974, jednak na początku obecnego tysiąclecia nastąpiła przerwa w jego wydawaniu. Obecnie wydawany 11 tom – opracowany w ramach grantu NPRH nr 11H 16 0266 84 – zawiera hasła na literę K: Kō–Ky (pierwsza część haseł na literę K, Ka–Ko, zawarta została w tomie 10)”. Tom 11 został zredagowany przez zespół pod kierownictwem Marioli Jakubowicz, a jego współautorami są Tomasz Kwoka, Szymon Pogwizd, Beata Raszevska-Żurek i Paweł Swoboda. Recenzje wydawnicze tomu napisali prof. dr hab. Leszek Bednarczuk i dr hab. Zbigniew Babik. Obecny tom jest pierwszym, który ukazuje się w wersji pdf oraz ma jednocześnie postać bazy danych dostępnej pod adresem: <https://praslow.ispan.edu.pl> [dostęp: 8.11.2023].

⁵ Za udostępnienie materiałów dziękuję Szymonowi Pogwizdowi, który w 2023 r. obronił pracę doktorską zatytułowaną *Zbieżności leksykalne gwar wschodniosłowackich z językiem polskim na tle ogólnosłowiańskim ze szczególnym uwzględnieniem języków wschodniosłowiańskich – w ujęciu diachronicznym*. Obecnie w ramach współpracy z Luborem Králikiem ze Słowackiej Akademii Nauk badają to zagadnienie na szerszym tle.

**Słownik prasłowiański t. 11: M. Jakubowicz, T. Kwoka, Sz. Pogwizd,
B. Raszevska-Żurek, P. Swoboda.**

Słownik Prasłowiański PAN
Zaloguj się

Adres e-mail

Hasło

☐ Zapamiętaj mnie

[Zapomniałeś hasła?](#)

Ilustracja 2. slovník.span.waw.pl/users/sign_in (udostępnienie: Szymon Pogwizd)

Słownik Prasłowiański PAN Podgląd Hasła Języki Źródła Kategorie semantyczne Kwalifikatory gramatyczne Szymon Pogwizd Wyloguj				
Szukaj w hasłach				
Data utworzenia				
Wszystkie	Moje	Nowe hasło		
Wyraz hasłowy 	Data utworzenia 	Ostatnia edycja 	Autorzy	
kǫblati	28 wrzesień 2021	11 miesięcy temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫbliti	28 wrzesień 2021	11 miesięcy temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫblo	28 wrzesień 2021	11 miesięcy temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫdravъ	25 listopad 2021	ponad rok temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫdrъ	25 listopad 2021	ponad rok temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫdrъkъ	25 listopad 2021	około miesiąca temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kǫkolъ	25 listopad 2021	19 dni temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kopa	25 listopad 2021	ponad rok temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń
kopati (se)	25 listopad 2021	ponad rok temu	szymon.pogwizd17@gmail.com	Edytuj Usuń

Ilustracja 3. slovník.span.waw.pl/users/sign_in (udostępnienie: Szymon Pogwizd)

Słownik Prasłowiański PAN

Podgląd

Hasła

Języki

Źródła

Kategorie semantyczne

Kwalifikatory gramatyczne

Szymon Pogwizd

Wyloguj

Szukaj w hasłach

Wszystkie

Moje

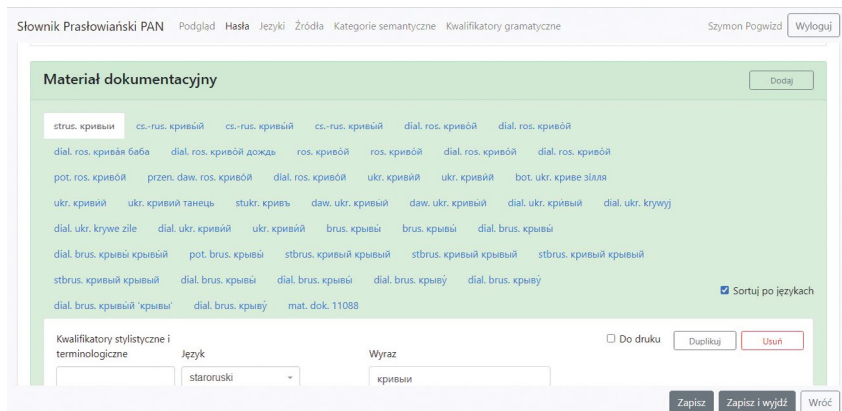
Data utworzenia

Nowe hasło

krivъ(nъ) vychъ

~ выхъ, кривихъ 'krivohъ' (Srem. I 1322), сс.-гукъ, кривой 'uklonivshis'ia otъ pramoġo protjaghenia' (Slovans CSRJ II 463-464), 'roz'baviony jednoġo oka' 'lišivshis'ia odnogo glaza' (Slovans CSRJ II 463-464), 'niepravdivly' 'niepravdivly' (Slovans CSRJ II 463-461), roz. kривой 'wygięty, wykrzywiony, mający nierówny kształt' 'nie prawidłowy, zniekształcony, zniekształcony' (SSRJ V 1649-1650), pot. 'roz'baviony jednoġo oka, oślepy na jedno oko' 'lišivshis'ia odnogo glaza, oślepieniy na odin glaz' (SSRJ V 1649-1650, SRJ II 169-170), daw. przest. 'klamliwy, nieprawdziwy' 'loznyi, nieprawdziwy' (SSRJ V 1649-1650, SRJ II 169-170), dial. 'kulawy' 'chrošy' (SRNG XV 245-246), rzezcownik 'klapca, oszusta' 'obmanšha, lžeši' (SRNG XV 245-246), 'nienormalny, chory, obraźliwy' 'nenormalnyi, bolnoġy, obidchivnyi' (SRNG XV 245-246), kрива́я баба 'nazvanie detskoy igry pokloġey na žyruki' (SRNG XV 245-246), kривой дождь 'deszcz padający w czasie, gdy świeci słońce' 'dožd' idušchij pri solnce' (SRNG XV 245-246), kривой 'radający pod skosem (o deszczu)' 'krivohъ' 'kosoġo (o dozhe)' (Slovans severa VI 164), rzezcownik 'kogut' 'petux' (Slovans severa VI 164), ukr. кривий 'charakterizujący się brakiem symetrii, wykrzywiony' 'kryv' 'charakterizujący się niesymetrycznością, przekoszony, wykrzywiony' (SUM IV 339-340), 'błędny, nieprawidłowy' 'khybnyi, nieprawidłowy, pochyły, nieprawidłowy' (Hrinčenko II 303, SUM IV 339-340; 'krivye slovo' 'nieprawidłowe, obrazliwe słowo, nieścisłe, nieścisła mowa'), bot. криве зілля 'rdest wężownik' (Hrinčenko II 303), kривий 'mający jedną nogę uszkodzoną lub krótszą od drugiej; kulawy' 'kryv' 'miał jedną nogę uszkodzoną lub krótszą od drugiej; kulawianin, kulawianin; chrošy' (Hrinčenko II 303, SUM IV 339-340), kривий танецъ 'dawny tradycyjny taniec obrzędowy, wiosenna korogovodna zabava' 'starošynnyi ukrašn's'kij vesennyj gurošnyj tanok; kolo, vesennja korovodna igra' (SUM IV 339-340, Hrinčenko II 303), stur. kривъ 'vinu' 'vinušnyj' (SSUM I), daw. kривий 'kulawy' 'chrošy' (Bileckij-Nosenko 197), 'jednooki' 'odnookazy' (Bileckij-Nosenko 197), dial. kривий 'kulawy, krzywy' 'kulawianin, kривий' (KDO 384), kриву 'krzywy, kulawy' (Janów SH 108), kриве зілля 'rdest wężownik' (Janów SH 108), kривий 'wygięty, krzywy' 'izognutyj, kривой' (Sl. ukr. voronez. 180), 'krzywy, wygięty, pochyły, pochyły' 'nieprawidłowy, winięty, pokręcony; kривой, nieprawidłowy; kривий, schief' (Zel. I 378, Hrinčenko II 303, SUM IV 339-340), brus. dial. kривий kривий 'pokaleczony, pokaleczony' 'pokałeczeni, pokałeczeni' (Słownik Semnennyj I 492), kривий 'wzrostowy' (Słownik GCRB 202), 'wygięty, z zagłębami; nie równy, nie prosty' (TSBM II 738, TSBML 379), pot. 'mający uszkodzoną nogę (nogę), kulawy' 'z pokałeczoną nogą (nagą), kulawany' (TSBM II 738, TSBML 379), 'nieprawidłowy, okaleczony (o częściach ciała)' 'nieprawidłowy, pokałeczeni (prz. części ciała)' (TSBM II 738, TSBML 379), stbrus. kривий kривий 'jednooki, ślepy na jedno oko' 'adnooki, ślepy na jedno oko', 'tak który dorzeczca się nieprawidłowych, bezprawnych rozprawk' 'kryv' 'nieprawidłowy, bezprawny' (HBSM XVI 137-139), 'krzywy, nierówny, wygięty' 'krivyi, kривий

Ilustracja 4. slovník.span.waw.pl/users/sign_in (udostępnienie: Szymon Pogwizd)

Ilustracja 5. slovník.span.waw.pl/users/sign_in (udostępnienie: Szymon Pogwizd)

1.2.2. Nazywany w środowisku etymologicznym *moskiewskim* – *Słownik etymologiczny języków słowiańskich (Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд)*, którego pierwszy zeszyt (podobnie zresztą jak pierwszy tom siostrzanego *Słownika prasłowiańskiego*) ukazał się w 1974 r., mimo że jest obecnie na znacznie bardziej zaawansowanym etapie, to wciąż długa wydaje się droga do zwieńczenia dzieła. W ostatnim, jak dotąd, opublikowanym 42. zeszycie słownika pod red. Anatolia F. Żurawliewa oraz Żanny Ż. Warbot znalazły się hasła na literę *P* (**peča* – **perъ*).

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ РУССКОГО ЯЗЫКА им. В.В. ВИНОГРАДОВА

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

ПРАСЛАВЯНСКИЙ
ЛЕКСИЧЕСКИЙ ФОНД

Выпуск

42

(**peča* – **perъ*)

Под редакцией
доктора филологических наук
Ж. Ж. ВАРБОТ

Словарь подготовлен в Отделе этимологии и ономастики Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Материалы для словаря собирались коллективом в составе: О. Н. Трубачев, руководитель (1961–2002 гг. — праславянская лексика белорусского, польского, кашубско-словинского, верхнелужицкого, нижнелужицкого, полабского языков), Ж. Ж. Варбот (с 1962 г. — праславянская лексика чешского и словацкого языков), В. А. Меркулова (с 1961 по 1993 г. — праславянская лексика русского, украинского, с 1972 по 1993 г. также белорусского языка), Л. А. Гиндин (с 1961 по 1970 г. — праславянская лексика старославянского, болгарского и македонского языков), Л. В. Куркина (с 1965 г. — праславянская лексика словенского языка, с 1971 по 2014 г. также болгарского и македонского языков с 2014 г. также праславянская лексика польского языка), И. П. Петлёва (с 1964 по 2011 г. — праславянская лексика сербохорватского языка), Г. Ф. Одинцов (с 1971 по 1989 г. — праславянская лексика старославянского, болгарского и польского языков), Т. В. Горячева (с 1978 г. — праславянская лексика кашубско-словинского языка, с 1996 г. также праславянская лексика русского, украинского (до 2003 г.) и белорусского языков), Е. С. Павлова (с 1989 по 1993 г. — праславянская лексика старославянского и польского языков), А. А. Кашинников (с 1993 по 2011 г. — праславянская лексика польского, верхнелужицкого, нижнелужицкого и полабского языков), Т. В. Невская (с 1994 по 1995 г. — праславянская лексика русского и белорусского языков), А. К. Шапошников (с 2004 г. — праславянская лексика украинского, старопольского, староболгарского, верхнелужицкого, полабского языков), И. В. Федотова (с 2011 по 2013 г. — праславянская лексика польского языка), Т. В. Шалева (с 2011 по 2013 г. — праславянская лексика сербохорватского языка), М. Н. Белова (с 2014 г. — праславянская лексика болгарского, македонского, старославянского языков), О. М. Сергеева (с 2014 г. — праславянская лексика сербохорватского языка), И. А. Горбушина (с 2015 г. — праславянская лексика словацкого языка). Все названные сотрудники собирали материалы по этимологии славянских слов. Значительные материалы по сербохорватской лексике собрал для словаря югославский славист В. Михайлович (1966–1968). Болгарский диалектный материал пополнял также болгарский стажером О. Младеновой (1986–1987). Авторскую работу над текстом 42-го выпуска вели: М. Н. Белова (**pelena* — **pelěsŭbъ*, **pel'ixa* — **pel'vje*, **pepelěvŭbъ* — **pepel'nybъ*, **perčina* — **perdjŭnybъ*), Ж. Ж. Варбот (**per-* — **percati*, **perpeti* — **per(r)ŭti*), Л. В. Куркина (**peča* — **pečen'a*, **perdъ* — **periti II*), О. М. Сергеева (**per(ŭ)ja/ěxati* — **per(ŭ)jŭnati*), А. К. Шапошников (**pečen'ka* — **pelexъ*, **pelēti*, **pel'ny'a*, **pel'nyъ*, **per(ŭ)jŭti* — **perperiti*, **persēka* — **perzъ*).

Этимологический словарь славянских языков: праслав. лекс. фонд / Ин-т рус. яз. | им. В. В. Виноградова РАН. — М.: Наука, 1974 —.

Вып. 42: (**peča* — **perzъ*) / под ред. А. Ф. Журавлева, Ж. Ж. Варбот. — 2021. — 343 с. — ISBN 978-5-02-040878-4.

Ilustracja 6. Strona tytułowa i redakcyjna *Etymologicznego słownika języków słowiańskich*, zeszyt 42

Coraz częściej docierają do naszego środowiska informacje, że ważą się losy kontynuacji tego dzieła⁶ przede wszystkim ze względów kadrowych. W czasie ogólnoświatowej pandemii Covid-19 odszedł na zawsze członek zespołu Aleksandr K. Szaposznikow. Obecny, bardzo skromny liczebnie skład personalny, z wciąż aktywnymi naukowo, zasłużonymi i cenionymi w środowisku etymologicznym badaczkami Żanną Ž. Warbot i Ljubow'. W. Kurkiną, nie jest w stanie udźwignąć na swych barkach tak mozolnego pod względem technicznym i merytorycznym przedsięwzięcia. Zawiodła tu niestety polityka kadrowa. Sztafeta pokoleń, która miała miejsce w pewnych momentach funkcjonowania pracowni, nie wytrzymała próby czasu. Młodzi absolwenci językoznawstwa nie umieli odnaleźć się realiach zagadnień diachronicznych. Czy etymologia słowiańska doczeka się kolejnego 43. zeszytu słownika, pokaże przyszłość.

1.3. Zwieńczenie prac nad ostatnim zeszytem *Etymologického slovníka jazyka staroslověnského*⁷ a także jubileusz 70-lecia powołania do życia sekcji etymologicznej przy Czeskiej Akademii Nauk (Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR) stało się przyczynkiem do zorganizowania 18 kwietnia 2023 r. okrągłego stołu, podsumowującego pracę zespołu brneńskiego środowiska etymologicznego. W trakcie spotkania zostały wygłoszone okolicznościowe referaty: Helena Karlíková

⁶ Taką informację przekazał m.in. Piotr Sobotka podczas posiedzenia z okazji wręczenia Nagrody Komitetu Językoznawstwa PAN za wybitne osiągnięcie naukowe w zakresie językoznawstwa zespołowi opracowującemu pod kierownictwem prof. Piotra Żmigrodzkiego *Wielki słownik języka polskiego* PAN.

⁷ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského je dokončen*, <https://ujc.avcr.cz/sd/no-vinky/hlavni-stranka/230120-esjs.html> [dostęp: 29.11.2023].

(Brno) – *Etymologické oddělení sedmdesátileté*; Ilona Janyšková (Brno) – *Cesta Etymologického slovníku jazyka staroslověnského od a k žbzľč*; Harald Bichlmeier (Halle) – *Srovnání Etymologického slovníku jazyka staroslověnského a Etymologického slovníku staré horní němčiny*; Jiří Rejzek (Praha) – *Přínos Etymologického slovníku jazyka staroslověnského české etymologii*; Václav Blažek (Brno) – *Staroslověnština a čeština – exkluzivní vztah z pohledu lexikostatistiky*; Štefan Pilát (Praha) – *Přínos Etymologického slovníku jazyka staroslověnského pro zpřesnění sémantiky hesel Slovníku jazyka staroslověnského*; František Čajka (Praha) – *Materiálová doplnění Slovníku jazyka staroslověnského v Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*; Miroslav Vepřek (Olomouc) – *Slovní zásoba církevněslovanských památek českého původu v Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*; Bohumil Vykpěľ, Tatána Vykpěľová (Brno) – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského a expanze církevní slovanštiny*; Vít Boček (Brno) – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského a typologie etymologických slovníků*; Aleš Bičan (Brno) – *Může být fonologie prospěšná etymologii?*

W podsumowaniu chciałbym zwrócić uwagę na fakt, że dotychczasowa siedemdziesięcioletnia historia etymologów brneńskich zwieńczona została znakomitą sukcesem, czego dowodem jest omawiane, niezwykle ważne w dziejach słowiańskiej leksykologii etymologicznej zbiorowe dzieło kilku pokoleń językoznawców českich (Eva Havlová, Helena Karlíková, Ilona Janyšková). Nie oznacza to bynajmniej, że zespół przestaje istnieć. Zaczyna się nowy etap prac etymologicznych zespołu brneńskiego. Otrzymałem informację, że pod naukowym kierownictwem Bohumila Vykpěľa planowane jest opracowanie *Slovníka etymologického jazyka staroczeskiego* (*Etymologický slovník starej češtiny*).

1.4.1. Autor czterech wznowień *Etymologicznego słownika języka słoweńskiego* (***Slovenski etimološki slovar***) Marko Snoj, opracował wraz zespołem monografię *Imena slovenskih psov*, której integralną i główną częścią jest słownik zawierający komentarze etymologiczne.

Ilustracja 7. Okładka monografii *Imena slovenskih psov*

Źródło: <https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/imena-slovenskih-psov> [dostęp: 29.11.2023].

Książka jest swego rodzaju „pomnikiem” zwierzęcia (psa), które już od 15 tysięcy lat towarzyszy człowiekowi.

Część wprowadzająca podaje uwagi językoznawcze na temat hiperonimu *pies*, stałych związków wyrazowych zawierających ów leksem (lub leksemy synonimiczne), prezentację synonimów i innych terminów związanych z tym gatunkiem.

Znajdziemy tu także materiały na temat obrazu psa w słoweńskim folklorze oraz relacji między psem a człowiekiem. Główną część publikacji stanowi słownik (opatrzone m.in. w komentarze etymologiczne), zawierający 12 815 imion i przydomków zwierząt wybranych spośród zarejestrowanych w Centralnym rejestrze zwierząt domowych we wrześniu 2018 r. 196 312 słoweńskich imion psów.

Promocja książki miała miejsce 4 października 2023 r., w czasie obchodów Światowego Dnia Zwierząt.

1.4.2. Omawiając osiągnięcia etymologów słoweńskich, nie sposób pominąć **Novi etimološki slovar slovenskega jezika** autorstwa lublańskiej diachronistki Metki Furlan, która w rekonstrukcji wykorzystuje osiągnięcia teorii laryngalnej.

Ilustracja 8. Okładka i przykładowe hasło w leksykonie *Novi etimološki slovar slovenskega jezika* Metki Furlan

Źródło: <https://isjfrzrc-sazu.si/sl/publikacije/novi-etimoloski-slovar-slovenskega-jezika> [dostęp: 29.11.2023].

Wolny dostęp do zawartości słownika (podobnie zresztą jak i do słownika etymologicznego M. Snoja oraz wielu innych źródeł leksykograficznych) zapewnia użytkownikom znakomity portal językoznawczy Fran.si.

Wśród zapowiedzi pojawiła się informacja, że pod koniec 2023 r. na wspomnianym portalu zostaną opublikowane nowe hasła do opracowywanego przez M. Furlan słownika⁸.

⁸ Za pomoc w dotarciu do aktualnych informacji dziękuję Mojcy Kumin Horvat ze Słoweńskiej Akademii Nauk (SAZU).

1.5.1. Po słowniku etymologicznym języka chorwackiego Petera Skoka⁹, środowisko etymologiczne doczekało się nowych opracowań leksykograficznych tego typu. Wypadałoby tu wspomnieć przede wszystkim o dwu publikacjach¹⁰: jednotomowym dziele *Hrvatski etimološki rječnik* opracowanym przez Alemkę Gluhaka¹¹ oraz dwutomowym – *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (t. I [A–Nj], 2016; t. II [O–Ž], 2021 [=IV 2022]) pod kier. Ranka Matasevicia¹². Tak się złożyło, że w obiegu

⁹ „Wiele leksemów čakawskich zawiera słownik etymologiczny Petra Skoka, ale ponieważ autor nie zdołał ukończyć dzieła, w sporej ilości artykułów słownikowych znajdujemy tylko znany wówczas materiał, bez właściwego objaśnienia etymologicznego, nierzadkie są również objaśnienia przestarzałe, oddające stan wiedzy z połowy ubiegłego stulecia. Rozkwit chorwackiej leksykografii gwarowej (w ciągu ostatnich trzydziestu lat ukazało się prawie 100 większych i mniejszych słowników gwar čakawskich) spowodował, że obecnie znamy bardzo dużo wyrazów gwarowych nieznanymi Skokowi, często też te słowniki korygują dotychczasową wiedzę o geografii i semantyce różnych wyrazów čakawskich. Na przykładzie zapożyczeń romańskich świetnie to ukazał Vinja, ale to samo można powiedzieć o wyrazach rodzimych” (W. Boryś, *Opracowywany słownik etymologiczny rodzimej leksyki chorwackiego dialektu čakawskiego*, [w:] *Etymologica Slavica. Studia etymologiczne poświęcone prof. Franciszkowi Sławskiemu z okazji setnej rocznicy urodzin*, red. M. Jakubowicz, S. Pogwizd, B. Raszewska-Żurek, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2019, s. 55).

¹⁰ Wiesław Boryś w artykule zatytułowanym *Opracowywany słownik etymologiczny rodzimej leksyki chorwackiego dialektu čakawskiego* zauważa „[...] w roku 1998 zagrzebski romanista Vojmir Vinja rozpoczął publikację pierwszego takiego chorwackiego słownika etymologicznego, trzytomowego dzieła pod tytułem *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku* (Vinja JE). W tym słowniku analizowane jest głównie słownictwo čakawskie, ale prawie wyłącznie zapożyczenia romańskie, uwzględnione zostało zaledwie kilka wyrazów rodzimych i to zwykle z dyskusyjnymi objaśnieniami” (W. Boryś, *Opracowywany słownik...*, s. 55). Drugi tom (I-Pazdrak) został wydany w 2003 r., a ostatni III tom leksykonu (zawierający hasła Pe–Ž) ukazał się w 2004 r. W 2016 r. ukazał się tom uzupełniający *Kazala*, zawierający indeks wszystkich wyrazów omówionych w poszczególnych tomach.

¹¹ „Želio sam da se riječi protumače tako da se pokaže koliko daleke srodstvene veze u riječima inih jezika one imaju. Htio sam da ovaj rječnik bude i malen i dubok” (A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993, s. 6) [„Chciałem, aby słowa były interpretowane w taki sposób, aby pokazać, jak odległe są powiązania pokrewieństwa wyrazów w poszczególnych językach. Chciałem, aby ten słownik był zarówno mały, ale też możliwie dogłębny [materiałowo (dopisek mój – B.O.)]”; „Najčešće nisam navodio posebne oblike riječi hrvatskog jezika iz pojedinih narječja i govora (a ako ih i jesam navodio, ponekad oni nisu posebno naznačeni, npr. kao kajk., čak., ikav. i sl.). Dajem i riječi koje se današnjem čitatelju čine starima ili starinskim bez neke posebne oznake. Ako pak riječ zaista ide u stariji jezik, naprimjer u jezik starijih pisaca, ona može biti označena kao st.” (tamże, s. 5) [„Najczęściej nie cytowałem konkretnych słów języka chorwackiego z poszczególnych dialektów i mowy (a jeśli je cytowałem, to ze względu na jakieś cechy szczególne, jak np. kajk[awski], čak[awski], ikav[ski], czy sl[awoński]). Podaję również słowa, które dzisiejszemu czytelnikowi wydają się archaiczne lub dawne bez specjalnego oznaczenia kwalifikatorami, chyba że dane słowo rzeczywiście odnosi się do starszego okresu historii języka, na przykład znajduje poświadczenie w twórczości pisarzy poprzednich epok, wówczas może być oznaczone kwalifikatorem st. (tj. ‘archaiczne, dawne, przestarzałe’)].

¹² „Jest tym bardziej uzasadnione faktem, że najnowszy chorwacki słownik etymologiczny pod redakcją R. Matasevicia (ERHJ) przy etymologizowanych wyrazach języka standardowego systematycznie przytacza gwarowe odpowiedniki tych wyrazów, w tym oczywiście również wybrane odpowiedniki čakawskie” (W. Boryś, *Opracowywany słownik...*, s. 56).

publicznym pierwszy z nich funkcjonuje jako „mały” (*mali*), drugi zaś jako „wielki” (*veliki*)¹³.

1.5.1.1. Alemko Gluhak nie poprzestał na jednorazowym wydaniu swego słownika. Dowodem na to są przesłane mi przez zagrzebsko-dubrownickiego leksykografa na potrzebę niniejszej publikacji informacje o dobiegających końca pracach nad aktualizacją poprzedniej wersji słownika, która – w odróżnieniu od prototypicznej – będzie (jak wskazują materiały) wzbogacona o przymiotnik *mali* ‘mały’: *Mali hrvatski etimološki rječnik*¹⁴.

We wstępie do drugiego wydania autor zapowiada m.in.:

Hrvatski etimološki rječnik to próba przekazania większej liczbie czytelników w przystępny sposób lektury na temat pochodzenia poszczególnych słów [...].

Słowniki etymologiczne funkcjonują jako małe, czy jednotomowe („podręczne” = krótkie) oraz bez takich dodatkowych dookreśleń przymiotnikowych. Ten słownik zaliczam do tych, które czasami określa się mianem *małych*. Paralelne „zwięzłe” słowniki etymologiczne innych języków zawierają kilka tysięcy artykułów uporządkowanych gniazdowo, co oznacza, że uwzględnia się w nich zwykle kilka razy więcej pojedynczych słów. – W pierwszym wydaniu *HER* znalazło się nieco ponad 1800 podstawowych

¹³ Dubravka Ivšić, Marina Bergovec zauważają m.in. „Gluhakov jednosveščani etimološki rječnik zamišljen je kao „informativni rječnik namijenjen širem čitateljstvu” [ma być w swym zamyśle słownikiem informacyjnym skierowanym do szerszej publiczności]; „(Gluhak 1993), međutim mnogo dublja jezična prošlost (nostratička), koja se u njemu donosi, otvara puno više pitanja nego što daje jednoznačnih odgovora [jednakże znacznie głębsza przeszłość językowa (nostratyczna), którą przytacza, rodzi o wiele więcej pytań niż daje jednoznacznych odpowiedzi] (Vinja 1998: 6)” (D. Ivšić, M. Bergovec, *Veliki etimološki rječnik hrvatskoga jezika i računalna struktura njegove natuknice*, „Filologija” 2012, no. 58, s. 192–193). I dalej: „Novi, *Veliki etimološki rječnik hrvatskoga jezika* trebao bi biti moderan etimološki rječnik hrvatskoga jezika. To znači da se opisuje suvremeni hrvatski jezik, da su u njega uključene nove spoznaje, da se natuknica prikazuje na moderan i zanimljiv način, da je računalno oblikovan te da postoji internetska verzija.” [Nowy, *Wielki słownik etymologiczny języka chorwackiego* ma stać się nowoczesnym słownikiem etymologicznym języka chorwackiego. Oznacza to, że opisywany jest w nim współczesny język chorwacki, że zawiera nowe interpretacje etymologiczne, że informacje są podawane w nowoczesny i interesujący sposób, że ma postać elektroniczną i istnieje jego wersja online]; „*Veliki etimološki rječnik hrvatskoga jezika* neće unaprijed imati sustavnih ograničenja u opsegu etimoloških podataka [...]. Uz etimologiju će, kao i Skokov, sadržavati i prvu potvrdu riječi, podatke o tvorbi riječi, dijalektološke potvrde, onomastičke primjere, podatke o akcentuaciji i bibliografiju. Drugim riječima, *Veliki etimološki rječnik* neće sadržavati manje podataka od Skokova rječnika, ali će svi podatci biti osuverenjeni, obogaćeni novim spoznajama i strukturirani u skladu sa suvremenom leksikografskom praksom.” [Słownik ten nie będzie miał systemowych ograniczeń w zakresie informacji etymologicznych [...]. Oprócz pochodzenia wyrazu, podobnie jak u Skoka, będzie zawierał również najstarszą dokumentację słowa, informację morfologiczną, poświadczenia gwarowe, przykłady onomastyczne, informacje prozodyczne (akcentuacyjne) i bibliografię. Innymi słowy, *Wielki słownik etymologiczny*... będzie zawierał nie mniej danych niż słownik P. Skoka, ale wszystkie dane zostaną zaktualizowane, wzbogacone o nową wiedzę i uporządkowane zgodnie z aktualną praktyką leksykograficzną] (tamże, s. 194–195).

¹⁴ Serdecznie dziękuję A. Gluhakowi za przesłanie informacji i zgodę na promocję materiałów (M)HES.

artykułów hasłowych, wzbogaconych o dokumentację około 7800 innych chorwackich leksemów i ponad 1000 ekwiwalentnych jednostek z innych języków słowiańskich; ponadto w słowniku znalazło się też wiele tysięcy wyrazów z innych grup językowych, które są pomocne w interpretacji genezy poszczególnych wyrazów rodzimych. – Drugie wydanie, HER², mimo że znacznie obszerniejsze, nadal będzie zaliczane do tzw. *małych słowników*. Pod względem liczby stron HER² będzie ponad dwukrotnie większe niż HER¹, a liczba wyrazów hasłowych (nadal z gniazdową organizacją artykułu) osiągnie liczbę ponad 2400 jednostek¹⁵.

Warto zaznaczyć, że oprócz rekonstrukcji form prasłowiańskich autor przytacza także postaci praindoeuropejskie, czasami odwołuje się także do teorii nostratycznej¹⁶. Dalej czytamy:

Słownik etymologiczny nie jest zwykłym słownikiem i na pewno nie jest lekturą, którą się czyta od początku do końca. Zastosowany dla poszczególnych artykułów system odсылaczy uwarunkowany jest głębią stopnia pokrewieństwa. Jeśli w jakimś artykule nie ma odniesienia do innego hasła, nie oznacza to wcale, że tych samych słów wymienionych w pierwszym nie można znaleźć w innym artykule, w innym miejscu. Ułatwieniem dla czytelnika jest indeks zawierający nie tylko wyrazy języka chorwackiego, ale także centralnego systemu języków południowosłowiańskich, tj. języka Chorwatów, Bośniaków, Czarnogórców i Serbów.

¹⁵ „*Hrvatski etimološki rječnik* moj je malen pokušaj da se većem broju čitatelja dā koliko-toliko pristupačno štivo u kojem bi se moglo naći mnogo podataka o porijeklu pojedinih riječi, što je i inače mnogim ljudima zanimljivo – i sada dajem na ogled ovaj svezak, s tekstom kakav se piše za drugo izdanje. Etimoloških rječnika ima *malih, kratkih* i onih bez takvih pridjeva. Ovaj je rječnik od onih koji se ponekad nazivaju malima. Razni kratki etimološki rječnici drugih jezika imaju više tisuća članaka organiziranih ili po gnijezdima, što znači da imaju i nekoliko puta više riječi iz svojeg jezika, ili po pojedinim riječima. – U momemu je HERu u prvomu izdanju samo nešto više od 1800 natuknica i nešto više od 7800 hrvatskih riječi (s nešto riječi i iz šire cjeline) i više od 1000 imena i hrvatskih i onih iz drugih jezika – no u rječniku su i mnoge tisuće riječi iz jezika bliže i dalje srodnih hrvatskomu, riječi koje pomažu tumačenju prošlosti naših. – Drugo će izdanje, HER², biti znatno veće, no još će uvijek to biti od *malih* rječnika. Po broju stranica HER² više je nego dvaput veći od HER¹, a članaka/natuknica ima, što gnijezdā što za neke pojedine riječi, više od 2400.” (Predgovor u [ogledna svezka, Za Zelenoga Jurja 2022]).

¹⁶ „U samim člancima u prvome izdanju 1993. nisam davao podatke tko je autor koje etimologije. Uostalom, najčešć su dane one etimologije koje su već toliko prihvaćene da se samo ponavljaju od jednoga etimološkoga rječnika do drugoga – to se tiče vremenske dubine do indoevropskog prajezika. No za neke članke u nekima od tih rječnika dajem autore tih članaka. – Nostratičke se rekonstrukcije u etimološkim rječnicima mogu naći, i to ne baš često, tek u novije vrijeme. – Ponekad pak dajem svoja tumačenja ili razmišljanja o nekoj etimologiji i ta se lako prepoznaju jer su pisana u prvom licu.” (Predgovor vii [ogledna svezka, Za Zelenoga Jurja 2022]). [W pierwszym wydaniu z 1993 r. nie podawano informacji na temat autorstwa danej etymologii ze względu na fakt, że spora liczba objaśnień zyskała akceptację naukową i – co za tym idzie – jest powtarzana i powielana w kolejnych słownikach etymologicznych. W nowym wydaniu HER w przypadku innowacyjnych interpretacji etymologicznych podawana jest identyfikacja autorska i specyfikacja bibliograficzna. Niezbyt częstą praktyką w słownikach etymologicznych są również rekonstrukcje nostratyczne. Jeśli zdarza się, że Gluhak podaje własną interpretację lub przemyślenia na temat takiej etymologii, to komentarz autorski prowadzony jest w pierwszej osobie].

Słownik jest właściwie mały, toteż zapewne się zdarzy, że czytelnik nie znajdzie w nim interesującego słowa. W takim przypadku polecam poszukać dalej¹⁷: np. w *Słowniku etymologicznym języka chorwackiego* Petra Skoka (1971–74). [...] Z kolei objaśnień genezy wyrazów obcych lub zapożyczeń szukać należy w słownikach Bratoljuba Klaića lub Vladimira Anića i Ivo Goldsteina.

Ilustracja 9. Okładka i strona tytułowa 1. i 2. wydania słownika *Hrvatski etimološki rječnik* Alemka Gluhaka

Poniżej przytaczam fragmenty analogicznego przykładowego hasła *Juraj* z pierwszego i zapowiadanego wydania *HER*. Różnica w opracowaniu i prezentacji materiału jest znaczna. W nowym wydaniu słownika oprócz rozbudowanej części opisowej i dokumentacyjnej, poszerzonego tła kulturowo-społecznego i historycznego, odniesień do literatury przedmiotu, w części końcowej pojawia się bibliografia najważniejszych opracowań.

¹⁷ Etimološki rječnik nije običan rječnik, a ni on se, naravno, ne čita redom od početka prema kraju, nego se čita na poseban način: mreže pročitanih članaka mogu biti rjeđe ili gušće. U mnogim se člancima upućuje na neke druge, u drugima na treće i tako dalje. Ima i članaka koji se čitaju bez nekog drugog članka. Ako pak u nekom članku i nema uputnice na neki drugi, to ne znači da se te iste riječi spomenute u prvomu ne mogu naći i negdje drugdje u rječniku, u nekome drugomu članku. Zato je dobro i zgodno služiti se uprvomu izdanju kazalom: u njemu su dane sve one riječi hrvatskoga jezika (i šire cjeline, središnjega južnoslavenskoga sustava, jezika Hrvata, Muslimana/Bošnjaka, Crnogoraca i Srba) koje se u rječniku spominju, i tamo piše gdje se one spominju (istaknutim su slovima napisane one riječi koje su gesla članaka).

Rječnik je zapravo malen. Sigurno će se svakomu dogoditi da ne pronađe neku riječ koja ga zanima. Za takav slučaj preporučam traženje dalje: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* velikoga hrvatskoga jezikoslovca Petra Skoka izdanje 1971–74. i poslije u pretisku, i relativno je dostupan, u čitaonicama mnogih hrvatskih knjižnica. Velika je vjerojatnost da se tražena riječ u Skokovu rječniku uspije pronaći. A ako pak je tražena riječ tuđica ili posuđenica, treba zaviriti na primjer u *Rječnik stranih riječi* Bratoljuba Klaića ili *Rječnik stranih riječi* Vladimira Anića i Ivo Goldsteina. (Predgovor viii [ogledna svezka, Za Zelenoga Jurja 2022]).

Poniżej fragment hasła *Juraj* z HER¹ (s. 304–306)

Jûraj, gen. Jûrja

Zapis tog imena još 1086: *Juray setnico* (*setnikъ* "satnik"). Umanjenica *Jûra*, *Jûre* itd. Također oblici *Đurađ*, gen. *Đûrda*, *Đûrde* (pa *Đûra*, *Đûro* itd.) i drugi. Ima još raznih starih i novih oblika: *Jurij*, *Juri* (pa *Juri-slav* itd.)

Ta su imena veoma stare i raznovremene preobrazbe grčkog imena *Geōrgios* (a po romanskim odrazima — dalmatskima, talijanskima — toga grčkog imena jesu npr. *Zore*, *Džóre* itd.). U kršćansko doba ime veoma rašireno, po svetom Jurju.

Sveti Juraj bio je *Geōrgios Tropaiphóros*, Georgij Pobjedonoša, vojnik mučenik iz vremena cara Dioklecijana (vl. 284–305). Živio je u istočnoj Maloj Aziji (u Kapadokiji) ili u nekoj od susjednih zemalja. 303. godine bio je Georgij u Palestini podvrgnut mukama ne bi li se odrekao svoje kršćanske vjere, no nije posustao.

U Bizantu je kasnije sveti Georgij bio pokrovitelj vojske, u Slavenā knezova, a na zapadu Evrope vitezova (a npr. od XIII. stoljeća zaštitnik je Engleske). Od X. stoljeća prikazuje se na ratnim zastavama, a od XII (zbog bizantskog utjecaja) kako kopljem ubija zmaja.

Grčkojezični kršćani Georgija su i zbog njegova imena povezivali sa zemljom i plodnošću (grč. *geōrgéō* "težim zemlju, bavim se ratarstvom", *geōrgía* "ratarstvo"; *gē* "zemlja" itd.; *Geōrgios* izvedeno od *geōrgós* "zemljodjelac, ratar").

Treba imati na umu da se praslavensko ime **Jaroslavъ* (hrv. *Jāroslav*) dosta dobro podudara s grčkim imenom *Hēraklēs* "Heraklo" (o njima v. u *slovo*). Grčko se ime povezuje s imenom Here, *Hēra*, sestre i žene grovovnika Zeusa (koje se može tumačiti upravo od ie. **jēr-*, a isti bi korijen bio i u **jarъ*, no ima i drugih etimologija). Hera je također povezana s *donjim*: ona je mati Tifona (*Typhōn*), čije je ime povezano s imenom njegova odgajatelja Pitona (*Pýthōn*, za to ime v. u *Badnjak* — premetanje **bhudh-* : **dhubh-*, a taj je korijen povezan s donjim svijetom).

Takve podudarnosti ukazuju na duboku starinu običajā i likova koji se pojavljuju u narodnim pjesmama i pripovijetkama: neki dijelovi išli bi u starinu dublju od indoevropske. Nova istraživanja (u vezi s Jurjem v. u bibliografiji za radove R. Katičića i dr.) daju sve više novih podataka o tom dijelu hrvatske, slavenske, praslavenske i pretpraslavenske starine.

Ime *Juraj* također liči na glagol **juriti* (v. *juriti*): lik Zelenog Jurja nije daleko ni od značenjā toga glagola. S prelaskom na nov sustav vjerovanja Slaveni su (i Hrvati) tražili i podudarnosti novoga i staroga.

Ilustracija 10. Haslo *Juraj* z 1. wydania słownika *Hrvatski etimološki rječnik Alemki Gluhaka* (HER¹, s. 304–306)

Poniżej przytaczam fragment hasła *Juraj* pochodzący z projektu drugiego wydania słownika (M)HER²:

Jūraj

Gen. *Jūraja* i *Jūraja*, pridjev *Jurjev*. — Zapis toga imena još 1086.: *Juraj setinico* (*setnik* 'satnik', od *sulo* 'sto'). Umanjenica *Jūra*, *Jūre* itd. Također oblici *Dūrad*, gen. *Dūrada*, *Dūrede* (pa *Dūra*, *Dūro* itd.) i drugi. Ima još raznih starijih i novijih oblika: *Jurij*, *Juri* (pa *Jurislav* itd.). Te »brojne varijacije svetačkoga imena objašnjavaju se velikom omiljenošću imena tog vojničkog sveca u narodu i u folkloru» (Skok I, 560). — Usp. i ime grada *Durdevac* (*Durdevac*; ima crkvu sveto-ga Jurja).

Ta su imena veoma stare i raznovremene preobrazbe imena koje je bilo na početku, grčko Γεωργιος (a po romanskim odrazima toga grčkoga imena — dalmatskima, talijanskima — jesu npr. *Zore*, *Džore* itd.). U kršćansko doba ime veoma rašireno, po svetomu Jurju.

Sveti Juraj bio je Γεωργιος Τροπαιοφόρος, Georgij Pobijedonoša, vojnik mučenik iz vremena cara Dioklecijana (vl. 284–305). Živio je u istočnoj Maloj Aziji (u Kapadokiji) ili možda u kojoj od susjednih zemalja. Godine 303. bio je Georgij u Palestini podvrgnut mukama, da bi se odrekao svoje kršćanske vjere, no posustao nije, umro je kao kršćanin. Georgijev se kult prvo proširio na Bliskom Istoku i u Egiptu, zatim i dalje po Bizantu.

Treba imati na umu da se praslavensko ime **Jaroslav* (hrv. *Jaroslav*) dosta dobro podudara s grčkim imenom Ηρακλής *Hēraklēs* 'Heraklo' (npr. Kazanski; o takvim imenima v. u *slavo*). Grčko se ime povezuje s imenom Here, Ηρα *Hērā*, sestre i žene gromovnika Zeusa (koje se može tumačiti upravo od ie. **h₂er-*, st. **h₂er-*, a isti bi korijen bio i u **jar-*, no ima i drugih etimologija). Hera je također povezana s *donjim*:

ona je mati Tifonova (Τυφὼν Τυφῶν, stoglav div zmijolika trupa, živi u podzemlju), čije je ime povezano s imenom njegova odgajatelja Pitona (Πιθὼν *Pýtōn*, zmaj, Gejin sin; za to ime v. u *Badnjak* — premetanje **bh₂udh-* 'dubuh', a taj je korijen povezan s donjim svijetom, usp. prakelt. **dubno*- pridjev 'dubok' i imenica 'svijet', usp. psl. **dono*). — Imena takva kruga s *jar-* nalazimo i u hetitskomu (**Jaramuwa*, **Jarrazalma*, **Jarri*, **Jaritalla*, **Hasatayariš* itd.), u luvijskomu (**Jarri*- bog rata) (Kazanski).

Ime *Juraj* također liči na glagol **juriti* (v.); lik Zelenoga Jurja nije daleko ni od značenja toga glagola: pojednostavnjeno, on je jarostan i sav u jurnjavi. — S prelaskom na nov sustav vjerovanja Slaveni su (i predci današnjih Hrvata, u dva stoljeća dvovjerja) tražili, i nalazili, i podu-darnosti novoga i staroga.

Lit.: Skok I, 559–560, Balenović 1940:181–2, LILSZK 340–2, Gavazzi 1991:41–58 (1. izd. 1939), Fučić 1962, Dubravica–Szabo 2007:222 (d. Turopoljsko Jurjevo), Mrgić 2007, Dragić 2013 (veoma detaljno o sv. Jurju, o Zelenom od str. 303 dalje), Срп. митол. речник 1970:156–7 (Јаруго), 260 (св. Ђорђе), Саопар. античности 1989:129, Казањски 1989, Митић нар. мира 1,273–3 (Георгиј), II, 685–7 (Јурија), Саван. древности 1,496–8 (д. Георгий, а. Н.Н.Толстой), Иванов–Топоров 1974:180–216 (погл. Јурија и ето соотвѣствия у славян), Катић 1998:311–312 (Lit. st., 2008:94, 164 Bož. bog, 2010:9–112 Zel. lug i dr., Belaj 1989 sv. zem., 2007:214–253 Hođ' (погл. Прошел је, прошел (...), i dr.), 2009 Pog. b., Bajuk 1999:156–7, 162–4, Леанасьеф 1865:432–468 (погл. VIII: Јурија), Сло-вен. митол. енци. речник 2001:173–5 (Ђурђевдан, Атан-кина), Грковић 1977:103 (srpska imena *Jaroslav*, *Jarilo* i dr.), Hiemiäe 1996 (o estonskim običajima itd.), Bernerker 447 (*Jarro*, *Jaroslav*), ЭССЯ 8, 176–7 (*Jaroslav* v), 178 (*Juraj*), Фасмер IV, 562–3 (*Juraj*, *Jurjevo*), ЕСУМ 6, 530–1 (*Juraj*) i dr.

Ilustracija 11. Haslo *Juraj* z 2. wydania słownika *Hrvatski etimološki rječnik* Aleмки Глухакa ((M)HER² s. 85–88

1.5.1.2. Anonsowany już we wcześniejszym akapicie jako *wielki dwutomowy – Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (t. I [A–N], 2016; t. II [O–Ž], 2021 [=IV 2022]) pod kier. Ranka Matasevicia zawiera zarówno wyrazy pochodzenia rodzimego, jak i obcego.

Ilustracija 12. Okładki dwutomowego słownika *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*

Poniżej przytaczam wybrane zdjęcia poszczególnych haseł w wydanych tomach leksykonu:

ból *m* (16. st.)
 DIALEKTI I POTVRDE *bōl* (Brač), *bōl* (Vrgada, Senj), *bōl* (Varaždin), *bol* (RKKJ)
 Postalo od psl. **bōls* (G *bōli* a. p. c) (stosl. *bolb*, rus. *бoлb*, polj. *boleć* 'boljeti'); kao što pokazuju slav. podudarnosti, u psl. treba rekonstruirati *i*-osnovu ž. roda. Jedine uspo- rednice su u germ. jezicima (usp. steng. *bealu* 'zlo', got. *halwjan*). Nije jasno od kojega bi ie. korijena valjalo poći, stoga je svaka dublja etimologija nesigurna.
 Lit.: Skok I: 184f.; Gluhak 140; Derksen 54; SP I: 315; ESSJa II: 191f.; Snj 50; Vasmer I: 105; Holthausen 12.
bōlan *prid.* (13. st. Sava; 16. st.)
 DIALEKTI I POTVRDE *bōlan* (Brač), *bōlan* (ž. *bōlnā* sr *bōlno*) (Grobnik), *bōlan* (ž. *bōlna* sr *bōlno*) (Orbanić), *bolan* (RKKJ)
 Postalo od psl. **bōlsn* (a. p. c) (stosl. **bolom*, sln. *bōlen*, rus. *бoлbнoй*, češ. *bol- ny*), što je izvedeno od **bolb-*, v. *bol*.
 Lit.: SP I: 315f.; ESSJa II: 195.
bolēsnik *m* (18. st.)
 TVORBA *bolēsnica* (18. st.), *bolēsnički*
 Izvedeno od *bolestan*.

ERHJ (I: 72)

sōha *ž* (15. st. Kastavski statut) 'račvasto stablo'
 DIALEKTI I POTVRDE *sōha* 'veliki ode- blji potpomi vitičasti kolac' (Brač), *sōhā* (Vrgada), *sōha* (Varaždin)
 Postalo od psl. **soxā* (a.p. c) (sln. *sōha*, rus. *coxā*, polj. *socha*) < ie. **k'okh₂o-* 'grana' (lit. *šakā*, skr. *śākhā*, got. *hoha* 'plug').
 Lit.: Skok III: 301; Derksen 458.

ERHJ (II: 369)

bōjkot *m* (20. st.)

Posuđeno iz eng. *boycott*, prema kapetanu Charlesu C. Boycottu (1832. – 1897.), zas- tupniku irskih veleposjednika koji je odbio provesti agrarnu reformu u Irskoj; njegovi su se zakupnici lrci 1880. pobunili protiv njega na miran način odbijajući svaki kontakt s njim i njegovom obitelji, što ga je navelo da se preseli u Englesku.
 Lit.: Mršić 54; Snj 49f.

ERHJ (I: 71)

sociolōgija *ž*

TVORBA *sociolōg* (*sociolōginja*), *sociolōški*
 Posuđeno iz europskih jezika (njem. *Soziologie*, fr. *sociologie*, tal. *sociologia*); riječ je složena od *socio-* (od lat. *socius* 'drug') i *-logija* (v. *-logija*, *-log*).
 Lit.: Snj 678.

sōčan *prid.* (16. st.)

ERHJ (II: 368)

|

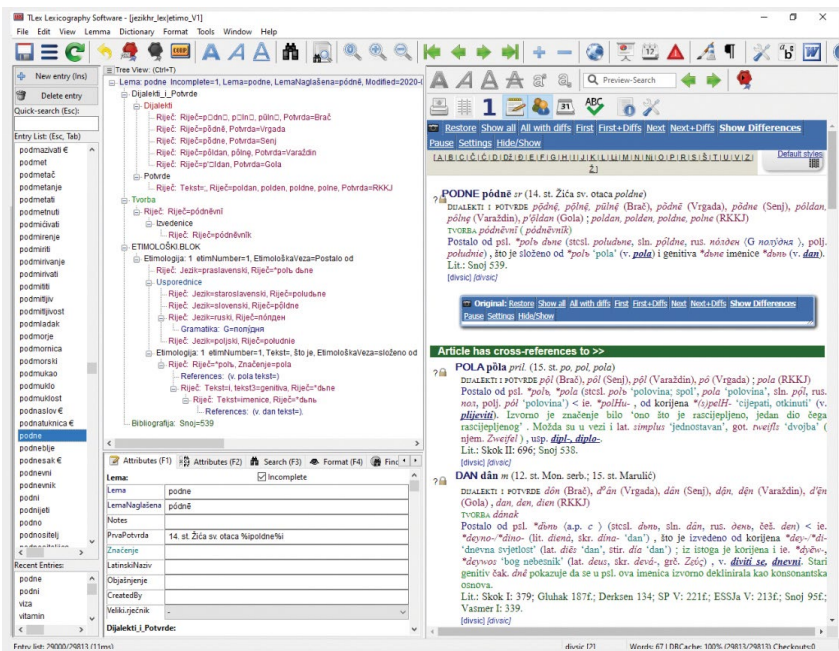
Ilustracija 13. Primjeri hasela iz *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*

Informacije zamjeszczene na stranie internetowej słownika świadczą o tym, że prace nad nim weszły w kolejną, trzecią fazę realizacji¹⁸. Jak zauważa wykonawczyni i kierownicza projektu Dubranka Ivšić Majić głównymi celami projektu są: 1) sporządzenie indeksów wyrazów ujętych w słowniku etymologicznym; 2) publikacja elektronicznej wersji słownika etymologicznego i powiązanie go z innymi zasobami internetowymi Instytutu Języka Chorwackiego; 3) poprawki, korekta i uzupełnienie dotychczasowych danych oraz sukcesywne wzbogacanie zasobu słownikowego o nowe hasła.

Indeks docelowo będzie zawierał około 125 000 słów, które posłużą do zesta- wiania paraleli oraz wyjaśnień etymologicznych. Wyrazy te są specjalnie zakodo- wane w etymologicznej bazie danych programu Tshwanelex. Baza ta posłuży rów- nież za podstawę publikacji elektronicznej wersji słownika etymologicznego, który powinien łączyć zalety druku (widoczność podpowiedzi w środowisku innych słów bliskich alfabetycznie) i publikacji cyfrowej (wyszukiwanie i przeszukiwanie korpu- su według różnorodnych kryteriów).

¹⁸ *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika – 3. faza*, Institut za hrvatski jezik, <http://ihj.hr/projekt/etimoloski-rjecnik-hrvatskoga-jezika-ndash-3-faza/115> [dostęp: 29.11.2023].

Jednym z założeń jest także systematyczne poszerzanie bazy danych o materiał onomastyczny (zwłaszcza zaś o dokumentację toponimiczną i antroponimiczną).

Ilustracja 14. Panel prezentacji słownika w programie Tshwanelex

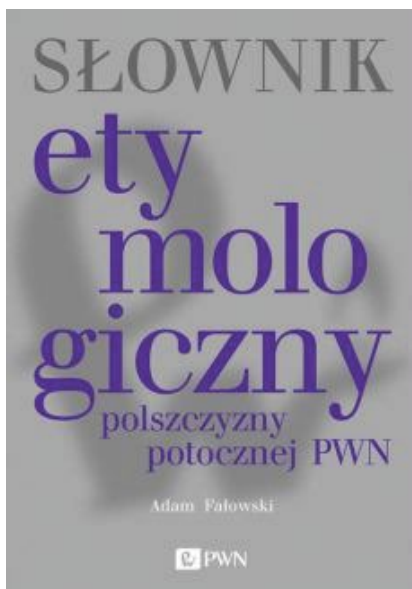
Źródło: <http://ihjj.hr/projekt/etimoloski-rjecnik-hrvatskoga-jezika-ndash-3-faza/115> [dostęp: 29.11.2023].

1.6. Koledzy belgradzkiego ośrodka etymologicznego pracujący – po odejściu na emeryturę prof. Aleksandra Lomy – pod kierunkiem Jasny Vlajić-Popović zapowiedzieli na koniec 2023 r. wydanie czwartego tomu¹⁹ słownika *Етимолошки речник српског језика (Бл-Бљ)* oraz pierwszego tomu podręcznego słownika *Приручни етимолошки речник српског језика (А-Ј)*, w opracowaniu przedstawiona zostanie leksyka podstawowego zasobu leksykalnego języka serbskiego²⁰.

1.7. Nakładem Wydawnictwa Naukowego PWN w 2022 r. ukazał się pierwszy w dziejach leksykografii *Słownik etymologiczny potocznego języka polskiego* opracowany przez Adama Fałowskiego.

¹⁹ Wydane pod redakcją A. Lomy w Belgradzie trzy pierwsze tomy: I: *A-III*, II: *BA-BD*, III: *BE-BJ* ukazały się odpowiednio w 2003, 2006 i 2008 roku. W skład zespołu poza głównym redaktorem wchodzi: Marta Bjeletić, Jasna Vlajić-Popović, Snežana Petrović. Poza nimi w pracach nad tomami udział wzięły: Marija Vučković (I, II, III) i Maja Djokić (I, II).

²⁰ Za przekazane informacje dziękuję serdecznie Marcie Bjeletić (др Марта Бјелетић, <http://www.isj.sanu.ac.rs/2017/08/06/dr-marta-bjeletic> [dostęp: 29.11.2023]).

Ilustracja 15. Okładka *Słownika etymologicznego polszczyzny potocznej PWN* Adama Fałowskiego

Źródło: <https://ijp.pan.pl/slownik-etymologiczny-polszczyzny-potocznej-pwn> [dostęp: 29.11.2023].

Podjęto w nim próbę opisu historii, chronologii, geografii, semantyki i stylistyki oraz przede wszystkim genezy wybranych słów należących do zasobu leksykalnego współczesnej polszczyzny potocznej.

Słownik zawiera 710 haseł. Za podstawowe kryterium wyboru materiału leksykalnego uznano status etymologiczny danego leksemu. W większości zostały uwzględnione te jednostki, co do pochodzenia których autor był w stanie powiedzieć coś nowego, istotnego, oryginalnego, ewentualnie zmodyfikować lub uzupełnić dotychczasowe ujęcia odnoszące się do ich pochodzenia. Uwzględniono także leksemy, które nie znalazły dotychczas jednoznacznego i zadowalającego objaśnienia etymologicznego. W tym wypadku analiza ograniczyła się do przedstawienia najbardziej prawdopodobnych prób interpretacyjnych. Nie wzięto natomiast pod uwagę tych wyrazów, które pod względem genetycznym okazały się całkowicie przejrzyste i nieskomplikowane, a tym samym mało interesujące dla etymologa. Informacje o ich pochodzeniu można bez trudu znaleźć w dostępnych słownikach etymologicznych języka polskiego, a także w słownikach wyrazów obcych.

Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN powstał z myślą o osobach, które zawodowo zajmują się etymologią polską i słowiańską. Jest sprawą oczywistą, że będzie on służył w charakterze pomocy dydaktycznej doktorantom i studentom filologii polskiej i słowiańskiej. Ale bez wątpienia zainteresuje także niespecjalistów, tych, których fascynuje język polski, a zwłaszcza rodowód, dzieje, różnorodność i piękno polskiego słownictwa.

Poniżej przytaczam wybrane artykuły hasłowe, uzmysławiające sposób opracowania i organizacji materiału poszczególnych jednostek wyrazowych:

KAZIONNY (1902), I 'żartobliwie: więzienny (państwowy)', II **kazionny** *napój* 'wódka' (SPLP), III *kazienny* prow. 'skarbowy, rządowy' (SW), IV dial. **kazionny** I 'bezpieński', II 'państwowy', III 'rządowy' (KSGP), V żarg. **kazionny** I 'państwowy, więzienny, należny, przydziałowy', II *kazionne* 'rzeczy kradzione', III *kazionna duńka* 'więzienne jedzenie' (STGP).

Z ros. *kaz'ónnyj* 'skarbowy; służbowy; państwowy', co od *kazná* 'skarb państwa; państwo', z krym.-tat. *hazna, hazine*, pot. *hazna* 'skarbiec; skarb; skarb państwa' albo z osm.-tur. *hazna, hazine* 'ts.' (S. Stachowski).

KEPEŁA/*kiepeła* I 'rubasznie, z odcieniem lekceważenia: głowa, rozum, spryt', II **kiepeła** stud. 'z zabarwieniem ogólnie ekspresywnym: głowa' (SPLP), **kiepeła** pot. 'głowa (zwykle utożsamiana z rozumem)' (SWJP), III *ktos ma kiepele* pot. 'jest mądry, sprytny i potrafi sobie poradzić w trudnej sytuacji' (WSJP), IV *kepele, kiepele* rzad., rub. 'głowa, rozum, spryt' (SJPDor), V dial. **kiepeła** pogard., żart. 'nazwa głowy', *kapala* albo *kiepeła* 'ts.' (KDG).

Por. ukr. żarg. *k'épele* lwow., tarnop., droh. 'rozum; głowa', *k'épele* lwow., ulicz. 'ts.', *máty k'épele* 'być mądrym' (Horbacz), *képele* (*képulo, kjépele*) ulicz. 'rozum', *képulo v mékeli* 'żwawy rozum', *máty kjépele* 'być mądrym' (LL), brus. dial. *képele* 'mózg' (ESBM).

Z hebr. *k'phal* 'głowa', lud. *kepel*, l.mn. *kepeleh* (Horbacz), jid. *kepete* 'ts.' (SJPDor).

Ilustracja 16. Przykładowe hasła w *Słowniku etymologicznym polszczyzny potocznej* PWN Adama Fałowskiego (s. 186)

1.8. W zapowiedziach Wydawnictwa Rosyjskiej Akademii Nauk znalazł się zeszyt 17²¹ słownika Aleksandra Jewgieniewicza Anikina *Русский этимологический словарь* zawierający około 950 samodzielnych artykułów hasłowych: *жухарь – за-сьюндывать*. Profesor Instytutu Filologii Syberyjskiego Oddziału RAN A. E. Anikin niniejszy tom zadedykował pamięci historyka, wybitnego znawcy historii Syberii XVII–XVIII w. Aleksandra Ch. Elerta. Warto nadmienić, że – zgodnie z zasadą stosowaną przez autora słownika – część posłownikowa zaopatrzona została w Indeks (Указатель слов) form i wyrazów wykorzystanych w tomie w charakterze materiału fakultatywnego.

²¹ Warto dodać, że recenzentami tomu są wybitni rosyjscy etymolodzy Ljubow' Wiktorowna Kurkina i Siergiej Aleksandrowicz Myznikow.

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ РУССКОГО ЯЗЫКА ИМ. В. В. ВИНОГРАДОВА
ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ СИБИРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ

УДК 811.161.1
ББК 81.2Рус-4
А 67

А. Е. АНИКИН

РУССКИЙ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

Выпуск 17 (*жіхярь I — засыѡндывать*)

Рецензенты:
доктор филологических наук Л. В. Куркина
доктор филологических наук С. А. Мызников

Утверждено к печати
Ученым советом Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН

Аникин А. Е.

А 67 Русский этимологический словарь. Вып. 17 (*жіхярь I — засыѡндывать*). — М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; Ин-т филологии Сибирского отделения РАН, 2023. — 392 с.

ISBN 978-5-88744-087-3

Словарь представляет собой свод этимологий, охватывающий основной словарный фонд русского языка. На основе достижений современной филологической науки в нем рассматриваются происхождение и история русских слов, в том числе значительный пласт личных имен и географических названий; в большом объеме представлена этимология диалектной, древнерусской и старорусской лексики.

Материал расположен в алфавитном порядке. Для каждой лексемы указываются — при наличии необходимости и возможности — ее параллели в других славянских и неславянских языках, а также праславянский или иной этимон с изложением сведений, касающихся его истории и языковых изменений, результатом которых стала данная лексема. 17-й выпуск словаря содержит лексику от *жіхярь I* до *засыѡндывать* (около 950 словарных статей).

Словарь предназначен для читателей, интересующихся историей русского языка и его отношений с другими языками Евразии.

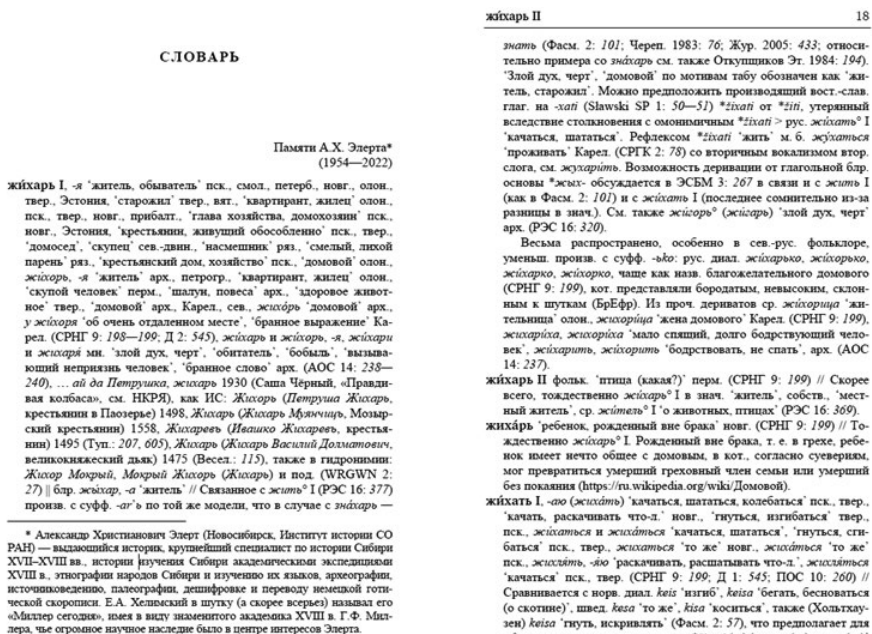
ББК 81.2Рус-4

ISBN 978-5-88744-087-3

© Аникин А. Е., 2023
© Институт русского языка
им. В. В. Виноградова РАН, 2023

Москва
2023

Ilustracja 17. Strona tytułowa i redakcyjna 17 zeszytu *Русского этимологического словаря* A.J. Anikina

Ilustracja 18. Przykładowe hasła z 17 zeszytu *Русского этимологического словаря* A.J. Anikina

2.1. Etymologia gwar i etnolektów słowiańskich

Omawiając aktualny stan etymologii słowiańskiej nie można pominąć wydanych w ostatnim czasie opracowań dotyczących dialektów lub etnolektów mniejszych obszarów językowych.

2.1.1. Bratysławski językoznawca Ľubor Králik, dzięki któremu słowacki obszar językowy doczekał się w 2015 r. samodzielnego opracowania w postaci dzieła *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, wydał w 2020 r. monografię zatytułowaną *Etymológia a nárečová leksikografia (na materiáli Slovníka slovenských nářečí)*.

Ilustracja 19. Okładka monografii *Etymológia a nárečová leksikografia (na materiáli Slovníka slovenských nářečí)* Ľubora Králika

Cennym uzupełnieniem publikacji jest wykaz przytoczonych w omówieniu form i wyrazów spoza słowackiego obszaru dialektalnego (Register výrazov a foriem, s. 158–172).

Poniżej zamieszczam ciekawą etymologizację gwarowego leksemu *chytadlo* : *chycadlo*, dopuszczającą dwie prawdopodobne ścieżki rozwoju (kryterium fonetyczno-słotwotwórcze).

Ak je takýto výklad správny, bolo by potrebné prezentovať dial. *chodalo* v SSN na úrovni plnohodnotného heslového slova **chodadlo**.

II.2.1.19. **chytadlo** (*chicaduo*) „držadlo, uško“ (SSN 1, s. 697)

Forma *chicaduo* (doklad: Štefanov SEN) nemusela vzniknúť v dôsledku akéhosi nepravidelného fonetického vývinu $t > c$, ktorý implikuje spracovanie príslušného hesla v SSN. Vzájomný vzťah foriem *chytadlo* (dial. *chitadlo*) a dial. *chicaduo* možno podľa nášho názoru interpretovať ako vzťah paralelných formácií (nomina instrumenti so sufixom *-dlo*), ktoré boli utvorené od rôznych slovies. Zatiaľ čo *chytadlo* je odvodené od *chytať* (psl. **chytati*; porov. nižšie), dial. *chicaduo* je derivátom od nedoloženého **chycat'*, ktoré pripúšťa dvojakú slovotvornú interpretáciu.

1. Pre dial. **chycat'* prichádza do úvahy etymologické východisko **chytjati* (odtiaľ, so zsl. zmenou psl. **tj > c*, slk. **chycat'*), ktoré má rovnaký koreň ako psl. **chytati* (slk. *chytať* a i.). Psl. **chytati* sa vzhľadom na predĺžený stupeň koreňového vokalizmu (psl. **y < *ū*) interpretuje ako pôvodné iteratívum-duratívum, na základe ktorého bolo dodatočne utvorené perfektívum **chytiti* (slk. *chytiť* ap.; porov. ESSJa 8, s. 160 – 161, s. vv. **xytati* (*se*), **xytiti* (*se*)). Podľa nášho názoru mohli psl. **chytiti* poslúžiť aj ako základ pre vznik novšieho imperfektíva **chytjati* (slk. **chycat'*)¹⁵³ – ku vzťahu foriem **chytiti*: **chytjati* porov. napr. psl. **krōtiti* (slk. *krútiť*): **krōtjati* (slk. dial. *krúcať*, *žmýkať*; SSN 1, s. 889; zslk.), pričom psl. **krōtjati* sa interpretuje ako „iteratívum-duratívum na *-ati* od **krōtiti*“ (ESSJa 13, s. 32, s. v. **krōtjati*). Porov. i súvzťažné dvojice slovies typu slk. *vrátiť* (psl. **vortiti*): *vracať* (**vortjati*), *rútiť*: *rúcať*, *strátiť*: *strácať* ap.

2. V zmysle alternatívneho výkladu možno slk. **chycat'* interpretovať ako pôvodné **chyt-c-at'* – išlo by teda o odvodeninu¹⁵⁴ typu *kopať*: dial. *kop-c-at'* sa „potkýnať“ sa pri chôdzi“ (SSN 1, s. 821; Lukáčovce HLO) či dial. *pohonit'* 3. „oplodniť samicu“ (SSN 2, s. 913; záh.): *pogon-c-at'*, „oplodniť“ (o baranovi)“ (SSN 2, s. 907; spiš.).

V zmysle obidvoch predložených výkladov možno formu dial. *chicaduo* štandardizovať v podobe *chycadlo*; v záhlaví príslušného hesla by preto bolo náležité uviesť paralelné heslové slová **chytadlo** i **chycadlo**.

II.2.1.20. **iste** i **isto** (*istek*) „zaručene, určite a i.“ (SSN 1, s. 707)

S interpretáciou formy *istek* ako nepravidelného variantu *iste* nemožno súhlasiť, keďže *istek* má zo slovotvorného hľadiska štruktúru *ist'e-k* – ide o útvar pozostávajúci z dial. *ist'e* a koncovkej častice *-k* (bližšie o nej v slovanských súvislostiach ESSJ-G 1, s. 317; tam aj upozornenie na slk. dial. *tadzi-k* „tu, sem“ – Kálal, s. 704).

¹⁵³ Možno si zároveň položiť otázku, či stopou po takto predpokladanom **chycat'* nie sú formy typu *prichycovať*, *zachycovať*, akceptované aj v spisovnom jazyku (namiesto **prichytovať*, **zachytovať*) – dalo by sa tu zrejme uvažovať o derivácii v smere *prichytiti*, *zachytiti* > **prichycat'*, **zachycat'* (imperfektíva) > *prichycovať*, *zachycovať* (rozšírenie o produktívny imperfektivizačný sufix *-ovať*; porov. MSJ, s. 417 – 418). Je tu nepochybne potrebný ďalší výskum.

¹⁵⁴ K sufixu porov. i spisovné *bor-c-ovať* sa, *bur-c-ovať*, *lom-c-ovať* a i. – K východiskám príslušného sufixu (slk. *-c-* < psl. **-bc-*) porov. SP (1, s. 49 – 50) – s upozornením na psl. **bod-bc-ati* (porov. i SP 1, s. 294, s. v.) ako zdobeninu od psl. **bosti*, **bodq* „bodať“.

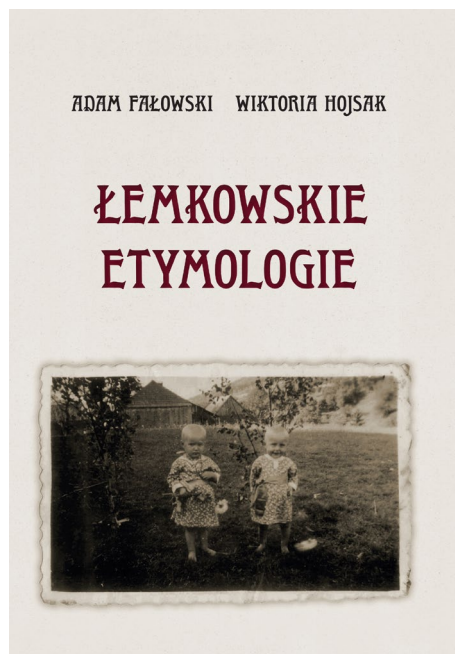
Ilustrácia 20. Przykładowy artykuł hasłowy z opracowania *Etymologia a nářečová lexikografia (na materiáli Slovníka slovenských nářečí)* Ľubora Králíka

2.1.2. Nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w 2020 r. ukazały się **Łemkowskie etymologie** autorstwa Adama Fałowskiego i Wikorii Hojsak²². Zasadniczą część słownikową (s. 27–278), zawierającą etymologie blisko 500 samodzielnych jednostek hasłowych²³, poprzedzają informacje na temat *Łemków i ich etnolektu* i *Badań nad słownictwem łemkowskim oraz leksykografią łemkowską*.

²² Publikację tę poprzedziły wcześniejsze artykuły autorów, por. chociażby: A. Fałowski, W. Hojsak, *Z etymologii łemkowskich. Cz. I*, „LingVaria” 2018 r., XVIII, nr 1 (25), s. 125–139.

²³ Tylko w kilkudziesięciu przypadkach hasło zasadnicze jest odesłaniem do innego, por. np. АРМІЛІА АРМЕЛІК (s. 27).

W dalszej części omówione zostały także zasady doboru wyrazów hasłowych, źródła materiału leksykalnego oraz budowa artykułu hasłowego. W części podsumowującej znalazł się *Indeks etymologizowanych wyrazów*.

Бозуля

Wyraz dobrze udokumentowany w łemkowskich źródłach leksykograficznych, por. *бозуля* 'Beule, Auswuchs' „набиў бозулю на чель” (W), *бозулька* 'Hautauswuchs; Geschwulst' „бозулька як кулька” (WU), *бозуля* 'гуля' (B-H; AP), *бозуля* 'guz' (H).

Poza łemkowszczyzną występuje jedynie w gwarach wschodniosłowackich, por. *bozuľa* 'hrča na tele po údere, opuchlina' (SSN I: 149). ESUM (I: 223) cytuje go wyłącznie za I. Werchratskim, zestawiając z ukr. *боз* 'біб'.

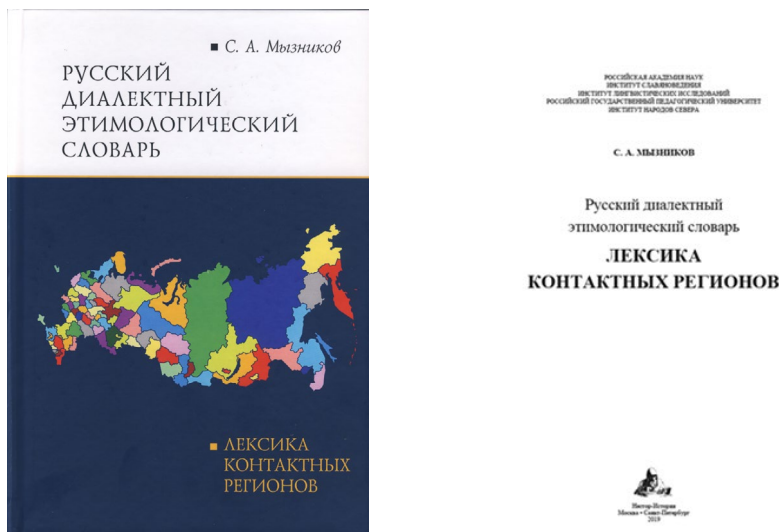
• Etymologia dość ciemna. Być może należy podążać tropem wytyczonym przez ESUM i doszukiwać się związku z ukr. dial. *бець* 'грудка (тіста, глини і т.д.); вид великого хліба (?)', *боц* 'велика куля з тіста; товста, неповоротка особа (зокрема дитина)'. W gwarach bukowińskich: *бодз*, *боц* 'великий шматок якоїсь маси (сиру, тіста, глини)' (SBH: 34–35). Ostatecznie trzeba chyba wywodzić z rum. *bof* 'gruda, kulka' (WSRP: 98). Sufiks -уля analogiczny do łemk. *гуля*, *буля* 'guz, gula' (H).

Ilustracja 21. Okładka monografii (ze słownikiem) *Łemkowskie etymologie* Adama Fałowskiego i Wiktorii Hojsak, strona z indeksem wyrazów oraz przykładowy artykuł hasłowy

INDEKS ETYMOLOGIZOWANYCH WYRAZÓW

А	БОКЕТ 44
АРМАТКА 27	БОЛГАЙ 44
АРМЕЛИК 27	БОНЦОЛЬ 44-45
АРМІЛА zob. АРМЕЛИК 27	БОРТАК 45
Б	БОСЬКАТИ 45-46
БАГОЛИТИ 28	БРАВАТА 46
БАДЕНЯ 28	БРАВТИЯН 46
БАЖЫНА 29	БРАНДЗЯ 46-47
БАЗЫГРАТИ 29-30	БРАЯ 47
БАЙТА 30	БРЕЗЯЙКА 47-48
БАЙТАВИЙ 30-31	БРОСТУР 48
БАКУЛЯ 31	БУДЗЯ 48
БАЛЯ 31-32	БУЗЕРАНТ 48-49
БАМБЕТЕЛЬ 32	БУНДЗ 49
БАМБУХ 32-33	БУРКО 49
БАНОР 33-34	БУРЛИКАТИ 49-50
БАРБАЧІЯ 34	БУЦ 50-51
БАТКАТИ 34-35	БУШТРИНКИ 51-52
БАХАМОРА 35	В
БЕБА 36	ВАЙЦАК, ВАЙЦАТИЙ 53
БЕВЧАТИ 36	ВАЛАЛ 53-54
БЕДРАК 36-37	ВАЛУШНИЙ 54
БЕКУ 37	ВАНТОЛИТИ 54
БЕЙДАК, БЕЙДУЛЯ 37-38	ВАРАХОБНИК 54
БЕКЕШ 38	ВАРДЗОЛИТИ 55
БЕЛЕЙ 38-39	ВЕРЫЙ 55
БЕСТЕЖИТИ 39-40	ВЗИПЫ zob. ЗИПЫ 56
БЕШТАТИ 40	ВЗНУТИ, ВЗНУТИСЯ 56
БЕШТЕРАНТ 40-41	ВИВАДЛИТИ 56-57
БХРЕСА 41-42	ВИГЛОДАННИЙ 57
БЛАНДАР, БЛАНЦАР 42	ВИРОК 57-58
БЛИНДАТИ 42-43	ВИКАРАТИСЯ zob. КАРАТИСЯ 58
БОБРУНКА 43	ВИКІТКИ, ВИКОТИ 58
БОЗУЛЯ 43-44	ВИХИХРАТИСЯ 58-59

2.1.3. W 2019 r. nakładem wydawnictwa Nestor-Istoria (Moskwa, Sankt-Petersburg) ukazał się autorski projekt *Русский диалектный этимологический словарь. Лексика контактных регионов* – rosyjskiego etymologa i dialektologa Siergieja Aleksandrowicza Myznikowa.

Ilustracja 22. Okładka i strona tytułowa słownika *Русский диалектный этимологический словарь (Лексика контактных регионов)* S.A. Myznikowa

Publikacja ta pojawiła się zarówno w wersji tradycyjnej (książkowej, 1076 stron), jak na CD. Słownik omawia leksykę obcego (głównie ugrofińskiego) pochodzenia zakodowaną w rodzimych dialektach rosyjskich. Znalazły się tu ponadto wyrazy pochodzenia tureckiego i bałtyckiego oraz niewielka część leksemów innej proveniencji, udokumentowana w bogatych materiałach dialektalnych z różnych chronologicznie okresów kontaktów językowych, w kartotekach, a także dokumentacje pochodzące z materiałów własnych autora. W słowniku znalazło objaśnienie około 18 tysięcy dialektyzmów z rosyjskiego obszaru dialektalnego. Materiał do słownika był ekscerpowany przez blisko 30 lat.

Poniżej przytaczam przykładowe hasło pochodzące ze słownika:

Кáлегá (III) «непогода, слякоть, мокрый снег» Сольвыч. Волог. (Опыт). 'Снег с дождем' Вилегод. Арх. (ПЛГО). **Кáлягá** 'дождливая погода слякоть, мокрый снег' Сарат., Нижегород. Волог. (Даль).

Если предположить, что формант *-га* появился на русской почве, то эту лексему можно сопоставить с прибалтийско-финскими данными, ср. фин. *kalea*, *kalhea* 'прохладный, холодный', при саам. лул. *källō*, саам. норв. *gallo* 'холодная погода', саам. вефс. *gāl'uo* 'дождливая погода летом' (SKES, 147). Нельзя исключать и другие сходные материалы, ср. фин. *kaljakka* 'холодный', 'скользкий, ледяной (о земле)' (SSAP, 1, 285), однако, фиксация лексемы **кáлегá** на востоке региона делает аргументацию этих версий весьма сомнительной.

Ilustracja 23. Przykładowe hasło (*кáлегá*) pochodzące ze słownika *Русский диалектный этимологический словарь (Лексика контактных регионов)* S.A. Myznikowa

3.1. **Zapowiedzi.** Po tym jak w 2015 r. pojawił się samodzielny *Podręczny etymologiczny słownik języka słowackiego* już tylko jeden literacki język słowiański²⁴ nie posiada w obecnej chwili odrębnego słownika etymologicznego. Chodzi oczywiście o język macedoński. Część danych z macedońskiego obszaru językowego znajduje swoją dokumentację w bułgarskim słowniku etymologicznym (*Български етимологичен речник*²⁵). Niedawno od prof. Mariana Marovika z Macedońskiej Akademii Nauk w Skopju otrzymałem informację, niosącą nadzieję na wypełnienie tej luki w słowiańskiej leksykografii etymologicznej. W 2023 r. opublikowano pierwszy tom czasopisma „Etymologica Macedonica”, którego główny redaktor Goce Cwetanowski w części poświęconej nowym publikacjom etymologicznym (na stronach 107–115) przedstawia podstawowe informacje na temat zasad opracowania i prezentacji materiału w zapowiadanym od wielu lat i oczekiwanym przez środowisko leksykograficzne *Etymologicznym słowniku języka macedońskiego*²⁶.

Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје
L'Institut de langue macédonienne "Krste Misirkov" – Skopje

ISSN 2955-2184

ETYMOLOGICA MACEDONICA

Македонско списание за етимологија
ГОДИНА I 2023

СКОПЈЕ
2023

Ilustracja 24. Strona tytułowa nowego czasopisma „Etymologica Macedonica” (Skopje 2023, t. 1)

²⁴ Nie biorę tu pod uwagę bośniackiego i czarnogórskiego (których dane gwarowe często są przedmiotem konfrontacji etymologii chorwackich i serbskich).

²⁵ *Български етимологичен речник*, Институтът за български език, <https://ibl.bas.bg/ber> [dostęp: 11.12.2023].

²⁶ Tom zawiera ponadto słowo wstępne oraz dwa artykuły okolicznościowe poświęcone jubileuszowi 70. rocznicy Instytutu Języka Macedońskiego „Krste Misirkov” (autorstwa Goce Cwetanowskiego oraz Eleny Jowanowej-Grujowskiej). W części reprintowej przypomniano starsze publikacje (często niestety w niedoskonałej wersji pierwodruku): Петар Илиевски, *Јазиците на почвата на Македонија во античкиот и рановизантискиот период*, *Јазиците на почвата на Македонија*, МАНУ, (1996), s. 19–32; Анастас Таховски, *Кондир (крондир)*, МЈ I, бр. 7 (1950), s. 158; Блаже Конески, *Побжжда – Побужда*, МЈ II, бр. 9–10 (1951), s. 217–221; Михаил Петрушевски, *Решпел*, МЈ II, бр. 9–10 (1951), s. 221–224; Душан Томовски, *Етимолошки мисцели*, МЈ XXV (1974), s. 237–248; Маријана Киш, *Метафоричноста на називите за виножито (Arcus pluvius) во македонските говори*, МЈ XXVII (1976), s. 187–195; Мито Аргировски, *Кон етимологијата на името на градот Костур*, *Onomastica Jugoslavica*, бр. 7 (1978), s. 129–132; Оливера Јашар-Настева, *За етимолошките речници на словенските јазици (приказ)*, МЈ XVI (1965), s. 208–217.

Autor daje też próbkę tego projektu, przedstawiając hasła na literę A (s. 116–174), wśród których sporą część stanowią wyrazy zapożyczone. Poniżej przytaczam kilka takich haseł:

аба *aba* f., *аби* pl.; ‘груба волнена тканина; горна облека од груба волнена тканина’; буг. *аба*; срп. *аба*; алб. *aba* / *abë* (*shajak, zhgun*); грч. *αμπάς*; тур. *aba*.

Во релација со: ► абација, абациски., абациство

■ Балкански турцизам од арапско потекло (тур. *aba* < арап. *abā*); сп.: и хрв. *aba*, слн. *aba*, пол. *haba*, укр. *žábá*, рус. *abá*, ром. (*h*)*abá*, аром. *abá*. (БЕР 1:1; Јашар-Настева 34, 78, 176, 206; EPCJ 1:34; Bezljaj 1:1; Snoj 1).

абажур *abajur* m., *абажури* pl.; ‘штит на ламба што ја ублажува светлината; прозорец со решеткави штици што го засолнуваат погледот однадвор’; буг. *абажур*; срп. *абажур*; алб. *abazhur*; грч. *αμπαζούρ*; тур. *abajur*.

■ Од фр. *abat-jour*, составено од формите *abatre* ‘убива’ и *jour* ‘ден; светлина’.

авет *aveit* m., *авети* pl. (dial.); ‘зол дух, митолошко существо од словенската митологија’; буг. *призрак*; срп. *авет*; алб. *fantazmë*; грч. *φάντασμα*; тур. *hayalet, ruh, hortlak*.

Во релација со: ► аветински

■ Етимологијата на овој збор не е јасна. Досега не е предложена ниту една убедлива етимологија. Во ЕРСЈ една од неколкуте можни претпоставки е дека доколку *x-* не е плод на хиперкорекција (непотврдено) и ако се тргне од семантиката ‘осушен, исушен’, (*x*)*aveit* (во македонските дијалекти нема потврда со *x-*) може да се спореди со псл. **xavotъtybъ*; сп.: укр. (dial.) *xávotnyj (lěc)* ‘престарена, исушена шума’, блр. *xavutnae* ‘суви дрвја, грмушки’, рус. дијал. *xajt* ‘исечени дрва’, при што Трубачов ја реконструира сложената придавка **xavo-tybъ* од **xava* ‘сува гранка’ и **teti, tylo* ‘сече’, при што за *xajt* укажува на можна реконструкција од партиципска основа **xavet-*, по непосредна потврда за глаголска основа па **xav-* пема. Традиционалната српска и хрватска етимологија го врзува со **avetъ*, неспропирана партиципска основа од **aviti* без протеза *-j-*, како во стел. прилог *авѣ* ‘јавно, отворено’, што Трубачов го сведува на **avivid-* ‘опој што се појавува, може да се види на јаве’, притоа не ја исклучува можноста за префиксна сложенка **a-vid-*. Даничиќ е на мислење дека е од арап. *hawālet* ‘привидение’, што Скок со право го отфрла, укажувајќи на неспоивост на *i*-основата со тезата за (османски) турцизам. Според Шкаљиќ, исто и во ERHJ, овој збор е од тур. *âfet* ‘несреќа; митолошко существо во облик на крилат лав’, перс. *âfet* < од арап. *âfi* ‘несреќа, чудо’. (EPCJ 1:50–52; ЭССЯ 1:23, 94; ERHJ 1:33; Skok 1:77–78; Škaljić 106).

Ilustracija 25. Przykładowe hasła próbne do *Etymologicznego słownika języka macedońskiego*

Źródło: „Etymologica Macedonica” 2023, t. 1, s. 117, 121.

Podsumowanie

W niniejszym artykule zostały przedstawione najważniejsze prace, słowniki i inne projekty (także multimedialne) z zakresu etymologii słowiańskiej, które w ostatnim czasie pojawiły się, bądź których pojawienie jest zapowiadane przez ośrodki naukowe (głównie z obszaru słowiańskiego) zajmujące się zagadnieniami etymologicznymi. Starano się także nakreślić (na ile to było możliwe) najbliższe perspektywy badawcze w tym obszarze badań leksykalnych i leksykograficznych.

Wszystkim Kolegom, którzy udzielili mi takich zaktualizowanych danych serdecznie dziękuję za pomoc. Niestety, nie mam aktualnych informacji dotyczących

stanu zaawansowania prac nad ostatnim (tak przynajmniej zapowiadano) tomem zespołowego dzieła *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, prezentującego objaśnienia etymologiczne nie tylko leksemów literackich, ale także gwarowych. Od dłuższego czasu liderem zespołu jest emerytowany profesor Białoruskiej Akademii Nauk Hienadź Cychun, wspomagany od wielu lat (do przejścia na emeryturę) przez wspomnianego we wstępie Mikołaja Antropawa.

Równie obszerny materiałowo sześciotomowy *Етимологічний словник української мови* szczęśliwie doczekał końca edycji. Ukraiński językoznawca, redaktor czasopisma „Студії з ономастики та етимології”, Wiktor P. Szulhacz, w odpowiedzi na prośbę dotyczącą aktualnego stanu badań etymologicznych w Ukrainie przesłał mi pełną bibliografię publikacji etymologicznych Instytutu Języka Ukraińskiego NAN za okres ostatnich trzydziestu lat²⁷. I chociaż konstatacja: „На жаль, після смерті О.С. Мельничука ніхто зараз чистою етимологією не займається. Ніяких проєктів з етимології немає. Дисертації з етимології ніхто не пише. 7-й том (покажчик) «Етимологічного словника укр. мови» до цього часу не опубліковано” nie napawa optymizmem, to jednak ten ponury stan rzeczy rekompensuje w pewnym sensie publikacja autorstwa wspomnianego onomasty kijowskiego, zatytułowana *Нариси з праслов'янської антропонімії* (Київ 2022), w której to Szulhacz dokonuje częściowej „реконструкції праслов'янського антропонімного фонду. На основі фактичного матеріалу слов'янських мов відновлено фрагменти генетичних лексико-словотвірних мікросистем”²⁸. Na zakończenie niniejszego opracowania podaję przykład jednego z artykułów hasłowych oraz opartych na nim wyrazów pochodnych:

*Ухо: укр. *Ухо* (Вол.), *Вухо* — прізвисько («вухань»; Чабаненко ПНН 1, 90), (похідне) *Ухове* — мікротопонім у Чернігівській обл. (Павленко 502), ст.-рос. Григорий Иванов с. *Ухо*, 1674–1675 рр. (РРаз. 262), (похідне) *Ухово*, XVI ст. — ойконім у колишньому Тверському пов. (ПКМГ I/2, 119), рос. *Ухов* (ЖПТ), (похідні) *Ухова*, *Ухово* (3 фіксації) — назви поселень у різних регіонах, блр. *Ухов* — відантропонімний ойконім у колишній Могильовській губ. (RGN IX, 350), хорв. (вторинне) *Uhovec* (Leksik 697), пол. *Ucho* (SN X, 7), ст.-чеськ. Jan Ucho, 1481 р. (АЇ XXVI, 117), луж. *Hucho*, *Wucho* (Wenzel I/2, 157; II/2, 169) ~ ст.-укр. *ѡхо*, 1576 р. (УП 1, 226), укр. діал. *ѡхо* ‘вух людини’ (Аркушин 2016: 113) та ін.

Иллюстрация 26. Прикладовое hasło główne (psł. *Ухо) z publikacji *Нариси з праслов'янської антропонімії* W. Szulhacza (s. 136)

W dalszej części (s. 136–144) następuje klasyfikacja derywatów. Poniżej dokumentacja kilku przykładowych artykułów hasłowych:

²⁷ Публікації співробітників Інституту української мови НАН України (1991–2021): бібліографічний покажчик, Київ 2022.

²⁸ Cytat zaczerpnięty z karty tytułowej publikacji.

Афіксальні деривати:

*Ухѣѣ: ст.-укр. Гринєць *Ухи*, 1649 р. (Реєстр 207).

***Bezuxъ(ъ)**: укр. *Безух* (КПУ Київ. 5, 521), *Безухий*, *Безух* – прізвиська (Чабаненко ПНН 1, 47), (похідне) *Безухого* – мікротопонім на Ровенщині (Сл.ММР 22), рос. *Безухов* (ЖПТ), блр. *Бяз-вухі* (Бірыла 76), схв. *Bezuh*, (Leksik 45), пол. *Bezuch* (SN I, 274), ст.-чеськ. Jan *Bezuchý*, 1519 р. (АЇ XXVI, 160), чеськ. *Bezúch* (Moldanová 44) ~ ст.-укр. *безухи(й)* inauritus, 1642 р. (Славинецький 229), укр. *безухий* ‘що не має вуха або вух’, XVIII ст. (ІСУЯ I, 80), діал. *безвухий*, *бѣзухий*, *бѣзухий* ‘безвухий’ (Грицак 1, 138), рос. діал. *безухий* ‘глухий’ (СРГП 1, 27) та ін. Див. (ЭССЯ 2, 48).

***Неухъ(ъ)**: ст.-рос. Григорій *Неухов*, 1639–1659 рр. (Раздорский 2000: 161), блр. (вторинне) *Неуховичъ*, 1797 р. (BC 1, 403).

***Ухажь**: укр. *Вухай* – прізвисько (с. Добре Камінь-Каширськ. р-ну Вол.; Анк.).

Ilustracja 27. Przykładowe hasła poboczne (derywaty od psł. *Uxo) z publikacji *Нариси з праслов'янської антропонімії* W. Szulhacza

Literatura

- Boryś W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, Warszawa 1994–2006.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Boryś W., *Stan i potrzeby badań etymologicznych w Polsce*, „Rocznik Slawistyczny” 2010, t. LIX, s. 9–28.
- Boryś W., *Słowiańskie słowniki etymologiczne*, „Rocznik Slawistyczny” 2011, t. LX, s. 15–70.
- Boryś W., *Opracowywany słownik etymologiczny rodzimej leksyki chorwackiego dialektu czakawskiego*, [w:] *Etymologica Slavica. Studia etymologiczne poświęcone Prof. Franciszkowi Ślawskiemu z okazji setnej rocznicy urodzin*, red. M. Jakubowicz, S. Pogwizd, B. Raszevska-Żurek, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2019, s. 55–72.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Československá Akademie Věd. Ústav Slavistiky, Praha 1989–2008.
- „Etymologica Macedonica”. Македонско списание за етимологија, 2023, Главен и одговорен уредник: Гоце Цветановски, година I, Скопје.
- Fałowski A., *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej* PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2022.
- Fałowski A., Hojsak W., *Z etymologii łemkowskich. Cz. I*, „LingVaria” 2018, r. XVIII, nr 1 (25), s. 125–139.
- Fałowski A., Hojsak W., *Łemkowskie etymologie*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2020.
- Furlan M., *Novi etimološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek*, Ljubljana 2013, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, <https://zalozba.zrc-sazu.si/sl/publikacije/novi-etimoloski-slovar-slovenskega-jezika> [dostęp: 11.12.2023].
- Gluhak A., *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993 [HER¹], [projekt 2. wydania (M)HER²].
- Ivšić D., Bergovec M., *Veliki etimološki rječnik hrvatskoga jezika i računalna struktura njegove natuknice*, „Filologija” 2012, no. 58, s. 191–209.
- Králik Ľ., *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Vydavateľstvo VEDA, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava 2015 (Druhé, opravené vydanie 2022).

- Králik L., *Etymológia a nárečová leksikografia (na materiáli Slovníka slovenských nárečí)*, Vydavateľstvo VEDA, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava 2020.
- Matasević R., *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, t. I–II, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2016–2021 [ERHJ].
- Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. 1–, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–, <https://praslow.ispan.edu.pl> [dostęp: 11.12.2023].
- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–IV, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1971–1974.
- Snoj M., *Slovenski etimološki slovar*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997.
- Snoj M., *Imena slovenskih psov*, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Ljubljana 2023, <https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/imena-slovenskih-psov> [dostęp: 29.11.2023].
- Аникин А.Е., *Русский этимологический словарь*, т. I–, Российская академия наук, Москва 2007–.
- Български этимологичен речник, съставили: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Издателство на Българската академия на науките, София 1962–(2010)–.
- Етимологічний словник української мови*, ред. колегія: О.С. Мельничук, т. I–VI, Наукова думка, Київ 1982–2012.
- Етимолошки речник српског језика*, уредио А. Лома, свеска I–, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, Београд 2003–.
- Мызников С.А., *Русский диалектный этимологический словарь. Лексика контактных регионов*, Нестор-История, Москва–Санкт-Петербург 2019.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О.Н. Трубачев, т. I–, Наука, Москва 1974–.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэдактар В.У. Мартынаў, т. I–, Акадэмія навук БССР, Мінск 1978–.

Current challenges and perspectives of etymological research of Slavic languages

Abstract

The geopolitical situation (Russia's armed aggression in Ukraine), that occurred during the global pandemic, as result complicated relations in the Slavic linguistic circle. This situation still refers not only to the implementation of initiated (often joint) research projects, but above all to the exchange of scientific thought. In this article the author presents a lot of information about the latest lexicographic publications as well as currently conducted research on the etymology of Slavic languages and dialects in Polish and foreign scientific centers, especially Slavic ones.

Keywords: etymology, historical lexicology and lexicography, diachronic linguistics

Текущие проблемы и перспективы в области этимологических исследований славянских языков

Резюме

Геополитическая ситуация (вооруженная агрессия России на Украину), возникшая еще во время всемирной пандемии, чрезвычайно осложнила отношения в славистской лингвистической среде. Это касается не только реализации начатых (нередко совместных) исследовательских проектов, но, прежде всего, обмена научной мыслью. В данной статье анализируются изданные в последнее время лексикографические публика-

ции. Исследуются также вопросы по актуальным проблемам славянской этимологии в польских и зарубежных (особенно славянских) научных центрах.

Ключевые слова: этимология, историческая лексикология и лексикография, диахроническая лингвистика

Bogumił Ostrowski, dr hab., prof. UKEN / prof. IJP PAN

ORCID 0000-0001-6353-59-67

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

Instytut Języka Polskiego PAN

e-mail: bogumil.ostrowski@uken.krakow.pl / bogumil.ostrowski@ijp.pan.pl

Bogumił Ostrowski, PhD (habilitatus)

Institute of Modern Languages

University of the National Education Commission

Institute of Polish Language Polish Academy of Science

*Agnieszka Potyrańska***«Качает черт качели» – опыт интерпретации стихотворения
Фёдора Сологуба *Чертовы качели* (1907)**

Умами большинства представителей культуры России рубежа XIX–XX вв. овладела Мировая скорбь. Поэзия и проза этих годов пропитана образами «ужасного мира», господствуют убеждение в безнадежности всяких деяний и пророчества окончательной гибели проникнутой злом цивилизации¹. Серебряный век – это время поисков, скитаний и сильного увлечения мистикой и оккультизмом². Многие писатели того времени участвовали в спиритических сеансах³. Несомненно, писателем, который точно передавал волнения своих современников, является Федор Сологуб. Георгий Адамович сказал:

О Сологубе очень трудно писать, труднее, чем о каком бы то ни было из русских поэтов. О Сологубе почти нечего сказать, и тем, кому это утверждение покажется странным или обидным для памяти поэта, можно посоветовать только одно: перечесть его стихи. Удивительные стихи, несравненно легкие, несравненно острые, но без движения, без развития и как будто не человеком написанные, а каким-то случайно к нам залетевшим существом⁴.

На страницах его произведений находим разочарование в жизни и ее отрицание, обращение к магии и темным силам, поклонение Дьяволу. Поэт был убежден, что человеком управляет демоническая сила, которая смеется над его бессилием и играет его судьбой. Человек не в состоянии победить ее, а единственным выходом из того заточения является смерть. Все это

¹ J. Kapuściak, *Motywy apokaliptyczne w rosyjskim odrodzeniu religijnym początku XX wieku. Wprowadzenie do dyskusji*, [w:] *Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku*, red. I. Fijałkowska-Janiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s. 8.

² J. Czyż, *Bierdiajew o twórcach „srebrnego wieku” (na materiale „Samopoznania”)*, [w:] *Idee i poetyki: ze studiów nad literaturą rosyjską*, red. B. Stemczyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002, s. 87.

³ Подробно об этом пишет Тадэуш Климович. См. T. Klimowicz, *Poszukujący, nawiedzeni, opętani*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992.

⁴ Г. Адамович, *Материалы к биографии Ф. Сологуба*, [в:] Ф. Сологуб, *Мелкий бес. Стихотворения. Рассказы. Сказочки*, состав, предисловие, комментарии, справочные и методические материалы Е.В. Перемышлева, АСТ, Олимп, Москва 1999, с. 415.

сложные чувства и переживания Сологуб описывает языком символов. Дмитрий Мережковский сказал:

В поэзии то, что насажено и мерцает сквозь красоту символа, действует сильнее на сердце чем то, что выражено словами. Символизм делает самый стиль, самое художественное вещество поэзии одухотворенным, прозрачным, насквозь просвечивающим, как тонкие стенки алебастровой амфоры, в которой зажжено пламя⁵.

В настоящем исследовании постараемся доказать, что благодаря многочисленным символам Сологуб передает читателю важный жизненный урок. Кроме того, мы постараемся раскрыть их значение и роль в определении мировоззрения автора *Мелкого беса*.

Особенно яркий пример того, что, по Сологубу, человеком управляет демоническая сила, содержится в стихотворении *Чертовы качели* (1907). Имея в виду важность этого произведения и его значимость для настоящих исследований, считаем необходимым привести его полный текст:

В тени косматой ели,
Над шумною рекой
Качает черт качели
Мохнатою рукой.

Качает и смеется,
Вперед, назад,
Вперед, назад.
Доска скрипит и гнется,
О сук тяжелый трется
Натянутый канат.

Снует с протяжным скрипом
Шатучая доска,
И черт хохочет с хрипом,
Хватаясь за бока.

Держусь, томлюсь, качаюсь,
Вперед, назад,
Вперед, назад,
Хватаюсь и мотаюсь,
И отвести стараюсь
От черта томный взгляд.

Над верхом темной ели
Хохочет голубой:
– Попался на качели,
Качайся, черт с тобой.–

⁵ Д. Мережковский, *О причинах упадка и новых течениях современной русской литературы*, [в:] *Поэзия Серебряного века в 2 томах*, т. 1, вступительная статья и комментарии Л.Г. Кихней, А.В. Леденева, Просвещение, Дрофа, Москва 2003, с. 25.

В тени косматой ели
Визжат, кружась гурьбой:
– Попался на качели,
Качайся, черт с тобой.–

Я знаю, черт не бросит
Стремительной доски,
Пока меня не скосит
Грозный взмах руки,

Пока не перетрется,
Крутясь, конопля,
Пока не подвернется
Ко мне моя земля.

Взлечу я выше ели,
И лбом о землю трах.
Качай же, черт, качели,
Все выше, выше... ах!⁶

Наши рассуждения начнем с заглавия, которое имеет двойной смысл. Прямое значение связано с мифологическим существом: чертом, как одним из представителей низшей демонологии, нечистой силы, всегда воплощающим злое начало, и оно

дает установку на условность, ирреальность и является сигналом к восприятию символического смысла стихотворения. В результате в значении слова «качели» также обнаруживается переход от реалии к тропу, когда за конкретным обнаруживается отвлеченное и общее, универсальное⁷.

Два значения заложены в заглавии посредством употребления прилагательного «чертовы»: прямое значение («чертовы» как притяжательное прилагательное), т.е. принадлежащий черту, и переносное (качественное прилагательное «чертовы»), употребляемое для выражения крайне отрицательной оценки кого-либо или чего-либо (ср. бранно-оценочное выражение *чертова жизнь*). Можно сказать, что в названии заложены два эмоциональных ключа: серьезно-пессимистический и иронический (трагико-иронический).

Стихотворение *Чертовы качели* является лучшим примером того, что, по Сологубу, над человеком власть имеют мистические силы, перед которыми он бессилен. Жизнь лирического героя данного стихотворения, сравниваемой с качелями, управляет черт. В литературе Серебряного века данный мотив появляется довольно часто, многие исследователи подчеркивают, что человек

⁶ Ф. Сологуб, *Собрание сочинений*, т. 9: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1911, с. 17. В дальнейшей части настоящей статьи все цитаты из произведений Сологуба даются в тексте в скобках с указанием тома и страницы. Ф. Сологуб, *Собрание сочинений*, т. 1: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1909; Ф. Сологуб, *Собрание сочинений*, т. 5: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1910.

⁷ Е.А. Панова, *Интимное стало всемирным (Ф. Сологуб «Чертовы качели»)*, «Русский язык в школе» 2207, № 8, с. 36.

является всего лишь игрушкой в руках демонических сил⁸. Анализируемое стихотворение написано примерно в то время, когда после долгой болезни умерла сестра Сологуба, единственный близкий ему человек:

Мелкий бес стережет черные дни и приходит пакостить. Как раз в те дни, когда сестра уже перестала вставать с постели, за 2 недели до смерти, меня внезапно уведомили, что на службе меня не оставят. Как раз в день ее похорон мой преемник потребовал, чтобы я сдавал ему поскорее училище. Теперь требует, чтобы я поскорее очищал ему квартиру⁹.

Сологуб признавал и осознавал, что человек не в состоянии полностью управлять своей жизнью, утверждал, что он подвластен темным силам. Такое мировоззрение он пытался отразить в своих произведениях. Одним из них, несомненно, является стихотворение *Чертовы качели*. В настоящем исследовании постараемся это доказать.

В стихотворении представлена страшная обстановка (неприятные звуки: скрип, визг, темная ночь, лес,), а кондиция человека в мире даже ужасна: черт играющий человеком и тот человек, вся жизнь которого зависит от нечистой силы. Уже первая строка вызывает ассоциации с пространством темных сил, враждебных человеку: «В тени *косматой* ели» [здесь и далее курсив наш – А.П.]. Хотя ель имеет позитивную окраску, так как символизирует вечную жизнь, дерево жизни¹⁰ и надежду в тяжелое время, верность и сострадание¹¹, здесь она вызывает совсем другие коннотации, определяемые предшествующим прилагательным¹². Атрибут черта переходит на окружающие его предметы. Эпитет «косматый» имеет следующие значения: «1) имеющий длинную, густую шерсть, лохматый; 2) имеющий длинные и густые всколоченные волосы; 3) растрепанный, всколоченный»¹³. В народных поверьях и в литературе черт описывается как длинношерстное существо, которое унаследовало косматую шкуру от фавнов и сатиров¹⁴.

⁸ *Historia literatury rosyjskiej*, t. 2, red. M. Jakóbiec, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 563.

⁹ Г. Чулков, *Дымный ладан*, [в:] *О Федоре Сологубе. Критика. Статьи и заметки*, ред. А. Чеботаревская, Навьи Чары, Санкт-Петербург 2002, с. 49.

¹⁰ Е.Я. Шейнина, *Энциклопедия символов*, АСТ, Торсинг, Москва 2001, с. 144.

¹¹ Z. Kopaliński, *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991, s. 132.

¹² Мотив ели встречается в другом стихотворении:

Я лесом шел. Дремали ели

Был тощ и бледен редкий мох [1, 122].

¹³ *Большой толковый словарь русского языка*, ред. С.А. Кузнецов, Норинт, Санкт-Петербург 2003, с. 461.

¹⁴ M. Rudwin, *Diabeł w legendzie i literaturze*, przeł. J. Illg, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1999, s. 58. О дьяволе покрытым волосами пишет Alfonso M. di Nola в книге *Diabeł. O formach, historii i kolejach losu Szatana, a także o jego złowrogiej obecności wśród wszystkich ludów, od czasów starożytnych aż po teraźniejszość*, przeł. A. Kania, Universitas, Kraków 2001, s. 318.

Очень существенным является факт, что события происходят «в тени»¹⁵. Как замечает Ханзен-Леве в книге *Русский символизм*:

Мир теней – это та сублунная промежуточная сфера, в которой созданный человеком мир предметов «распредмечивается», превращаясь вновь в природно-космический мир вещей, тогда как в то же самое время *вещи* на своем пути сквозь категориальное мышление и воображение предстают как моментальный снимок метаморфозы. Платоновская концепция феноменального мира как «игры теней» ноуменального и идеального бытия – дополнительного усиления (перенятой у Шопенгауэра и сильно упрощенной) идеалистической теорией познания (мир как проективная видимость) – стала основополагающей для диаволической концепции мнимого мира: человеческое познание и коммуникация блуждают в «неистинном», в сфере *теней* (или следов) и *отблеска, отзвука*¹⁶.

Можно заключить, что тень, как характерный признак области, в которой власть держат силы зла, является одновременно пространством жизни человека, а значит – он в заключении, подвержен большой опасности.

Особую важность в данном стихотворении (и в других произведениях Сологуба) приобретает мотив реки:

В тени косматой ели,
Над шумною рекой [9, 17]

Следует обратить внимание на новую трактовку данного мотива, так как в творчестве Сологуба река чаще всего выступает как атрибут рая (фрагменты стихотворения *Я был один в моем раю...* (1905) и *На Ойле далекой и прекрасной* (1898):

У ног моих журчал ручей,
Спеша лобзать стопы нагие [5, 23]

Тихий берег синего Лигоя –
Весь в цветах нездешней красоты.
Тихий берег синего Лигоя –
Вечный мир блаженства и покоя [1, 177]

Похоже в стихотворении *По жестоким путям бытия* (1890):

Как невольник, целует ручей
Запыленные ноги мои. [5, 204]

В вымышленном, идеальном мире поэта обязательно присутствует река. Она то ли подчеркивает связь человека с природой (*Я был один в моем раю...*),

¹⁵ О мотиве тени в трагедии *Дар мудрых пчел* (1907) писал Т. Венцлова. См. Т. Венцлова, *Тень и статуя. К сопоставительному анализу творчества Федора Сологуба и Иннокентия Анненского*, [в:] *Собеседники на пиру. Статьи о русской литературе*, Baltos Lankos 1997.

¹⁶ А. Ханзен-Леве, *Русский символизм. Система поэтических мотивов. Ранний символизм*, «Академический проект», Санкт-Петербург 1999, с. 225–226.

то ли является она источником покоя и утешения (*На Ойле далекой и прекрасной...*). Но всегда это спокойная, тихая вода. В Священном Писании говорится:

Из Эдема выходила река для орошения рая; и потом разделялась на четыре реки. Имя одной Фисон: она обтекает всю землю Хавила, ту, где золото; и золото той земли хорошее; там бдолах и камень оникс. Имя второй реки Гихон [Геон]: она обтекает всю землю Куш. Имя третьей реки Хиддекель [Тигр]: она протекает пред Ассириею. Четвертая река Евфрат¹⁷.

В рассматриваемом стихотворении Федора Сологуба события происходят «Над шумною рекою». Шум ассоциируется отрицательно, как неприятный звук. Шумящая река вызывает страх. Река является очень существенным символом в мировой культуре

Река – дорога в страну мертвых. Река – символ преграды, разделяющей два мира. Символ постоянной изменчивости: «Нельзя дважды войти в одну и ту же реку» [...] [...] Река – стена, преграда, которую преодолевают либо с помощью посредника, либо волшебным образом: река Стикс и т.п.¹⁸.

Как видим, реку можно было переступить с помощью посредника, которым в анализируемом стихотворении может быть именно черт. Находящийся в реальном мире человек управляет фантастическим существом – чертом. Данная концептуализация мира свойственна Сологубу: злему настоящему миру писатель противопоставлял мир мечты, фантазий, иллюзий. Под влиянием манихейской философии, декаденты, в том числе и Сологуб, верили, что миром управляет Сатана. От его власти и влияния спасти может только любовь и мечта¹⁹. Именно поэтому, как утверждают исследователи, фантастическое и реальное всегда взаимосвязаны в творчестве и жизни Сологуба: «Ведь и в романах у него, и в рассказах, и в стихах – одна черта отличающая: тесное сплетение реального, обыденного с волшебным. Сказка ходит в жизни, сказка обедает с нами за столом – и не перестает быть сказкой»²⁰. Именно благодаря такому приему, поэт пытается донести до читателя свое мировоззрение.

Вероятно, в стихотворении *Чертовы качели* представитель сил тьмы хочет перекинуть человека на «свою» сторону, т. е. в царство теней, в ад.

¹⁷ Библия, синодальный перевод, Быт. 2:10–14, <http://days.pravoslavie.ru/Bible/Index.htm#V> [дата обращения: 10.12.2022].

¹⁸ Е.Я. Шейнина, *Энциклопедия...*, с. 57.

¹⁹ B. Mucha, *Historia literatury rosyjskiej. Zarys*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 439.

²⁰ З. Гиппиус, *Отрывочное. О Федоре Сологубе*, [в:] *Воспоминания о Серебряном веке*, сост., авт. предисл. и коммент. В. Крейд, Издательство «Республика», Москва 1993, с. 95. С этими словами Гиппиус перекликаются слова стихотворения Сологуба *Наивно верю временам* (1904):

Хочу конца, ищу начала,
Предвижу роковой предел, –
Противоречий я хотел,
Мечта владычицею стала.

Ф. Сологуб, *Полное собрание стихотворений*, Наука, Санкт-Петербург 2002, с. 190.

Качает черт качели
 Мохнатою рукой.
 Качает и смеется,
 Вперед, назад,
 Вперед, назад. [9, 17]

Черт предстает перед нами как действующее лицо, которое радуется тому, что оно делает. Повтор слов «Вперед, назад» подчеркивает монотонность и однообразность действий и ситуации, в какой находится человек (о чем скажем далее). Качели, как элемент мира, часто присутствуют в стихах Сологуба:

Снова покачнулись томные качели
 [...]
 Раскачайтесь выше, зыбкие качели!
 Рейте, вейте мимо, радость и печаль!²¹

В другом стихотворении читаем:

То в тень, то в свет переносились
 Со скрипом зыбкие качели.

Печали ветхой злою тенью
 Моя душа полуодета,
 И то стремится жадно к тлению,
 То ищет радостей и света. [Псс, 39]

Мотив качелей вызывает ассоциации с мотивом маятника у Шопенгауэра, представленном в его книге *Мир как воля и представление* (1844). Земное скитание, по Шопенгауэру, подобно маятнику, который раскачивается между страданием и праздностью. Шесть дней недели из семи мы страдаем, а на седьмой ужасно скучаем. Философ приходит к выводу, что история – это повторение одного и того же, только в разных формах²². Все повторяется, колеблется от одного к другому, а человек мучится, как герой сологубовского стихотворения. Возможно, все повторяется и маятник маячит, потому что именно такова воля Дьявола?

Какая смена настроений!
 Какая дьявольская смесь!
 Пылаю там, и стыну здесь.
 Какая смена настроений,
 Успокоений и волнений!
 Весь кубок пестрой жизни, весь!
 Какая смена настроений!
 Какая дьявольская смесь! [Псс, 546]

²¹ Ф. Сологуб, *Полное собрание стихотворений...*, с. 465. В дальнейшем все цитаты из этого издания даются в тексте в скобках с сокращением «Псс» и указанием страницы.

²² А. Шопенгауэр, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. I, перевод Ю.И. Айхенвальда, «Московский Клуб», Москва 1992, <http://psylib.org.ua/books/shope01/index.htm> [дата обращения: 22.04.2023].

Мотив качелей/маятника встречаем у Сологуба и в других произведениях, например, в стихотворении с инципитом *Порой повеет запах странный...* (1898), где «певец кладбищенской философии» пишет:

И видишь тесные покои,
Где половицы чуть скрипят,
Где отсырелые обои
В углах тихонько шелестят,

Где скучный маятник маячит,
Внимая скучным, злым речам [1, 60]

В этом стихотворении маятник вписывается в пространство страха, психического и физического заключения, скуки и зла. Он появляется также в стихотворении *Ночь настанет и опять...* (1898). Правда: он не называется прямо, но через семантику слов мы узнаем присутствие данного мотива:

И опять я буду знать,
Что со мной ты, потому,
Что ты станешь **колыхать**
Предо мною **свет и тьму**.

Буду **спать или не спать**,
Буду **помнить или нет** [1, 143]

Благодаря определенному строю предложения подчеркивается изменчивость, непредсказуемость судьбы.

Вечная качается качель,
То светло мне, то опять темно [9, 23].

Следующий пример четко указывает повторяемость событий. «Стук часов, качание маятника служит в СІ [«диаволическом» символизме – А.П.] как бы аллегорией всеобщей двойственности. [...] Патологическая навязчивость повтора [...] нередко ассоциируется с раздражающим «тиканием» часов»²³ – пишет Ханзен-Леве. Именно такая двойственность присуща в лирическом мире Сологуба.

Возвращаясь к стихотворению Сологуба *Чертовы качели* следует подчеркнуть, что здесь качели обозначают жизнь человека. Как качели ограничены длиной веревки, так и жизнь человека ограничена чертом. Это он решает, что и когда может делать человек, как он может поступить.

Доска скрипит и гнется,
О сук тяжелый трется
Натянутый канат.

Снует с протяжным скрипом
Шатучая доска [9, 17]

²³ А. Ханзен-Леве *Русский символизм...*, с. 85, 353.

Кажется, что жизнь человека в опасности, доска больше не выдержит. А как в этой ужасной ситуации ведет себя черт? Он просто хохочет:

И черт хохочет с хрипом,
Хватаясь за бока. [9, 17]

Атмосферу ужаса автор умело передал посредством нагромождения согласной *х* в данном двустыши. Согласно Ханзену-Леве, звук «х» и «у» «вырываются как архаические жесты, наполненные смыслом, подобные телам танцующих сектантов». Кроме того, «х» изображает «всю беспредметную сторону звучания» и «творчески-одухотворенный танец языка»²⁴.

Весьма существенный здесь глагол «хохотать», который обозначает не просто смех, а скорее смех черта, Дьявола²⁵. В стихотворении *Лукавый хохот гнусных баб...* этот смех напоминает о тяжелой ситуации лирического героя:

Лукавый хохот гнусных баб
Меня зарею ранней встретил.
Смеются: – Что же ты не светел? –
Лукавый хохот гнусных баб
Напомнил мне, что, снова раб [Псс, 547]

В творчестве Сологуба это очень знаменательно, особенно в романе *Мелкий бес*. Поскольку целью настоящей работы является исследование поэзии, приведем только некоторые цитаты из прозы Федора Сологуба:

Передонов внезапно захохотал, отрывисто и громко. [...] Володин, прыгая и хохоча, побежал в залу и принялся шаркать подошвами по обоям. [...] Сашин звонкий хохот смешался с ее хохотом. Хохот заставил ее выпустить Сашу. Она хохоча упала на пол²⁶.

Лирический герой стихотворения *Чертовы качели* впервые появляется в четвертой строфе и сразу подчеркивает ужас жизни, безнадежность и бесполезность всяких действий:

Держусь, томлюсь, качаюсь²⁷.

²⁴ А.А. Ханзен-Леве, *Русское сектантство и его отражение в литературе русского модернизма*, [в:] *Русская литература и религия*, ред. Р. Грюбель, В. Одинокое, Новосибирский государственный университет, Новосибирск 1997, с. 182.

²⁵ «[...] по народным христианским представлениям смеется бес (ангелы же не смеются)» (С. Ильев, *Иронический мир передоновины («Мелкий бес» Федора Сологуба)*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Filologia rosyjska” 1978, z. 7, s. 49). Хохохот дьяволы Брюсовского стихотворения *В ресторане (Горите белыми огнями...)*.

²⁶ Ф. Сологуб, *Мелкий бес*, Эксмо, Москва 2007, с. 11, 33, 163.

²⁷ Похоже звучат строки другого стихотворения Сологуба *День сгорал недужно бледный...*, в котором читаем:

Я томился и метался
В безнадежной тишине. [9, 11]

Томление усиливается повтором *Вперед, назад* и «качальными», стонущими рифмами²⁸:

Хватаюсь и мотаюсь,
И отвести стараюсь
От черта томный взгляд. [9, 17]

Черт притягивает внимание к себе, а человек хотя не хочет на него смотреть, он как будто обязан. Нечистая сила завораживает человека, от чего его взгляд становится «томным». Словно человек в плену у черта, в его ловушку, на что указывает глагол «попался». В данном стихотворении выступает также характерный для Сологуба мотив покинутости Богом. Он, по Сологубу, видит муки человека, но не собирается ему помочь. На присутствие какой-то высшей силы указывают слова:

Над верхом темной ели
Хохочет **голубой** [9, 17]

Однако нет точных показателей, что это действительно Бог. Имея в виду, что символисты высоко ценили сакральное, если речь шла бы о божественном, то было бы написано «Голубой». Можно предположить, что говорится об ангеле, который по велению Божьему должен сторожить человека, однако и он «хохочет», а хохот, как упоминалось выше, является атрибутом дьявола. В изображенном Сологубом мире человек бесконечно одинок. «Человек страдает оттого, что он человек, что сам миропорядок бесчеловечен, само бытие – «овеществленный бред» что «надо жить в обиде». Реальное зло абстрагируется и обобщается до космических размеров. Это, как справедливо пишет Е.Б. Тагер, «крик о боли человека, безысходно страдающего под властью неведомых, надличных античеловечных сил»²⁹. Человек обречен на борьбу с препятствиями, даже с силами зла и не может надеяться ни на какую поддержку. Он может лишь услышать:

– Попался на качели,
Качайся, черт с тобой. – [9, 17]

Слова эти употреблены и в прямом смысле, учитывая обстоятельства, и в переносном. Такое употребление слов указывает на то, что человек не нужен, а даже мешает и хорошим решением является избавиться от него. Человек не получает поддержки ни от Бога, ни от черта и его собратьев:

В тени косматой ели
Визжат, кружась гурьбой:
– Попался на качели,
Качайся, черт с тобой. – [9, 17]

²⁸ И. Анненский, *О современном лиризме*, [в:] *Книги отражений*, Наука, Москва 1979, с. 382.

²⁹ М.И. Дикман, *Поэтическое творчество Федора Сологуба*, [в:] Ф. Сологуб, *Стихотворения*, Издательство «Советский писатель», Ленинград 1975, с. 23.

Лирическое пространство населено чертями, они кружатся «гурьбой». Весьма существенна здесь семантика кружения, о которой подробно пишет Ханзен-Леве:

Кружение обозначает «пустое повторение» без возрождения или мифического «возврата». [...] Дьяволическая система движения носит исключительно круговой, циклический характер: движение либо вовсе «бесцельно», либо в нем все же имеется некоторая «телеология», но это не приводит ни к какому результату, поскольку само движение бесконечно³⁰.

В данном стихотворении черти кружатся бесцельно, что ассоциируется с бешеной пляской³¹. В романе Сологуба *Мелкий бес*, кружится недотыкомка: «Откуда-то прибежала удивительная тварь неопределенных очертаний, – маленькая, старая, юркая недотыкомка. Она посмеивалась, и дрожала, и вертелась вокруг Передонова»³².

Черти повторяют свои слова, как будто издеваясь над измученным человеком:

– Попался на качели,
Качайся, черт с тобой.– [9, 17]

Лирический герой осознает ситуацию, в которой находится, видит неизбежность собственной гибели, символом которой является оборванный канат (ассоциируется с фразеологизмом оборвать нить жизни = умереть):

Я знаю, черт не бросит
Стремительной доски,
Пока меня не скосит
Грозный взмах руки,

Пока не перетрется,
Крутятся, конопля,
Пока не подвернется
Ко мне моя земля. [9, 17]

Лирический герой завешен между небом и землей, мечтает найти свой место. Данная ситуация определяет жизненное положение самого автора, о чем пишет упомянутый уже Ханзен-Леве: «Дьяволист, подобно отпавшим от Бога-Отца ангелам (Люциферу или демонам), не сотворен и не зачат, но ввергнут в мир неведомой, божественной рукой. Его „изверженность“ и есть причина его „отверженности“»³³:

³⁰ А. Ханзен-Леве, *Русский символизм...*, с. 126, 119.

³¹ Мирча Элиаде утверждает, что все танцы были изначально сакральны, у них были божественные образцы. (М. Элиаде, *Миф о вечном возвращении*, <http://nz-biblio.narod.ru/html/eliade1/retoir1.htm> [дата обращения: 22.04.2023].

³² Ф. Сологуб, *Мелкий...*, с. 118.

³³ А. Ханзен-Леве, *Русский символизм...*, с. 123.

Мы брошены в сказочный мир,
Какой-то могучей рукой.
На тризну? На битву? На пир?
Не знаю. Я вечно – другой.
[...]
Но, брошенный меткой рукой,
Я цель – без ошибки найду.³⁴

Символом освобождения от черта – смерти – является здесь разорванная веревка («конопля»), мотив, встречаемый нами в стихотворении с инципитом *В тихий вечер, на распутьи двух дорог...* (1902):

Этот камень ты возьмешь, –
С ним не бойся, – не захочешь, не умрешь.
[...]
Станет скучно – ты **веревку оборвешь**³⁵,
Бросишь камень, станешь волен, и умрешь. [5, 133]

Веревка служит орудием в руках чертей, которые с ей помощью связывают людей (так метафорически определяются товарищеские отношения: *словно черт их веревкой связал*)³⁶. Мотив веревки появляется и в других стихотворениях Сологуба³⁷.

В стихотворении *Чертовы качели* все время происходит нарастание напряжения и только в последней строфе наступает кульминация – читатель узнает, чем кончится эта мучительная дорога человека:

Взлечу я выше ели,
И лбом о землю трах.
Качай же, черт, качели,
Все выше, выше... ах! [9, 17]

Лирический герой, качаемый чертом, взлетает все выше и выше, поднимается вверх, пытается освободиться, но все-таки падает на землю. И хотя это трагическое событие, герой, зная о грозящей опасности, готов просить черта,

³⁴ К. Бальмонт, *Полное собрание стихов*, т. 3: *Будем как солнце*, Скорпион, Москва 1914, с. 67.

³⁵ Веревка является средством связи между материальной и духовой сферой сознания (Д. Тресиддер, *Словарь символов*, пер. с английского С. Палько, Гранд, ФАИР-Пресс, Москва 1999, с. 18) и, возможно, тут выступает она в таком же значении – связывает человека (тело) с жизнью.

³⁶ Е. Беррезович, И. Родионова, «Текст черта» в русском языке и традиционной культуре: к проблеме сквозных мотивов, [в:] *Между двумя мирами: представления о демоническом и потустороннем в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей*, Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», Москва 2002, с. 27–28.

³⁷ Данный мотив выступает также, но как символ порабощения, в стихотворении *Нюрнбергский палач*:

Свяжу веревкой руки
У жертвы палача. [9, 33]

чтобы он качал его; можно предполагать, что он хочет смерти. Подтверждением этой мысли могут служить многие стихотворения, в которых смерть предстает перед нами как избавительница от оков земной жизни. Предполагается, что в данном стихотворении все кончится смертью лирического героя, о чем свидетельствует окончание стихотворения: «...ах!». Мирский утверждает: «[...] умолчание поэта так же важно, как его слова: то, что осталось недосказанным, - так важно, как и сказанное»³⁸. Многоточие в стихотворении намекает на то, что произошло какое-то событие, о котором не говорится прямо, но восклицание «ах!» позволяет судить, что лирический герой умер.

Существенно, что на протяжении всего стихотворения (9 строф) нет ни одной метафоры. Сологуб всегда пишет простым языком, выражая важные истины. О его лирике Георгий Чулков написал следующее: «У Сологуба почти всегда отсутствуют аллегории и очень редки метафоры. Они не нужны ему; так точны его символы, эти непосредственно воплощенные переживания»³⁹. Несомненно, язык чувств =, который использует Сологуб, передает всю палитру переживаний, эмоций.

Исследуя стихотворение Сологуба, мы пытались рассмотреть его понимание кондиции человека в мире. Описывая любую ситуацию, любое событие или чувство в приведенных нами стихотворениях, поэт использует демонологические мотивы – непосредственно и через семантику слов, вписывающихся в семантическое поле «демонизма». Лирический герой чувствует себя бесконечно одиноким в этом мире, непонимаемый людьми и из-за этого он уединяется. Демонологические мотивы – это всего лишь вспомогательное «средство» для более глубоких философских обобщений. Используя символы, Сологуб желает заставить читателя задуматься над подспудным смыслом его слов, ибо, как сказал Гете: «Чем несоизмеримее и для ума недостижимее данное поэтическое произведение, тем оно прекраснее»⁴⁰. Анализируя стихотворение Чертовы качели Федора Сологуба, мы исследовали не только роль демонологических мотивов в его творчестве, но мы также выявили оригинальность его воззрений и художественное мастерство поэта.

Наши рассуждения подытожим словами Иванова-Разумника:

Значение Ф. Сологуба в истории русской литературы – не велико: он слишком интимный, слишком индивидуальный поэт, чтобы занять своим именем десятилетие, создать эпоху, школу... [...] Он слишком индивидуальный, слишком интимный писатель, он стоит в русской литературе особняком и особняком будет изучаться историками литературы. Про Ф. Сологуба можно сказать словами Тэна об одном из французских писателей: он занимает в литературе высокое, но узкое место. Вернее, наоборот: Ф. Сологуб занимает в нашей литературе узкое, но высокое место⁴¹.

³⁸ Д.С. Мирский, *Сологуб*, [в:] Д.С. Мирский, *История русской литературы с древнейших времен до 1925 года*, пер. с англ. Р. Зерновой, Overseas Publications Interchange Ltd, London 1992, с. 684.

³⁹ Г. Чулков, *Дымный ладан...*, с. 315.

⁴⁰ Д. Мережковский, *О причинах упадка...*, с. 24.

⁴¹ Р.В. Иванов-Разумник, *О смысле жизни. Ф. Сологуб, Л. Андреев, Л. Шестов*, Санкт-Петербург 1910, с. 42.

В предисловии к одной из своих книг стихов Сологуб написал, что хочет поделиться с людьми своими внутренними переживаниями. И он полностью достиг этого. «Интимное стало всемирным»⁴²...

Литература

Czyż J., *Bierdiajew o twórcach „srebrnego wieku” (na materiale „Samopoznania”)*, [w:] *Idee i poetyki: ze studiów nad literaturą rosyjską*, red. B. Stemczyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002, s. 87–98.

Di Nola Alfonso M., *Diabeł. O formach, historii i kolejach losu Szatana, a także o jego złowrogiej obecności wśród wszystkich ludów, od czasów starożytnych aż po teraźniejszość*, przeł. A. Kania, Universitas, Kraków 2001.

Historia literatury rosyjskiej, t. 2, red. M. Jakóbiec, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.

Kapuścik J., *Motywy apokaliptyczne w rosyjskim odrodzeniu religijnym początku XX wieku. Wprowadzenie do dyskusji*, [w:] *Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku*, red. I. Fijałkowska-Janiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s. 8–24.

Klimowicz T., *Poszukujący, nawiedzeni, opętani*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992.

Kopaliński Z., *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991.

Mucha B., *Historia literatury rosyjskiej. Zarys*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.

Rudwin M., *Diabeł w legendzie i literaturze*, przeł. J. Illg, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1999.

Адамович Г., *Материалы к биографии Ф. Сологуба*, [в:] Ф. Сологуб, *Мелкий бес. Стихотворения. Рассказы. Сказочки*, состав, предисловие, комментарии, справочные и методические материалы Е.В. Перемышлева, АСТ, Олимп, Москва 1999, с. 402–424.

Анненский И., *О современном лиризме*, [в:] *Книги отражений*, Наука, Москва 1979, с. 350–390.

Бальмонт К., *Полное собрание стихов*, т. 3: *Будем как солнце*, Скорпион, Москва 1914.

Березович Е., Родионова И., «Текст черта» в русском языке и традиционной культуре: к проблеме сквозных мотивов, [в:] *Между двумя мирами: представления о демоническом и потустороннем в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей*, Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», Москва 2002, с. 7–44.

Библия, синодальный перевод, <http://days.pravoslavie.ru/Bible/Index.htm#V> [дата обращения: 10.12.2022].

Большой толковый словарь русского языка, ред. С.А. Кузнецов, Норинт, Санкт-Петербург 2003.

Венцлова Т., *Тень и статуя. К сопоставительному анализу творчества Федора Сологуба и Иннокентия Анненского*, [в:] *Собеседники на пиру. Статьи о русской литературе*, Baltos Lankos 1997, с. 82–102.

Гиппиус З., *Отрывочное. О Федоре Сологубе*, [в:] *Воспоминания о Серебряном веке*, сост., авт. предисл. и коммент. В. Крейд, Издательство «Республика», Москва 1993, с. 94–101.

Дикман М.И., *Поэтическое творчество Федора Сологуба*, [в:] Ф. Сологуб, *Стихотворения*, Издательство «Советский писатель», Ленинград 1975, с. 5–74.

Иванов-Разумник Р.В., *О смысле жизни. Ф. Сологуб, Л. Андреев, Л. Шестов*, Санкт-Петербург 1910.

⁴² Ф. Сологуб, *Афоризмы*, [в:] *Неизданный Федор Сологуб*, ред. М.М. Павлова, А.В. Лавров, Новое литературное обозрение, Москва 1997, с. 200.

- Ильев С., *Иронический мир передоновицы («Мелкий бес» Федора Сологуба)*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Filologia rosyjska” 1978, z. 7, s. 39–50.
- Мережковский Д., *О причинах упадка и новых течениях современной русской литературы*, [в:] *Поэзия Серебряного века в 2 томах*, т. 1, вступительная статья и комментарии Л.Г. Кихней, А.В. Леденева, Просвещение, Дрофа, Москва 2003, с. 19–29.
- Мирский Д.С., *Сологуб*, [в:] Д.С. Мирский, *История русской литературы с древнейших времен до 1925 года*, пер. с англ. Р. Зерновой, Overseas Publications Interchange Ltd, London 1992, с. 683–690.
- Панова Е.А., *Интимное стало всемирным (Ф. Сологуб «Чертовы качели»)*, «Русский язык в школе» 2007, № 8, с. 36–42.
- Сологуб Ф., *Афоризмы*, [в:] *Неизданный Федор Сологуб*, ред. М.М. Павлова, А.В. Лавров, Новое литературное обозрение, Москва 1997.
- Сологуб Ф., *Мелкий бес*, Эксмо, Москва 2007.
- Сологуб Ф., *Полное собрание стихотворений*, Наука, Санкт-Петербург 2002.
- Сологуб Ф., *Собрание сочинений*, т. 1: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1909.
- Сологуб Ф., *Собрание сочинений*, т. 5: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1910.
- Сологуб Ф., *Собрание сочинений*, т. 9: *Стихотворения*, Шиповник, Санкт-Петербург 1911.
- Тресиддер Д., *Словарь символов*, пер. с английского С. Палько, Гранд, ФАИР-Пресс, Москва 1999.
- Ханзен-Леве А., *Русский символизм. Система поэтических мотивов. Ранний символизм*, «Академический проект», Санкт-Петербург 1999.
- Ханзен-Леве А.А., *Русское сектантство и его отражение в литературе русского модернизма*, [в:] *Русская литература и религия*, ред. Р. Грюбель, В. Одинокое, Новосибирский государственный университет, Новосибирск 1997, с. 153–226.
- Чулков Г., *Дымный ладан*, [в:] *О Федоре Сологубе. Критика. Статьи и заметки*, ред. А. Чеботаревская, Навьи Чары, Санкт-Петербург 2002, с. 309–321.
- Шейнина Е.Я., *Энциклопедия символов*, АСТ, Торсинг, Москва 2001.
- Шопенгауэр А., *Собрание сочинений в пяти томах*, т. I, перевод Ю.И. Айхенвальда, «Московский Клуб», Москва 1992, <http://psylib.org.ua/books/shope01/index.htm> [дата обращения: 22.04.2023].
- Элиаде М., *Миф о вечном возвращении*, <http://nz-biblio.narod.ru/html/eliade1/retoir1.htm> [дата обращения: 22.04.2023].

“Качает черт качели” – an interpretation of Fyodor Sologub’s poem *Чертовы качели* (1907)

Abstract

The subject of interpretation in this report is Fyodor Sologub’s poem *The Devil’s Swing* (1907) and the image of the devil depicted in it. We are trying to find out what role this creature plays in human life and what is his status in the world. Through the analysis of various poetic characteristics of the lyrical hero, the contexts of his artistic thinking are recreated in the poet’s works and references to different layers of cultural tradition are traced. We point out that demonological motives are just an auxiliary “means” for deeper philosophical generalizations. We refer to the philosophy of Arthur Schopenhauer. Many symbols that contribute to the expression of the truth about the existence of man in the world can be deciphered. We will try to reveal the originality of the poet’s views and his artistic skill.

Key words: symbolism, chert, Russian poetry, demonology, decadent movement, pessimism

«Качает черт качели» – опыт интерпретации стихотворения Фёдора Сологуба *Чертовы качели* (1907)

Резюме

Предметом интерпретации в настоящей статье является стихотворение Федора Сологуба *Чертовы качели* (1907) и изображенный в нем образ черта. Мы пытаемся выяснить, какую роль это существо играет в жизни человека и каков его статус в мире. Через анализ различных поэтических характеристик лирического героя в творчестве поэта воссоздаются контексты его художественного мышления и прослеживаются обращения к разным пластам культурной традиции. Укажем, что демонологические мотивы являются лишь вспомогательным «средством» для более глубоких философских обобщений. Мы обращаемся к философии Артура Шопенгауэра. Многие символы, способствующие выражению истины о существовании человека в мире, поддаются расшифровке. Мы постараемся раскрыть своеобразие взглядов поэта и его художественное мастерство.

Ключевые слова: символизм, черт, русская поэзия, демонология, декадентизм, пессимизм

Agnieszka Potyrańska, dr
ORCID: 0000-0003-2923-580X
Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: agnieszka.potyrska@mail.umcs.pl
tel.: + 48 792 220 419

Agnieszka Potyrańska, PhD
Maria Curie-Skłodowska University
Department of Applied Linguistics

Tadeusz Szczerbowski

Konkretyzacja piosenki za pomocą gestów i obrazów¹

Przydatność myśli Ingardena do badań filologicznych ilustruje się w dydaktyce akademickiej jego analizą *Stepów Akermańskich* Adama Mickiewicza, dostępną również w przekładzie na język rosyjski². Jednak w wyniku rozwoju technologii informacyjnej oraz powstania globalnej sieci komputerowej dziewiętnastowieczny kult literatury zachwiała rewolucja cyfrowa. Na co dzień współczesna młodzież, czerpiąc korzyści z owych zmian cywilizacyjnych, obcuje z granicznymi przypadkami dzieła sztuki. Jednym z nich jest teledysk (wideoklip)³ rozumiany jako filmowa wersja piosenki, dzieło polisemiotyczne, w którym współgrają ze sobą słowo, obraz i muzyka.

Badania nad konkretyzacją utworu słowno-muzycznego wymagają analizy zarówno jego wykonania (na podstawie opisu funkcji gestów i obrazów), jak i jego percepcji (dzięki informacjom o oglądalności oraz komentarzom internautów). Materiałem do badań nad konkretyzacją piosenki są filmowe zapisy wykonań jednego i tego samego utworu w wersji pierwotnej i kilku nowych aranżacjach zwanych coverami⁴. Owe aranżacje dostępne są jako teledyski czy wideoklipy muzyczne. Uznaje się je za

¹ Pierwotną wersją artykułu był referat wygłoszony 19 maja 2023 r. na sympozjum naukowym *Roman Ingarden w przestrzeni słowa* organizowanym przez I Wydział Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie z okazji 130 rocznicy urodzin Romana Witolda Ingardena.

² Zob. Р. Ингарден, *Исследования по эстетике*, Издательство иностранной литературы, Москва 1962, s. 21–39; R. Ingarden, *Szkice z filozofii literatury*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2000, s. 20–37.

³ Zob. definicję teledysku: „krótki film będący swoistą formą artystyczną, stworzony jako ilustracja do utworu muzycznego lub jako jego dopełnienie”; *Wielki słownik języka polskiego Polskiej Akademii Nauk*, red. P. Źmigrodzki, <https://wsjp.pl> [dostęp: 19.09.2023]. Zob. również M. Nalikowski, *Estetyka wideoklipu*, „Akcent” 1991, nr 1 (43), s. 178–192.

⁴ Zgodnie z sugestią studentów angielski wyraz *cover* [ˈkʌvə] wymawiam w języku polskim jak kower [ˈkɔvɛr], a nie [ˈkaver]. Zob. dyskusję, która toczyła się między 2006 a 2015 rokiem na stronie: <https://sjp.pl/kower>. Spolszczoną wymowę tego wyrazu odnotowuje i zaleca polskojęzyczny *Wikisłownik* na stronie: <https://pl.wiktionary.org/wiki/cover>. Wymowę [kaver] odnotowuje jednak *Wielki słownik języka polskiego*. O polskiej wymowie wyrazu *cover* [ˈkɔvɛr] wspomina anglistka Arlena Witt, *Cover – jak to nie kower?*, 31.01.2018, https://www.youtube.com/watch?v=ig_AEEbC964 [dostęp: 19.09.2023].

ilustracje piosenki⁵. Przyjmuję założenie, że porównanie kilku wersji coverowych jednego dzieła pozwoli zbadać zjawisko konkretyzacji utworu słowno-muzycznego za pomocą gestów i obrazów. Przykładem jest piosenka *Люди, як кораблі* określana przymiotnikiem *filozoficzna*. Utwór ten wchodził w skład albumu *Tango* z 2005 r.

Autorem słów i melodii jest przedwcześnie zmarły Andrij Wiktorowycz Kuźmenko (ukr. Андрій Вікторович Кузьменко) (1968–2015) znany jako Kuźma Skriabin (ukr. Кузьма Скрибін), lider zespołu o tej samej nazwie *Skriabin*. Uznaje się go za ikonę ukraińskiego rocka⁶. W 2018 r. Ukrposzta uhonorowała Skriabina znaczkiem pocztowym.

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Stamp_of_Ukraine_s1663.jpg [dostęp: 1.11.2023].

Tytuł utworu *Люди, як кораблі*, który można oddać po polsku: *Ludzie jak statki* lub *Ludzie niczym statki*, jest intertekstualnym nawiązaniem do śpiewanej przez Skriabina w 1993 r. piosenki *То моє море* („To moje morze”), z której pochodzi następująca zwrotka:

Oryginał

Най цілий світ пропада, я пожити хочу сам.
Кругом одні вар'яти, я вар'ятом ледь не став.

Я маю досить лажі, злих і ненормальних слів.
Я хочу бути корабльом на своєму морі снів.

Przekład filologiczny

Niechaj cały świat zginie, chcę pożyć sam
Dookoła sami wariaci, niemal wariatem
stałem się sam

Mam dość waszych złych, nienormalnych słów
Chcę być statkiem na swoim morzu snów⁷.

⁵ Zob. P. Pierzchała, *Polska piosenka pop jako tekst w tekście kultury. Na przykładach z pierwszej dekady XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 81.

⁶ Ж. Фукс, *Год назад не стало Кузьмы Скрибина*, Биржевой лидер, 2.02.2016, <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008281756.html> [dostęp: 19.09.2023].

⁷ Przekład filologiczny i podkreślenie – autor artykułu. Tekst oryginalny piosenki oraz jej melodia jest dziełem Wołodymyra Bebeszki (ukr. Володимир Бебешко). Piosenkę *То моє море* zaśpiewała Віка (=Вікторія Врадій) w 2001 r. (tytuł albumu: «Америка, голи баби»).

Pomocny w interpretacji tytułu *Ludzie jak statki* jest również wywiad, którego Skriabin udzielił ukraińskiej redakcji BBC 4 grudnia 2005 r. Zdaniem twórcy i wykonawcy tej piosenki porównanie człowieka ze statkiem opiera się na filozoficznym przesłaniu, żeby ludzie nie idealizowali otaczającego ich świata i zawsze byli ostrożni, gdyż „w najmniej spodziewanym momencie mogą pojawić się wrogowie i jak szczury przegryźć dno twojego statku”⁸. Innymi słowy, piosenkę można uznać za artystyczną ilustrację powiedzenia *są ludzie i ludziska* ‘są dobrzy i źli ludzie’⁹.

Początek analizowanej piosenki ma następującą postać:

Oryginał

Я не твій брат, ти не сестра моя,
Ніколи не розкажуй мені,
Хто і в чому є винен, на нашій землі, –
Люди, як кораблі.
Кожен пливе, поки хвиля несе
І поки глибока вода,
Глибока і темна, до самого дна,
До самого-самого дна.

Przekład filologiczny

Nie jestem twoim bratem, ani ty moją siostrą,
[Dlatego] nigdy nie mów mi,
Kto i czemu jest winien, na naszej ziemi.
Ludzie niczym statki.
Każdy płynie, dopóki fala niesie
I dopóki głęboka woda,
Głęboka i ciemna, do samego dna,
[Aż] do samego-samego dna.

Słowom przytoczonego fragmentu mogą towarzyszyć rozmaite gesty w coverach piosenki Skriabina *Ludy, jak korabli*. Interesujących przykładów do analizy dostarcza młody wykonawca Muayad Abdelrahim, którego matka jest Ukrainką, a ojciec – Syryjczykiem. Gestowi, którym jest wysunięcie palca wskazującego o znaczeniu ‘groźba’¹⁰, towarzyszy tekst: *Ніколи не розкажуй мені* („Nigdy nie mów mi”) ¹¹.

⁸ Zob. К. Хінкулова, *Кузьма з групи Скрибін в ефірі Бі-Бі-Сі*, BBC, 4.12.2006, https://www.bbc.com/ukrainian/forum/story/2005/11/051130_skriabin_forum [19.09.2023].

⁹ Zob. *Wielki słownik języka polskiego...*

¹⁰ Zob. K. Jarząbek, *Słownik mowy ciała Polaków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 67.

¹¹ Zob. Муаяд, *Люди, як кораблі (cover Скрибін)*. Шоу Співують всі, 29.08.2021, https://www.youtube.com/watch?v=7oTNT_pr3JY [dostęp: 19.09.2023].

Z kolei piosenkarka Roxolana¹² używa gestu stukania palcem w serce, przenosząc akcent z *nigdy* na *mi*¹³.

Jednak ta sama piosenkarka już nie używa tego gestu w oficjalnym wideoklipie¹⁴, w którym ubogość gestyczna nie jest przypadkowa. Wynika ona z zamiaru artystycznego, aby skupić uwagę odbiorców na słowie i jego brzmieniu. W dyskursie polityków ubogość gestyczna (a zwłaszcza jej monotonia) byłaby oceniana negatywnie¹⁵.

W tym samym fragmencie piosenki Skriabina z kolei inny wykonawca, Roman Nabozhnyak (ukr. Роман Набожняк), ilustruje gestem odmienny element komunikatu. Śpiewając „na naszej ziemi” (ukr. *на нашій землі*), używa gestu z palcami wskazującymi na dół. Gest ukraińskiego artysty koresponduje ze znakiem emocji 📵, który zwraca uwagę na bieżącą treść, wskazuje także w dół i na południe. „Oznacza również zły nastrój”¹⁶. Piosenkarz chciał podkreślić, że chodzi mu o tę ziemię, na której on teraz jest i o którą walczył¹⁷.

¹² Właściwie: Роксоляна Ігорівна Сирота, ur. 30 lipca 1997 r. we Lwowie. Zob. Roxolana, *Люди як кораблі – Прем'єра пісні від ROXOLANA. Ексклюзив у Сніданку!*, 15.08.2022, https://www.youtube.com/watch?v=5_Xer5NnNG0 [dostęp: 19.09.2023].

¹³ Zob. K. Jarząbek, *Słownik mowy...*, s. 223.

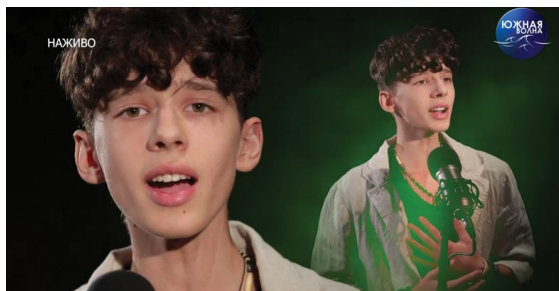
¹⁴ Zob. Roxolana, *Люди як кораблі [Official Video]*, 15.08.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=YoXvf2bPNmI> [dostęp: 19.09.2023].

¹⁵ Zob. J. Antas, M. Kozień, *Gesty i rytuały niewerbalne oraz ich znaczenie w obecnej polityce polskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Litteraria Polonica” 2018, t. 48, nr 2, s. 123.

¹⁶ Zob. <https://emojipedia.org/backhand-index-pointing-down> oraz <https://www.emojiall.com/pl/emoji/%F0%9F%91%87>.

¹⁷ Zob. Роман Набожняк, *Під облачком*, 11.02.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=tCSpliCcGwk> [dostęp: 19.09.2023].

Ze względu na młody wiek nie ma doświadczeń wojskowych Muayad Abdelrahim (ukr. Муаяд Абдельрахім), który w innym coverze tej samej piosenki Skriabina¹⁸ używa odmiennego gestu, towarzyszącego jednak tym samym słowom: „na naszej ziemi”. Swoją dłoń przykładając do serca, podkreślając, że Ukraina jest mu bliska¹⁹.

Spośród aranżacji piosenki Skriabina na uwagę zwraca dzieło ukraińskiego blogera muzycznego wykonującego covery znanych utworów a capella²⁰. Nazywa się on Jewhenyj Malarewskyj (ukr. Євген Малярєвський). Jego aranżację piosenki Skriabina można określić nazwą *cover medytacyjny*²¹. Na ekranie widoczna jest jedynie twarz wykonawcy, mimika twarzy jest bardzo uboga: odruchowe zamykanie powiek. Widzowie, wsłuchując się w głos artysty i jego przekaz, zagłębiają się w myślach. Pograżając się w medytacji, przestają z czasem dostrzegać wykonawcę.

Od wspomnianego coveru medytacyjnego znacznie różni się cover polityczny izraelskiego zespołu After G.R.E.V. z 2022 r.²² Dominujący staje się obraz. Piosenka

¹⁸ Zob. Муаяд, *Люди, як кораблі* (Скрябін cover), 19.10.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=2C9MrmJ3dIM> [dostęp: 19.09.2023].

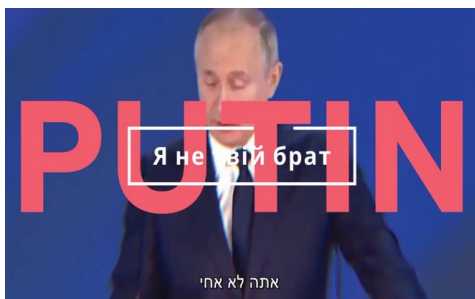
¹⁹ Por. frazem *coś bliskiego sercu*; *Uniwersalny słownik języka polskiego...*

²⁰ Zob. wywiad z blogerem: *Евгений Малярєвський*, *Первое радио* 89.1, 13.09.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=tS0Xgnu5xK8> [dostęp: 19.09.2023].

²¹ Zob. Malyarevsky, *Люди, як кораблі* (acapella cover by Malyarevsky), 23.02.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=dQqAWntN4UU> [dostęp: 19.09.2023].

²² Zob. After G.R.E.V., Odille. *Люди, як кораблі* (אנשים כמו ספינות) (*Skryabin Cover*), 4.05.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=p3I7cLuOvs8> [dostęp: 19.09.2023].

Skriabina z 2005 r. jest konkretyzowana przez pryzmat wojny rosyjskiej w Ukrainie. Nie ma wątpliwości, że dla Ukraińców nie jest bratem Putin, ani siostrą – proputinowska Olga Skabiejewa prowadząca program „60 minut” na kanale Rossija 1.

W izraelskim wideoklipie przejmujące są zdjęcia zniszczeń dokonanych przez Rosję w Ukrainie.

Druga zwrotka piosenki Skriabina jeszcze bardziej podkreśla problem ludzkiej egzystencji:

Oryginał

На глибині зустрічаються всі,
Так, ніби, в морі місця нема
І труться бортами, аж стогне земля
Від зазвисті, підлості й зла.
Хтось не доплив, бо йому помогли
Набрати повні трюми води,
Бо стати героями тої війни
Дуже хотіли вони.

Przekład filologiczny

W głębinie spotykają się wszyscy
Tak niby na morzu miejsca nie ma
I trą burtami, aż jęczy ziemia
Od zawiści, podłości i zła
Ktoś nie dopłynął, bo mu pomogli
Nabrać pełną ładownię wody,
Bo stać się bohaterami tej wojny
Bardzo chcieli oni.

Witalij Łobacz (ukr. Віталій Лобач) w swoim coverze w pewnym momencie wysuwa rękę do przodu, jak gdyby chciał kogoś odepchnąć²³. Tekst poprzedzający ów gest odpychania brzmi: „miejsca nie ma”, a tekst następujący – „I trą burtami, aż jęczy ziemia”.

²³ Zob. Виталий Лобач, *Люди, як кораблі*, 2.02.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=HZUCK2y1XvQ> [dostęp: 19.09.2023].

Z kolei Taras Topola w analizowanej zwrotce gestem podkreślił „tej wojny”²⁴. Uniesiony palec wskazujący ma na celu zwrócenie uwagi adresata na ważny szczegół²⁵.

Natomiast lider ukraińskiego zespołu Litera (Літера), śpiewając „oni”, wykonuje gest wskazujący daleko od siebie. Podobieństwo do innego znaku o znaczeniu ‘precz, wynocha’²⁶ można uznać za aluzję do tego, żeby вони ‘oni’ się wynieśli. W kontekście wojny przedmiotem odniesienia są rosyjscy okupanci Ukrainy. Warto wspomnieć, że analizowany cover ukazał się na YouTube w maju 2023 r. na oficjalnej stronie Skriabina²⁷.

Refren analizowanej piosenki jest następujący:

Oryginał

А до берега тихо хвилі несуть
Поранені душі живих кораблів.
А від берега знов у море ідуть
Ті, хто віру і правду знати хотів.

Przekład filologiczny

A do brzegu cicho niosą fale
Poranione dusze żywych statków.
A od brzegu znów idą w morze
Ci, którzy wierzyli i chcieli znać prawdę.

²⁴ Zob. Антитіла, *Люди, як кораблі*, 16.08.2019, https://www.youtube.com/watch?v=-Jjev_KoAr6Y [dostęp: 19.09.2023].

²⁵ Zob. K. Jarząbek, *Słownik mowy...*, s. 217.

²⁶ Tamże, s. 61.

²⁷ Zob. Літера, *Люди як кораблі [Live Video]*, 5.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=syLRZR8jWEw> [dostęp: 19.09.2023].

Końcowym słowom refrenu „wierzyli i chcieli znać prawdę” towarzyszą odmiennie gesty. Roman Nabożniak ma wtedy ściśnięte pięści opuszczonych dłoni²⁸. Gest ten oznacza determinację, czyli „niezłomne postanowienie; stanowczość, zdecydowanie”²⁹.

Śpiewając ten sam fragment piosenki bardzo młoda piosenkarka Ołeksandra Daniłowa (ukr. Олександра Данилова) użyła gestu przywołującego za pomocą dłoni z wewnętrznymi stronami do góry. Gest ten towarzyszy słowom [*правду знати*] *xomiv* ‘chcieli [znać prawdę]’³⁰.

Warto podkreślić, że gesty artystów w coverach różnią się od gestów używanych w języku migowym. Znak, który wykonuje Ołeksandra Daniłowa, przypomina gest w amerykańskim, a nie ukraińskim języku migowym o znaczeniu ‘chcieć’³¹.

W świetle rozważań nad konkretyzacją piosenki za pomocą gestów na szczególną uwagę zasługuje wideoklip, w którym występuje Rodin N. Jest to pseudonim artystyczny ukraińskiego wykonawcy muzyki rockowej, który przedstawia się na

²⁸ Zob. Роман Нaboжняк, *Люди, як кораблі*, 11.02.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=du8jk1RMd7E> [dostęp: 19.09.2023].

²⁹ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, wersja 2.0, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

³⁰ Zob. Олександра Данилова, *Люди, як кораблі*, 18.07.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=paFi6Gw6lpU> [dostęp: 19.09.2023].

³¹ Por. Spreadthesign, *Want (US)*, <https://media.spreadthesign.com/video/mp4/13/50936.mp4> [dostęp: 19.04.2023]. Spreadthesign, *Xomimu*, <https://media.spreadthesign.com/video/mp4/31/111452.mp4> [dostęp: 19.04.2023].

YouTube jako Kola Rodin (Коля Родін)³². Na język migowy jego cover piosenki Skriabina przełożyła Oksana Andriejewa (ukr. Оксана Андрєєва)³³.

Ukraiński wykonawca, śpiewając słowo *prawda*, wykonuje znak, przypominający gest Obamy.

Ów gest nie ma jednoznacznej interpretacji. Por. „Jestem wasz; nie mam nic do ukrycia; jestem otwarty na...” oraz „A ja myślę, że taki gest znaczy, za nic nie odpowiadam, o niczym nie wiem”³⁴.

Trzecia zwrotka analizowanej piosenki ma następującą postać:

Oryginał

Наш океан знає більше, ніж ми, –
Секрети всі у нього на дні,
А ми ходим зверху, великі й малі, –
Люди, як кораблі.
Гордо пливем і не вірить ніхто,
Що ним зацікавилось зло
І серед вітрів ми не чуєм шурів,
Які прогризають нам дно.

Przekład filologiczny

Nasz ocean wie więcej niż my,
Sekrety wszystkie ma na dnie,
A my na powierzchni, wielcy i mali,
Ludzie niczym statki.
Hardo płyniemy i nie wierzy nikt,
Że nim zainteresowało się zło
I pośród wiatrów nie słyszymy szurów,
Które przegrzają nam dno.

³² Zob. Rodin N / Radionika, <https://www.youtube.com/@Radionika/about> [dostęp: 19.04.2023].

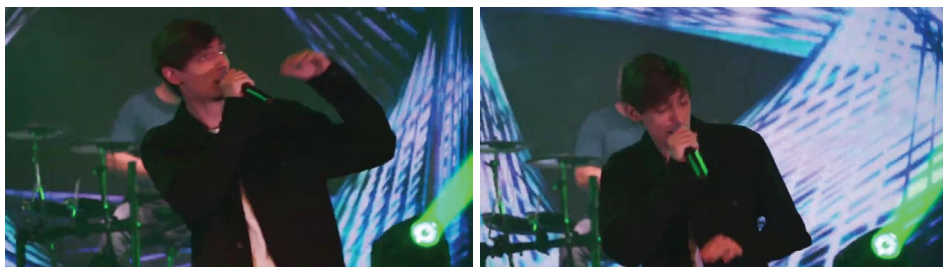
³³ Zob. Rodin N., *Люди, як кораблі*, 3.10.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=mKMdvtU-dKo> [dostęp: 19.09.2023].

³⁴ Zob. *Gesty rąk co mówią – Mowa ciała rąk*, <https://tricksofmind.pl/gesty-rak-co-mowia-mowa-ciala-rak> [dostęp: 19.09.2023].

Skriabin, śpiewający słowo *велики* ‘wielcy’, kieruje swój wzrok ku górze. Jest to spojrzenie z dołu.

Z kolei Łeonid Kirijanow (ukr. Леонід Кіріянов), wokalista ukraińskiego zespołu Litera przy tym samym słowie „wielcy” stosuje gest pokazujący wzrost osoby wysokiej, a później również osoby niskiej³⁵. Jest to typowy przykład kodowania ikonicznego³⁶, które zachowuje niektóre aspekty opisywanego przedmiotu. W analizowanym kadrze lewa dłoń (uniesiona wyżej) ilustruje najpierw jeden przedmiot, a potem obniżona znacznie niżej – inny, a odległość między obydwojma wysokościami podkreśla dystans między wielkimi a małymi ludźmi, tzn. między wielkoduszością a małoduszością.

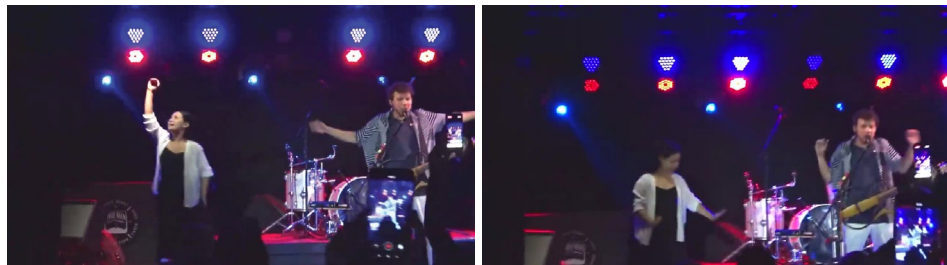

Jednak kontrast między „wielcy” a „mali” wyraża ruchami poziomymi inny wykonawca, Nikołaj Rodin. W tym samym czasie jego tłumaczka języka migowego stosuje gesty rąk w układzie pionowym³⁷.

³⁵ Zob. Літера, *Люди як корабл...*

³⁶ Zob. A. Lasota, *Światy gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Impuls, Kraków 2010, s. 12. Z perspektywy językoznawczej przez ikoniczność znaku rozumie się podobieństwo czy analogię między formą znaku językowego a jego znaczeniem. Zob. J.C. Moreno Cabrera, *Iconicity in language. An Encyclopaedic Dictionary*, Cambridge Scholar Publishing 2020, s. 161. Zob. również K. Fibigerova, M. Guidetti, *Iconicity in gesture: How Czech children and adults use iconic gestures to deal with a gap between mental and linguistic representations of motion events*, [w:] *Iconicity in Cognition and across Semiotic Systems*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia 2022, s. 245–263.

³⁷ Zob. Rodin N., *Люди, як кораблі...*

Natomiast Muayad Abdelrahim, śpiewając tę samą zwrotkę, kładzie rękę na sercu przy słowie *nasz*, a następnie wymownie spogląda na dół. Owo spojrzenie towarzyszy wyrażeniu *na dnie*. Następnie piosenkarz spogląda w górę przy zdaniu: *А му ходим зверху, велики й мали* („A my na powierzchni, wielcy i mali”).

Na uwagę zasługuje cover wykorzystujący metodę lustrzanego odbicia i kontrastu między bielą a czernią. Jedną z wykonawczyń jest Polką (Adrianna Noszczyk), a druga – Ukrainką (Irina Reznik)³⁸.

Na YouTube pod piosenką można przeczytać słowa ukraińskiej piosenkarki: „Dziś mija 102 dzień wojny w moim kraju, którą zaczęła rosja³⁹. Państwo, które zawsze było jak dobry przyjaciel, któremu nie przeszkadzało to, by zaatakować naszą Ukrainę. Miliony ludzi szukało bezpiecznego schronienia. Tym miejscem stała się Polska. Kraj, który od 5 lat jest moim domem. Kraj, który wspiera, a ludzie stali się moją rodziną i przyjaciółmi! Wersy pieśni Kuźmy symbolicznie pokazują nasze stanowisko. Ukraina przetrwa, ludzie przeżyją! Polsko, dziękujemy Ci za wsparcie!”

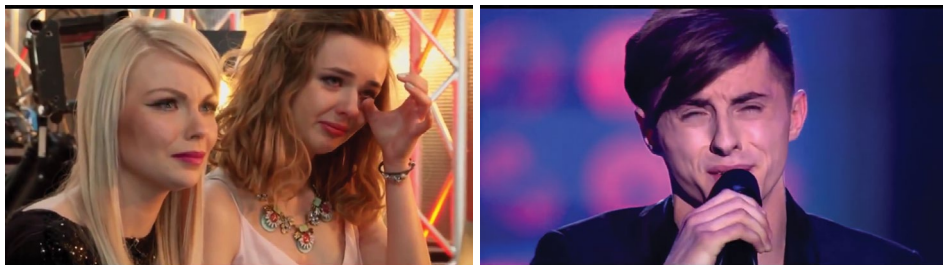
Najbardziej jednak zaskakujący wydaje się cover łamiący stereotyp „Mężczyźni nie płaczą. Chłopcy nie płaczą”. Piosenkarz Dmytro Kostyuk poruszył widownię, a u niektórych osób pojawiły się nawet łzy⁴⁰. Zachowanie to można opisać jako przejaw empatii oraz istnienia neuronów lustrzanych⁴¹.

³⁸ Zob. Irina Reznik & Adrianna Noszczyk, *Люди, як кораблі. Ludzie jak statki*, 5.06.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=r-uFCIUTnGM> [dostęp: 19.09.2023].

³⁹ Pisownia wyrazu *Rosja* małą literą oddaje nowy zwyczaj ortograficzny w nieoficjalnej komunikacji Ukraińców jako wyraz dezaprobaty wobec polityki Putina i zbrodni dokonanych przez Rosję w Ukrainie.

⁴⁰ Zob. Дмитро Костюк, *Люди, як кораблі*, 21.06.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=7FWpnx4rDQ0> [dostęp: 19.09.2023].

⁴¹ И. Бауэр, *Почему я чувствую, что чувствуешь ты. Интуитивная коммуникация и секрет зеркальных нейронов*, Издательство Вернера Регена, Санкт-Петербург 2009.

Na styku filozofii i sztuki wysokiej znajduje się kolejny cover, który można określić przymiotnikiem *artystyczny*. Wzbogaca wersję oryginalną o dodatkowy podtekst, innymi słowy, wypełniając jedne miejsca niedookreślenia, wprowadza inne. Jest to dzieło ukraińskiego zespołu Antytiła (ukr. *антитіла* ‘antyciała, przeciwciała’), którego liderem i wokalistą jest Taras Topola⁴². Na szczególną uwagę zasługuje konkretyzacja⁴³ pierwotnego utworu za pomocą obrazu: w teledysku unoszą się żywe ciała na wodzie. Jest to niewątpliwie ikoniczne nawiązanie do przytaczanych już wcześniej słów z piosenki *To moje morze*: „Chcę być statkiem na swoim morzu snów”.

Żywe ciała unoszące się na wodzie symbolizują ludzką egzystencję, swoiste „zawieszenie” między życiem a śmiercią, dobrem a złem. Czarny ptak, który pojawia się w videoklipie, ptak nie wróży – w kulturze ukraińskiej – nic dobrego, np. kruk to ptak przeklęty, symbol zła, niebezpieczeństwa, a nawet śmierci⁴⁴.

⁴² Zespół *Antytiła* powstał w 2008 r. Jego liderem i wokalistą jest Taras Topola. Zob. Антитіла, *Люди, як кораблі (Official video)*, 21.01.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=9CM0sVfVDx4> [dostęp: 19.09.2023].

⁴³ Przez konkretyzację rozumiem za Romanem Ingardenem wypełnianie miejsc niedookreślenia.

⁴⁴ Zob. Презентація «Птахи – символи України», 2.01.2020, <https://naurok.com.ua/prezentaciya-ptahi--simvoli-ukra-ni-137463.html> [dostęp: 3.11.2023].

Konkretyzacja piosenki za pomocą obrazów może być pomocna dla odbiorców zanurzonych w tej samej kulturze co jej twórca. W przeciwnym razie może dojść do nieporozumień interpretacyjnych. Przykładem są czarne pióra, które w niektórych kulturach mogą oznaczać powodzenie i pozytywną energię. Niekiedy mogą one nawet symbolizować potrzebę zmiany⁴⁵.

Wnioski

Ze względu na ograniczenia objętości artykułu przedmiotem uwagi stał się opis wybranych gestów i obrazów w kilku nowych aranżacjach (coverach) ukraińskiej piosenki Skriabina *Ludzie jak statki*. Głównym celem przeprowadzonych badań jest pokazanie przydatności Ingardenowskiego terminu *konkretyzacja* do analizy dzieła polisemiotycznego, jakim jest wideoklip (teledysk).

Badanie gestów budzi nadzieję na wgląd do podświadomości, która dzięki Krystynie Pisarkowej staje się przedmiotem zainteresowań językoznawczych⁴⁶. W spontanicznej komunikacji gesty są bowiem samoistne, ludzie używają ich podświadomie. Jednak zwłaszcza w komunikowaniu masowym, wypowiedziach polityków można zaobserwować gesty wyuczone, mające naśladować gesty samoistne, używane są one świadomie, żeby osiągnąć określone cele. Odrębną grupę tworzą gesty artystów sceny estradowej. Zarówno ubogość, jak i nieubogość gestyczna może charakteryzować występy tego samego wykonawcy tej samej piosenki. Owe różnice wynikają z odmiennej interpretacji, będącej pochodną zmieniającej się intencji wykonawcy. Analizowany materiał podważa mit Alberta Mehrabiana, według którego rzekomo „tylko 7 procent informacji czerpiemy ze słów, 38 procent wnioskujemy z tonu głosu i aż 55 procent z języka ciała”⁴⁷. Gesty wykonywane przez piosenkarki różnią się od gestów używanych w językach migowych poszczególnych krajów. Przeprowadzana analiza potwierdza pogląd, zgodnie z którym podstawowa różnica między słowami a gestami dotyczy odmiennego sposobu ich odbierania. Słowa odbieramy świadomie, a gesty podświadomie. Dlatego łatwiej odtworzyć cudze (i własne) słowa niż gesty.

Teledyski

After G.R.E.V., Odille. *Люди, як кораблі* (אנשים כמו ספינות) (*Skryabin Cover*), 4.05.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=p3I7cLuOvs8> [dostęp: 19.09.2023].

Dorofeeva, *Люди, як кораблі*, 30.05.2005, <https://www.youtube.com/watch?v=dPHVu4Pd-Piw> [dostęp: 19.09.2023].

Malyarevsky, *Люди, як кораблі* (*acapella cover by Malyarevsky*), 23.02.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=dQqAWntN4UU> [dostęp: 19.09.2023].

⁴⁵ Zob. J. Gaeng, *The Spiritual Meaning and Symbolism of Black Feathers*, 25.09.2023, <https://a-z-animals.com/blog/the-spiritual-meaning-and-symbolism-of-black-feathers> [dostęp: 3.11.2023].

⁴⁶ Zob. K. Pisarkowa, *Język według Junga. O czytaniu intencji*, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Kraków 1994.

⁴⁷ Zob. A. Mehrabian, *“Silent Messages” – A Wealth of Information About Nonverbal Communication (Body Language)*, <https://web.archive.org/web/20210222102830/http://www.kaaj.com/psych/smorder.html> [dostęp: 19.04.2023].

- Reznik I., Noszczyk A., *Люди, як кораблі. Ludzie jak statki*, 5.06.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=r-uFCIUtnGM> [dostęp: 19.09.2023].
- Rodin N., *Люди, як кораблі*, 3.10.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=mKMdvtU-dKo> [dostęp: 19.09.2023].
- Roxolana, *Люди як кораблі [Official Video]*, 15.08.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=YoXvf2bPNmI> [dostęp: 19.09.2023].
- Roxolana, *Люди як кораблі – Прем'єра пісні від ROXOLANA. Ексклюзив у Сніданку!*, 15.08.2022, https://www.youtube.com/watch?v=5_Xer5NnNG0 [dostęp: 19.09.2023].
- Антитіла, *Люди, як кораблі (Official video)*, 21.01.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=9CM0sVfVDx4> [dostęp: 19.09.2023].
- Антитіла, *Люди, як кораблі*, 16.08.2019, https://www.youtube.com/watch?v=jjev_KoAr6Y [dostęp: 19.09.2023].
- Антитіла, *Люди, як кораблі (День народження Кузьми на Xim FM)*, 20.08.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=BBQ8NsQiK4I> [dostęp: 19.09.2023].
- Данілова О., *Люди, як кораблі*, 18.07.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=paFi6Gw6l-pU> [dostęp: 19.09.2023].
- Костюк Д., *Люди, як кораблі*, 21.06.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=7FWpnx4r-DQ0> [dostęp: 19.09.2023].
- Літера, *Люди як кораблі [Live Video]*, 5.05.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=sy-LRZR8jWEw> [dostęp: 19.09.2023].
- Лобач В., *Люди, як кораблі*, 2.02.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=HZUCk2y1XvQ> [dostęp: 19.09.2023].
- Муаяд, *Люди, як кораблі (cover Скрябін). Шоу Снівають всі*, 29.08.2021, https://www.youtube.com/watch?v=7oTNT_pr3JY [dostęp: 19.09.2023].
- Муаяд, *Люди, як кораблі (Скрябін cover)*, 19.10.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=2C9MrmJ3dlM> [dostęp: 19.09.2023].
- Набожняк Р., *Під обличчям*, <https://www.youtube.com/watch?v=tCSpliCcGWk> [dostęp: 19.09.2023].
- Набожняк Р., *Люди, як кораблі*, 11.02.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=du8j-k1RMd7E> [dostęp: 19.09.2023].
- Скрябін, *Люди, як кораблі" (офіційний відеокліп та текст пісні)*, Українська пісня, <https://pisnya.org.ua/kompozycja.php?id=297#composition> [dostęp: 19.09.2023].
- Скрябін, *То моє море*, 28.07.2021, <https://www.facebook.com/RockLegendsofUkraine/videos/то-моє-море-скрябін/877542139864036> [dostęp: 19.09.2023].
- Скрябін, *Люди, як кораблі*, 11.11.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=ze1W0BrH3j8> [dostęp: 19.09.2023].
- Скрябін, *Люди як кораблі (Official Video)*, 15.05.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=FWH7lRj6mPw> [dostęp: 19.09.2023].

Literatura

- Antas J., Kozień M., *Gesty i rytuały niewerbalne oraz ich znaczenie w obecnej polityce polskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica” 2018, t. 48, nr 2, s. 113–128.
- Fibigerova K., Guidetti M., *Iconicity in gesture: How Czech children and adults use iconic gestures to deal with a gap between mental and linguistic representations of motion events*, [w:] *Iconicity in Cognition and across Semiotic Systems*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia 2022, s. 245–263.
- Gesty rak co mówią – Mowa ciała rak*, <https://tricksofmind.pl/gesty-rak-co-mowia-mowa-ciala-rak> [dostęp: 19.09.2023].
- Gaeng J., *The Spiritual Meaning and Symbolism of Black Feathers*, 25.09.2023, <https://a-z-animals.com/blog/the-spiritual-meaning-and-symbolism-of-black-feathers> [dostęp: 3.11.2023].

- Ingarden R., *Szkice z filozofii literatury*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2000.
- Jarząbek K., *Słownik mowy ciała Polaków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Lasota A., *Światy gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Impuls, Kraków 2010.
- Mehrabian A., "Silent Messages" – A Wealth of Information About Nonverbal Communication (Body Language), <https://web.archive.org/web/20210222102830/http://www.kaaj.com/psych/smorder.html> [dostęp: 19.04.2023].
- Moreno Cabrera J. C., *Iconicity in language. An Encyclopaedic Dictionary*, Cambridge Scholar Publishing 2020.
- Nalikowski M., *Estetyka wideoklipu*, „Akcent” 1991, nr 1 (43), s. 178–192.
- Pierzchała P., *Polska piosenka pop jako tekst w tekście kultury. Na przykładach z pierwszej dekady XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Pisarkowa K., *Język według Junga. O czytaniu intencji*, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Kraków 1994.
- Spreadthesign, *Xomimu*, <https://media.spreadthesign.com/video/mp4/31/111452.mp4> [dostęp: 19.04.2023].
- Spreadthesign, *Want (US)*, <https://media.spreadthesign.com/video/mp4/13/50936.mp4> [dostęp: 19.04.2023].
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, wersja 2.0, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Wielki słownik języka polskiego Polskiej Akademii Nauk*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl> [dostęp: 19.09.2023].
- Witt A., *Cover – jak to nie kower?*, 31.01.2018, https://www.youtube.com/watch?v=ig_AEEbC964 [dostęp: 19.09.2023].
- Бауэр И., *Почему я чувствую, что чувствуешь ты. Интуитивная коммуникация и секрет зеркальных нейронов*, Издательство Вернера Регена, Санкт-Петербург 2009.
- Евгений Маляревский, *Первое радио 89.1*, 13.09.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=tS0Xgnu5xK8> [dostęp: 19.09.2023].
- Ингарден Р., *Исследования по эстетике*, Издательство иностранной литературы, Москва 1962.
- Презентація «Птахи – символи України»*, 2.01.2020, <https://naurok.com.ua/prezentaciya-ptahi--simvoli-ukra-ni-137463.html> [dostęp: 3.11.2023].
- Фукс Ж., *Год назад не стало Кузьмы Скрябина*, Биржевой лидер, 2.02.2016, <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008281756.html> [dostęp: 19.09.2023].
- Хінкулова К., *Кузьма з групи Скрябін в ефірі Бі-Бі-Сі*, BBC, 4.12.2006, https://www.bbc.com/ukrainian/forum/story/2005/11/printable/051130_skriabin_forum [dostęp: 19.09.2023].

Concretising the song with gestures and images

Abstract

The purpose of this article is to show the usefulness of the term *concretising* as understood by Roman Ingarden for analysing the functions of gestures and images in several cover-versions of Skriabin's Ukrainian song *People as like as ships*.

Keywords: concretising, gestures, images, Roman Ingarden, iconicity

Конкретизация песни с помощью жестов и образов

Резюме

Настоящая статья имеет целью показать полезность термина *конкретизация* в понимании Романа Ингардена для анализа функций жестов и образов в нескольких кавер-версиях украинской песни Скрябина «Люди, как корабли».

Ключевые слова: конкретизация, жесты, образы, Роман Ингарден, иконичность

Tadeusz Szčerbowski, prof. dr hab.

ORCID: 0000-0002-1808-3831

Instytut Neofilologii

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej

e-mail: tadeusz.szcerbowski@up.krakow.pl

Tadeusz Szčerbowski, PhD (habilitatus)

Institute of Modern Languages

University of the National Education Comission

Karina Zajęc-Haduch

Czas w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej**Pojęcie czasu a język i kultura**

„Czas [...] wydaje się prostym narzędziem do mierzenia drobnych zmian, szkolną linijką z uproszczoną podziałką – to zaledwie trzy punkty: było, jest i będzie”¹ – pisze Olga Tokarczuk w powieści *Bieguni*. O pozornej przejrzystości tej nieskomplikowanej metaforyczno-gramatycznej definicji zagadkowego i pełnego paradoksów fenomenu, jakim jest czas, świadczy czasownik *wyduje się*. Sytuuje on próbę określenia przez pisarkę istoty czasu w sferze domysłów, mniemań, a nawet złudzeń.

Na iluzoryczność zjawisk temporalnych zwraca uwagę w swych filozoficznych dociekaniach² Nikołaj Bierdiajew. Zastanawiając się nad współtworzącymi pojęcie czasu trzema składnikami: przeszłością, terażniejszością i przyszłością, dochodzi do wniosku, że właściwie ich nie ma. Teraźniejszość istnieje tylko jako nieskończenie mała chwila, w której przeszłość minęła, a przyszłości jeszcze nie ma, ale która sama w sobie reprezentuje jakiś abstrakcyjny punkt, który nie jest realny. Przeszłość jest nieuchwytna, ponieważ już nie istnieje. Przyszłość jest nieuchwytna, ponieważ jeszcze nie istnieje. Okazuje się, że nic czasu jest rozdarta na trzy części, nie ma czasu rzeczywistego. To wchłanianie jednej części czasu przez inną część czasu prowadzi do pewnego rodzaju dematerializowania się całej rzeczywistości i wszelkiego bytu w czasie³.

Spostrzeżenia jednego z największych myślicieli prawosławnych XX wieku wydają się korelować z ustaleniami fizyki kwantowej, zgodnie z którymi na poziomie

¹ O. Tokarczuk, *Bieguni*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 204.

² W filozofii, która była i pozostaje główną dziedziną wiedzy, opisującą kategorię czasu, często zakłada się, że czas jako pojęcie podstawowe nie podlega eksplikacji lub jego eksplikacja, ze względu na mnogość pojęć ją współtworzących, jest kwestią dyskusyjną. Wyróżnić można trzy podejścia, zgodnie z którymi czas jest traktowany jako: 1) byt samoistny, 2) byt relacyjny, 3) forma poznania rzeczywistości; por. J. Rokoszowa, *Czas a język. O asymetrii reguł językowych*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1989, s. 24–25; M. Szulakiewicz, *Czas i to, co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 25–33).

³ С.А. Аскольдов, *Время и его преодоление*, [в:] *На переломе. Философские дискуссии 20-х годов*, сост. П.В. Алексеев, Издательство политической литературы, Москва 1999, с. 402–410.

materii czas nie istnieje⁴. Istnieje natomiast dzięki człowiekowi, który, jako świadomy obserwator zmian, jest w stanie doświadczać jego upływu⁵. Przekonanie, że czas jest fundamentalnym elementem społecznego funkcjonowania ludzi, pozwala spojrzeć nań jako na kategorię kultury:

Czas – miernik trwania, jedna z kluczowych wartości tożsamości kulturowej, kształtujących życie jednostki i zbiorowości. Ma charakter wartości zinterioryzowanej (uewnętrznionej), co oznacza, że kształtuje na poziomie przedrefleksyjnym czy też bezrefleksyjnym stosunek przedstawicieli danej kultury (społeczeństwa) do rzeczywistości. Większość przedstawicieli danej kultury nie zdaje sobie sprawy, że sposób, w jaki postrzegają oni czas, jest w nich wpisany kulturowo i sądzą, że jest naturalny i oczywisty, dopiero w zderzeniu z przedstawicielami innych kultur ujawnia się jego względność⁶.

Sposób percepcji czasu wskazuje na pewne specyficzne właściwości w sposobie widzenia świata przez poszczególne wspólnoty charakteryzujące się określoną przestrzenią kulturową. Wystarczy wyobrazić sobie przedstawicieli dwóch różnych, aczkolwiek pozostających w kręgu europejskim, nacji – Włocha i Szweda, którzy umawiają się na spotkanie. Przywiązany do idei punktualności Szwed przychodzi kilka minut przed czasem, a Włoch przyzwyczajony do społecznie akceptowalnego większego poczucia swobody spóźnia się dwadzieścia minut. Wywołuje to irytację Szweda, który uważa spóźnienie za przejaw braku szacunku, Włoch czuje się natomiast urażony małostkowością Szweda. Choć żaden z nich nie miał złych intencji, poróżniło ich odmienne podejście do czasu⁷.

Przestrzeń kulturowa danej wspólnoty determinuje więzi zgodnie z kreowaną przez tę przestrzeń aksjologią. Ujawnia się to w wartościach uznawanych i odczuwanych, stanowiących kodyfikacje psychospołeczne, przekazywanych przede wszystkim za pośrednictwem języka, który, jak każdy wytwór uwarunkowany społecznie, posiada cechy stanowiące podstawę identyfikacji i przynależności do danej przestrzeni kulturowej⁸.

Pojęciem determinującym procesy percepcji w każdym systemie językowym jest tzw. kod kulturowy, rozumiany jako „jako splot kulturowych i społecznie uwarunkowanych elementów, przez pryzmat których nadajemy (najczęściej nieświadomie) rzeczom i zjawiskom określone znaczenia”⁹.

Na fakt, iż stosunek do czasu jest zawsze wyróżnikiem konkretnej kultury zwracają uwagę autorzy opracowania *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*:

⁴ Por. E.F. Taylor, J.A. Wheeler, *Fizyka czasoprzestrzeni*, przeł. B. Pierchalska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

⁵ J. Szadura, *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, s. 62.

⁶ *Czas (antropologia)* [hasło], [https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_\(antropologia\)#-Czas_a_struktura_j.C4.99zyka](https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_(antropologia)#-Czas_a_struktura_j.C4.99zyka) [dostęp 19.09.2023].

⁷ Tamże.

⁸ A. Szołtysek, *Język a przestrzeń kulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985, s. 37.

⁹ A. Szeluga, *O roli kodu kulturowego i jego komponentów w procesie konstituowania znaczenia w języku obcym*, „Forum Filologiczne Ateneum” 2020, nr 2 (8), s. 57.

Przeszłość, przyszłość i teraźniejszość – to kategorie opisu świata specyficzne dla aparatu postrzeżenia poszczególnych kultur, ufundowanego zawsze na języku, którym porozumiewają się członkowie danej społeczności¹⁰.

Przypisanie językowi roli fundamentalnego elementu kultury wiąże się ściśle z aksjologiczną koncepcją kultury, ujmującą tę ostatnią jako porządek ideacyjny, czyli określone standardy zachowań i działań, standardy, których uczymy się jako członkowie kultury, „forma treści, które ludzie przechowują w swoim umyśle, ich modeli postrzegania, kojarzenia i interpretowania świata”¹¹.

Jak zauważył Edward Sapir, rozróżnienia, które wydają się niezbędne użytkownikom jednego języka, mogą być zupełnie bezużyteczne w języku, wyrastającym z całkiem odrębnej tradycji kulturowej. „Nie ma takich dwóch języków, które byłyby na tyle do siebie podobne, aby można sądzić, że wyrażają taką samą rzeczywistość społeczną” – stwierdza ów amerykański antropolog i językoznawca¹². Każdy język naturalny konceptualizuje świat na swój własny sposób, a mówiący organizuje treść swojej wypowiedzi w oparciu o dany model (obraz) świata. Dotyczy to przede wszystkim pojęć i kategorii uniwersalnych, reprezentowanych we wszystkich językach, a do takich odnosi się czas. W kontekście badań przeprowadzonych przez Edwarda Sapira i Benjamina Lee Whorfa nad językami i sposobami myślenia Indian północnoamerykańskich, warto zwrócić uwagę, że istnieją języki nierozróżniające oczywistych, z naszego (europejskiego) punktu widzenia (stanowiącego konsekwencję myślenia linearnego), płaszczyzn czasowych typu: przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Do języków tego typu należy chociażby język plemienia Hopi, w którym umiejscawia się zdarzenia i ustala relacje między nimi w czasie: *rzeczywistym* albo *faktycznym* oraz *możliwym* czy też *prawdopodobnym*¹³.

Pojęcie czasu a pojęcie przestrzeni

Jak zauważa Jurij Stiepanow w pracy *Константы: словарь русской культуры*, czas jako jedno z podstawowych pojęć nauki, filozofii i kultury, charakteryzuje się dużym stopniem ogólności i abstrakcyjności¹⁴. Aby nazwać to, co nienazywalne konieczne są odwołania do bardziej konkretnych sfer życia, a do takich niewątpliwie należy przestrzeń.

Na nieodzowność odniesienia się do kategorii przestrzennych w przypadku modelowania pojęcia czasu na podstawie danych językowych zwraca uwagę Nina D. Arutiunowa, podkreślając, że kluczowe metafory czasu opierają się na znaczeniach

¹⁰ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014, s. 235. Por. *Czas w kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.

¹¹ J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersyte-tu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 3.

¹² A. Schaff, *Wstęp*, [w:] B.L. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 13.

¹³ B.L. Whorf, *Język, myśl...*, s. 324–325, a także 297; por. też E. Tabakowska, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Universitas, Kraków 2001, s. 19.

¹⁴ Ю.С. Степанов, *Константы: словарь русской культуры*, Академический Проект, Москва 2004, s. 228.

lokalistycznych i dynamicznych¹⁵. Przestrzenne doświadczanie świata, jako bardziej realne i bardziej plastyczne, dominuje nad wyobrażeniami temporalnymi, jest wobec nich pierwotne¹⁶. Niewidoczny i nienamacalny czas „związany najściślej z przestrzenią, wtopiony w nią, nabiera dopiero wartości fizycznej, którą można nazwać i zmierzyć”¹⁷.

Znajduje to odzwierciedlenie w skonwencjonalizowanych związkach wyrazowych typu: **не за горами** (pol. ‘nie za górami’ – w znaczeniu ‘niedługo, wkrótce’), **на носу** (‘tuż-tuż, w bardzo nieodległej przyszłości’). Oba wyrażenia odnoszą się do wydarzeń, które nastąpią w najbliższej przyszłości¹⁸.

W pierwszym z przywołanych obrazów frazeologicznych krótki odcinek czasu, konieczny do nastąpienia danego zdarzenia, zestawiony zostaje z bliską odległością do umiejscowionego w przestrzeni obiektu, którym w analizowanym wyrażeniu są góry: *Наступила весна, не за горами экзамены и каникулы*¹⁹.

Komponent *горы* stanowi wyraźne odwołanie do przestrzennych kodów kultury, czyli zbioru nazw elementów przyrodniczo-krajobrazowych, które pomagają w organizacji przestrzeni, wyznaczają system jej miar, pełniąc funkcję znaków „języka” kultury. Według najstarszych wyobrażeń mitologicznych góry łączą niebo, ziemię i zaświaty, charakteryzują się niejednoznacznością, będąc jednocześnie siedzibą Boga, jak i sił nieczystych, a także miejscem rytuałów²⁰. Zarazem, stanowiąc trudną do pokonania przeszkodę, przeciwstawiane są równinie jako przestrzeni otwartej, szerokiej, ekspansywnej i odbierane jako symbol niebezpieczeństwa. Zestawienie rzeczownika *горы*, jako składnika metafory przestrzennej (na co wskazuje forma narzędnika z przyimkiem *за*), z partykulą przeczącą *не*, tworzy obraz przestrzeni łatwo dostępnej i bliskiej człowiekowi²¹.

Natomiast frazeologizm **на носу**, odwołując się do ludzkiej cielesności jako źródła interpretacji rzeczywistości, punktem orientacyjnym w organizacji przestrzeni

¹⁵ Н.Д. Арутюнова, *Время: модели и метафоры*, [в:] *Логический анализ языка: Язык и время*, Индрик, Москва 1997, с. 51–61; por. też E. Komorowska, D. Stanulewicz, *Метафоры времени в современном польском и русском языках*, «Русская словесность» 2021, № 1, с. 73–80.

¹⁶ А.Я. Гуревич, *Время как проблема истории культуры*, «Вопросы философии» 1969, № 3, с. 74–97.

¹⁷ M. Wojtyła-Świerżowska, *Słownictwo czasu i przestrzeni*, [w:] *Czas – język – kultura*, red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska, seria *Język a Kultura*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 69.

¹⁸ Należy podkreślić, że w języku rosyjskim analizowane jednostki frazeologiczne występują zarówno w znaczeniu temporalnym ‘wkrótce’, jak i przestrzennym ‘blisko’: *зима не за горами* (‘wkrótce’) i *магазин не за горами* (‘blisko’); *праздник на носу* (‘wkrótce’) i *Француз на носу, войско без сапог, а им и горя мало* (Салтыков Щедрин) (‘blisko’).

¹⁹ Н.С. Баско, *Фразеологизмы в русской речи: Словарь-справочник*, Флинта, Наука, Москва 2002, с. 139.

²⁰ *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, «Международные отношения», Москва 2002, с. 110.

²¹ *Не за горами*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/255/ne-za-gorami.htm> [dostęp: 30.10.2023].

czyni **nos** – element graniczny pomiędzy wewnętrzną i zewnętrzną przestrzenią człowieka, stanowiący miarę maksymalnie możliwej bliskości. Wiąże się to ściśle z linearnym wyobrażeniem czasu i pozycji człowieka w czasie, zgodnie z którym człowiek jest zwrócony twarzą ku przyszłości, a za plecami ma przeszłość²². Stąd też wyrażenie **на носу** używane jest w odniesieniu do zdarzeń, które nastąpią w bardzo nieodległej przyszłości: *Лето-то уж давно прошло; вот и осень проходит, вот и зима на носу*²³.

W oparciu o dane językowe zauważyć można również relację przeciwną – przedstawianie stosunków przestrzennych w kategoriach odnoszących się do czasu: *двухдневный путь* ('dwudniowa droga'), *трёхнедельное восхождение* ('trzytygodniowa wspinaczka'), *три минуты пешком / в трех минутах ходьбы* ('trzy minuty pieszo, spacerkiem').

Tę wymienną pojęciową, specyficzną nie tylko dla ruszczyzny, interesująco opisuje Tomasz Mann w *Czarodziejskiej górze*:

Czas mierzymy [...] przestrzenią, ale to jest tak samo, jak gdybyśmy przestrzeń chcieli mierzyć czasem, co robią przecież tylko ludzie zupełnie niewykształceni. Z Hamburga do Davos jest dwadzieścia godzin – no tak, koleją; ale ile będzie na piechotę? A w myśli? Mniej niż sekunda!²⁴.

Wzajemne przenikanie i uzupełnianie się znaczeń lokatywnych i temporalnych można zaobserwować zarówno w naiwnym obrazie świata nosicieli języka rosyjskiego, jak i na poziomie morfemicznym. W tym pierwszym przypadku wystarczy przywołać wypowiedzi typu: *Я приеду где-то около пяти* ('Przyjadę gdzieś koło piątej'), *Жди меня в районе двенадцати* ('Czekaj na mnie koło dwunastej'). Ze-spolenie kategorii czasu i przestrzeni w formach gramatycznych wyrazów natomiast doskonale unaocznia przedrostek **за-** w czasownikach ruchu, oznaczający zarówno przemieszczenie się do wewnątrz obiektu, jak i przebywanie tam przez krótki czas. Na przykład: *зайти, заехать, забежать*²⁵.

Warto podkreślić, że czas i przestrzeń, zlewające się często w jeden amalgamat czasoprzestrzeni²⁶, są pojęciami stycznymi, ale nietożsamymi.

Przestrzeń ujmowana jest w wymiarze substancjalnym doświadczanym zmysłowo, natomiast czas – w wymiarze procesualnym, przez człowieka odczuwanym i konceptualizowanym przestrzennie jako parametr służący do opisu zmian zachodzących w przestrzeni²⁷.

²² *На носу*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/191/na-nosu.htm> [dostęp: 30.10.2023].

²³ *Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, Русский язык, Москва 1986, s. 287.

²⁴ T. Mann, *Czarodziejska góra*, posłowie R. Karst, przeł. J. Kramsztyk, Czytelnik, Warszawa 1965, s. 87.

²⁵ Л.Н. Федосеева, *Пространство и время в русской языковой картине мира*, «Культура и цивилизация» 2018, т. 8, № 5А, с. 274.

²⁶ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 236.

²⁷ J. Szadura, *Czas jako...*, s. 116.

Z jednej strony postrzeganie czasu bazuje na somatycznych doświadczeniach organizujących nasze poznanie w sposób uniwersalny, z drugiej opiera się na interakcji ze środowiskiem społecznym i kulturowym²⁸. Jacek L. Łapiński uchwycenie czaso-kulturowego wzorca uważa za jeden z podstawowych zabiegów badawczych kultury lokalnej, a samo pojęcie czaso-kultury uznaje za konglomerat trzech elementów: przestrzeni (obszar zmysłowej oglądowności, sposób komunikacji kulturowej) czasu (modyfikator przestrzeni, bezgłosny język kultury) i kultury (forma komunikacji międzyludzkiej)²⁹.

Czasowa linearność i cykliczność

Według Aleksieja Szmieliowa w języku rosyjskim istnieją dwa alternatywne sposoby ustalania analogii pomiędzy czasem i przestrzenią. Zgodnie z pierwszym, wyobrażenie czasu przeszłego łączy się (podobnie zresztą jak w języku polskim) z kategorią przestrzenną – „tył”: *самое страшное уже позади* ('najgorsze już za nami'), zaś wyobrażenia dotyczące czasu przyszłego – z kategorią „przód”: *впереди нас ждёт приключения* ('przed nami nowe przygody'). Możliwa jest jednak odmienna, przeciwna perspektywa, zgodnie z którą przeszłość sytuuje się *впереди* ('przed nami'), natomiast wydarzenia określane jako *задние* odnoszą się do przyszłości (bądź teraźniejszości)³⁰.

Na ten paradoks zwraca uwagę Dmitrij Lichaczow, analizując historyczny materiał staroruskich latopisów, gdzie określenie *передние князя* (dosłownie 'przedni kniaziowie') odnosi się do książąt panujących na początku, a *задние князя* (dosłownie 'tylni kniaziowie') – określa tych, którzy sprawowali władzę w czasach mniej odległych. Przywołane struktury językowe kryją w sobie przeświadczenie, że świat jest nieruchomy, natomiast porusza się czas. To, co już było, idzie z przodu (*предшествует*), a to, co dopiero nastąpi, podąża śladem (*следует*), czyli jest z tyłu³¹.

Odnaleźć tu można elementy cyklicznego postrzegania czasu, bowiem to, co dzieje się obecnie, powtarza to, co wydarzyło się kiedyś³². Przyszłość stanowi ślad przeszłości. Stosując czasowniki *предшествовать* i *следовать* użytkownik języka

²⁸ Tamże, s. 115–116.

²⁹ J.L. Łapiński, *Przestrzeń-czas i czaso-kultura. Uwagi o komplementarności przestrzeni, kultury, czasu i krajobrazu*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2006, z. 4, s. 70.

³⁰ А.Д. Шмелёв, *Время в русской языковой картине мира*, [в:] *Русский язык и языковая действительность*, «Языки русской культуры», Москва 2002, s. 316–320; por. też: Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв, *Языковая концептуализация времени (парадоксы темпоральной ориентации)*, [в:] *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, «Языки русской культуры», Москва 1997, s. 374–381.

³¹ Д.С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Наука, Москва 1979, s. 254.

³² Sam wyraz *время* ('czas') – cerkiewizm, który wyeliminował poświadczony w staroruskim rodzimy pełnogłosowy kontynuant psł. *ver(t)men > *verme: *веремья*, został utworzony metodą sufiksálną od czasownika *вертеть* i pierwotnie oznaczał 'coś wirującego' (*время*, *Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н.М.*, <https://lexicography.online/etymology/shansky/в/время> [dostęp 20.09.2023]), co wskazuje zarówno na charakterystyczną dla językowego obrazu świata Rosjan fundamentalną rolę przestrzeni i ruchu w postrzeganiu tego pojęcia, jak i podkreśla zawartą w nim ideę cykliczności, powtarzalności (naprzemienności dnia i nocy).

rosyjskiego widzi przed sobą to, co minęło, a to, co go czeka, co dopiero nadchodzi, znajduje się za jego plecami. Owo zwrócenie się ku przeszłości znajduje odzwierciedlenie również w innych danych językowych, wśród których przytoczyć warto niektóre przysłowia i porzekadła: *иди вперед, а оглядывайся назад* ('idź naprzód, ale oglądaj się do tyłu'); *наперед не загадывай* ('nie wróż przyszłości / nie zgaduj, co będzie'); *завтра обманчиво, а вчера верно* ('jutro jest zwodnicze, a wczoraj – prawdziwe'); *русский мужик задним умом крепок* ('odpowiednik polskiego 'mądry Polak po szkodzie'). Przywołane przykłady wyraźnie świadczą o faworyzowaniu przeszłości i nieufnym, pełnym sceptycyzmu stosunku do przyszłości. Dominuje w nich przekonanie, że teraźniejszość w większym stopniu powinna być zdeterminowana wiedzą o przeszłości, niż planami na przyszłość³³.

Model monochroniczny i polichroniczny

Badacze językowego obrazu świata Rosjan zauważają, że

для русского языкового сознания характерна качественная спецификация времени: время – как вместилище событий – является другим названием для жизни, а жизнь мыслится и описывается в категориях времени (мгновений, эпох, моментов)³⁴.

Innymi słowy określanie czasu w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej zależy od aktywności, którą jest on wypełniony – w przeciwieństwie do modelu zachodnioeuropejskiego, gdzie jest raczej odwrotnie, charakter aktywności, którą należy się zająć, jest określony przez porę dnia³⁵.

Z obserwacji Edwarda T. Halla wynika, że „złożone społeczności organizują sobie czas na co najmniej dwa różne sposoby”³⁶. Robienie wielu rzeczy naraz Hall określa jako typowy dla Południa i Wschodu (jak również dla kultur tradycyjnych) czas polichroniczny, który kładzie nacisk raczej na angażowanie się ludzi i dokonywanie transakcji niż trzymanie się rozkładu zajęć.

W kulturze polichronicznej sprawy wydają się nieustannie płynąć. Nic nie jest solidne lub stałe, szczególnie plany na przyszłość; nawet najważniejsze plany mogą być zmienione na minutę przed ich wykonaniem³⁷.

W północno- i zachodnioeuropejskim systemie robienia rzeczy po kolei, nazywanym przez Halla czasem monochronicznym, czas jest dokładnie wpleciony w materię egzystencji, determinuje i koordynuje wszystkie poczynania człowieka. Życie społeczne jest zdominowane przez harmonogramy, które umożliwiają skoncentrowanie się na każdej sprawie osobno, a zarazem określają priorytety, na które

³³ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 247–248.

³⁴ Е.С. Яковлева, *О понятии «культурная память» в применении к семантике слова*, «Вопросы языкознания» 1998, № 3, с. 62 (43–73).

³⁵ А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев, *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Языки славянской культуры, Москва 2005, с. 47.

³⁶ E.T. Hall, *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, „Muza”, Warszawa 1999, s. 55.

³⁷ Tamże, s. 57.

przeznacza się najwięcej czasu, podczas gdy rzeczy uznane za mniej istotne spychane są na margines bądź omijane, jeśli czasu braknie³⁸.

Czaso-kultura polichroniczna preferuje wykonywanie kilku czynności jednocześnie, przy czym czynności te wykonywane są bez przerwy i do końca lub do momentu pojawienia się naturalnej przeszkody. Ludzie kultury polichronicznej nie mają poczucia straconego czasu, konkretny moment czasu traktują jako punkt odniesienia, ostateczny termin finalizacji jakichś poczynań, na przykład spotkania z przyjaciółmi czy skończenia zlecenia³⁹.

Uczestników kultury polskiej można umieścić pomiędzy modelową niemiecką punktualnością i „luźnym” stosunkiem do czasu, cechującym naszych wschodnich sąsiadów i utrwaloną w stereotypowym ‘ruskim braku dyscypliny’. To, która z norm (zachodnia czy wschodnia) wiedzie prym, warunkuje kontekst. O ile opóźnienie pociągu wywołuje irytację, spóźnianie się na spotkania służbowe uważane jest za niekulturalne, to przybycie na spotkanie towarzyskie pół godziny po jego rozpoczęciu traktowane jest najczęściej z przymrużeniem oka (mamy w końcu pojęcie *kwadrans akademickiego*⁴⁰).

Jeżeli chodzi o współczesną kulturę rosyjską, to, według badaczy, cechuje ją mniejsze niż w przypadku Polaków przywiązywanie wagi do punktualności i większa tolerancja dla spóźnień, odwoływania spotkań w ostatniej chwili, ale również pojawiania się znacznie wcześniej, niż to zostało ustalone. Na gruncie językowym znajduje to odzwierciedlenie w rosyjskich określnikach czasu, które z punktu widzenia wzorców zachodnioeuropejskich uchodzić mogą za mało konkretne czy wręcz bezużyteczne. Zalicza się do nich na przykład sformułowanie *в первой половине дня* (‘w pierwszej połowie dnia’), odnoszące się do dowolnej godziny w przedziale od rana do popołudnia. Z perspektywy przedstawiciela kultury Zachodu mało praktyczna i mało komunikatywna jest również specyficzna dla rosyjskich marszrutek (stanowiących odpowiedniki polskich busów obsługujących krótkie trasy) informacja *автобус уходит по мере заполнения* (‘autobus odjeżdża, gdy się zapełni’). Znamionną ilustrację polichroniczności rosyjskiej kultury i teorii rozmytego punktu czasowego stanowi rosyjskie przysłowie *в русский час много воды утечет* (‘w rosyjską godzinę wiele wody upłynie’), które wyraźnie pokazuje, że godzina traktowana jest przez Rosjan w sposób umowny i może się dowolnie „rozciągać” w czasie.

³⁸ Tamże, s. 57–58.

³⁹ E.T. Hall, *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 30–32.

⁴⁰ *Kwadrans akademicki*, czyli piętnaście minut dozwolonego (a niekiedy wręcz pożądanego) spóźnienia, o które nikt do nikogo nie powinien mieć pretensji. Zgodnie z nazwą – pierwotnie oznaczał ‘zwyczajowo dopuszczalne piętnastominutowe opóźnienie, z jakim mogą rozpocząć się wykłady na uczelniach wyższych’. Co ciekawe, początki *kwadrans akademickiego*, tak jak i początki szkolnictwa wyższego w Polsce, wiążą się z Krakowem, a konkretnie z dwoma charakterystycznymi krakowskimi zegarami: na wieży Kościoła Mariackiego i na ścianie Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego, które przez długi czas nie były zsynchronizowane i różnica między nimi wynosiła właśnie piętnaście minut. Podobno był to zabieg celowy, dzięki któremu profesorowie nie spóźniali się na zajęcia; por. *Kwadrans akademicki*, Narodowe Centrum Kultury, <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/kwadrans-akademicki,cltt,K> [dostęp: 30.10.2023].

Stoi ono niejako w opozycji do funkcjonującego w języku polskim powiedzenia, że „czas nie jest z gumy”⁴¹.

Warto zaznaczyć, że długi okres czasu, szczególnie, gdy jest to czas przykrego oczekiwania, w polszczyźnie jest nazywany *ruskim miesiącem* albo *ruskim rokiem*. We współczesnym języku polskim można odnaleźć następujące zwroty świadczące o sposobie recepcji rosyjskiego stosunku do czasu: *czekać na coś ruski miesiąc/rok*, *robić coś ruski miesiąc/rok*, czyli ‘bardzo długo’; *za ruski miesiąc* ‘w bardzo odległej przyszłości’; *nie widzieć kogoś ruski miesiąc/rok* nie widzieć kogoś dawno’; *spotkać się raz na ruski rok* ‘rzadko, w długich odstępach czasu’ czy *zrobić coś raz na ruski rok* ‘bardzo rzadko, czasami’⁴².

Podsumowując zaprezentowane rozważania dotyczące percepcji czasu w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej, można wysnuć następujące wnioski:

1. Podstawową płaszczyzną konceptualizacji czasu w języku rosyjskim jest przestrzeń: kategorie lokalistyczne dominują nad wyobrażeniami temporalnymi i są wobec nich pierwotne.
2. Przeanalizowany materiał językowy świadczy zarówno o linearnym sposobie myślenia o czasie, przy którym *вперед* oznacza przesunięcie zgodnie ze zwrotem osi czasu, jak i o cyklicznym, przy którym *вперед* oznacza przesunięcie w przeciwnym kierunku, czyli tam, gdzie kiedyś coś już się wydarzyło.
3. Zgodnie z typologią wymiarów czasu Halla kulturę rosyjską cechuje polichroniczność. Większy nacisk kładzie się w niej na zaangażowanie człowieka w zrealizowanie określonej czynności niż drobiazgowie przestrzeganie planu zajęć, który nawet w ostatniej chwili może ulec modyfikacji.

Na podstawie przywołanych faktów językowych trudno budować syntetyczny opis czasu jako kategorii kulturowej w ruszczyźnie, można jednak, nawet w oparciu o tak niewielki materiał, wykazać specyficzne cechy rosyjskiej świadomości zbiorowej dotyczące sposobu rozumienia czasu, jako fundamentalnego wymiaru istnienia, porządkującego nasze bycie w świecie.

Literatura

- Anusiewicz J., *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.
- Czas (antropologia) [hasło], [https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_\(antropologia\)#Czas_a_struktura_j.C4.99zyka](https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_(antropologia)#Czas_a_struktura_j.C4.99zyka) [dostęp 19.09.2023].
- Czas w kulturze rosyjskiej, red. A. Dudek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.
- Hall E.T., *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Hall E.T., *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, przeł. R. Nowakowski, Muza, Warszawa 1999.
- Komorowska E., Stanulewicz D., *Метафоры времени в современном польском и русском языках*, «Русская словесность» 2021, № 1, s. 73–80.
- Kwadrans akademicki, Narodowe Centrum Kultury, <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/kwadrans-akademicki,cltt,K> [dostęp 30.10.2023].
- Łapiński J.L., *Przestrzenio-czas i czaso-kultura. Uwagi o komplementarności przestrzeni, kultury, czasu i krajobrazu*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2006, z. 4, s. 61–74.
- Mann T., *Czarodziejska góra*, posłowie R. Karst, przeł. J. Kramsztyk, Czytelnik, Warszawa 1965.

⁴¹ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 241–248.

⁴² J. Szadura, *Czas jako...*, s. 149–150.

- Przybył-Sadowska E., Sadowski J., Urbanek D., *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014.
- Rokoszowa J., *Час а язык. О асиметрии регул языковых*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1989.
- Schaff A., *Wstęp*, [w:] B.L. Whorf, *Язык, мысль и rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 5–9.
- Szadura J., *Час jako категория языково-культурова в польсччзыньне*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017.
- Szeluga A., *O roli kodu kulturowego i jego komponentów w procesie konstituowania znaczenia w języku obcym*, „Forum Filologiczne Ateneum” 2020, nr 2 (8), s. 57–71.
- Szołtysek A., *Язык а przestrzeń kulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985.
- Szulakiewicz M., *Час i to, co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.
- Tabakowska E., *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Universitas, Kraków 2001.
- Taylor E.F., Wheeler J.A., *Fizyka czasoprzestrzeni*, przeł. B. Pierzchalska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.
- Tokarczuk O., *Bieguni*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Whorf B.L., *Язык, мысль и rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Wojtyła-Świerżowska M., *Słownictwo czasu i przestrzeni*, [w:] *Час – язык – культура*, red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska, seria *Язык а Kultura*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 67–72.
- Арутюнова Н.Д., *Время: модели и метафоры*, [в:] *Логический анализ языка: Язык и время*, Индрик, Москва 1997, с. 51–61.
- Аскольдов С.А., *Время и его преодоление*, [в:] *На переломе. Философские дискуссии 20-х годов*, сост. П.В. Алексеев, Издательство политической литературы, Москва 1999, с. 402–410.
- Баско Н.С., *Фразеологизмы в русской речи: Словарь-справочник*, Флинта, Наука, Москва 2002.
- Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д., *Языковая концептуализация времени (парадоксы темпоральной ориентации)*, [в:] *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, «Языки русской культуры», Москва 1997, с. 374–381.
- Время*, Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н.М., <https://lexicography.online/etymology/shansky/в/время> [dostęp 20.09.2023].
- Гуревич А.Я., *Время как проблема истории культуры*, «Вопросы философии» 1969, № 3, с. 74–97.
- Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелёв А.Д., *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Языки славянской культуры, Москва 2005.
- Лихачев Д.С., *Поэтика древнерусской литературы*, Наука, Москва 1979.
- Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, Русский язык, Москва 1986.
- На носу*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/191/na-nosu.htm> [dostęp 30.10.2023].
- Не за горами*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/255/ne-za-gorami.htm> [dostęp 30.10.2023].
- Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, «Международные отношения», Москва 2002.

Степанов Ю., *Константы: словарь русской культуры*, Академический Проект, Москва 2004.

Федосеева Л.Н., *Пространство и время в русской языковой картине мира*, «Культура и цивилизация» 2018, т. 8, № 5А, с. 271–276.

Шмелёв А.Д., *Время в русской языковой картине мира*, [в:] *Русский язык и внеязыковая действительность*, «Языки русской культуры», Москва 2002, с. 316–341.

Яковлева Е.С., *О понятии «культурная память» в применении к семантике слова*, «Вопросы языкознания» 1998, № 3, с. 43–73.

Время в русском лингвокультурном пространстве

Резюме

Данная статья посвящена русскому восприятию времени в лингвокультурном аспекте. Проанализированные лингвистические данные свидетельствуют о том, что основной плоскостью концептуализации времени в русском языке является пространство, а цикличность и линейность – два альтернативных способа установления аналогии между временем и пространством. Согласно типологии временных измерений Эдварда Холла, для русской культуры характерна полихронность.

Ключевые слова: русский язык, культура, время, пространство, линейность и цикличность времени, монохронная и полихронная модели времени

Time in Russian linguistic and cultural space

Abstract

The article is devoted to the Russian perception of time in linguistic and cultural terms. The analysed linguistic data prove that the basic plane of time conceptualisation in Russian is space, and that cyclicity and linearity are the two alternative ways of establishing an analogy between time and space. According to Edward Hall's typology of time dimensions, Russian culture is characterised by polychronicity.

Keywords: language, culture, time, space, linearity, cyclicity, monochronic and polychronic model

Karina Zajac-Haduch, dr

ORCID: 0000-0001-6246-4909

Instytut Neofilologii

Uniwersytet KEN w Krakowie

e-mail: karina.zajac-haduch@up.krakow.pl

Karina Zajac-Haduch, PhD

Institute of Neophilology

University of the National Education Commission, Cracow

Светлана Фокина

Литературоведческий ракурс современной украинистики в научной интерпретации Леславы Кореновской

Актуальность темы данного исследования обусловлена вниманием филологической мысли к активному изучению современной украинистики. Важной нишей зарубежного опыта научной интерпретации современной украинской литературы становятся западно-славянские страны, в первую очередь Польша. Перспективно проанализировать те выборы и решения, которые представлены в современном осмыслении польскими исследователями украинской литературной ситуации и соответствующих поэтических и прозаических дискурсивных формаций. Удачным образцом не только глубокого анализа, но и прочтения кода украинского современного сознания является монография исследовательницы-славистки Леславы Кореновской.

В настоящее время монография *Грані таланту семи. Сучасні письменники та поети* не получила достаточного осмысления в критике и в кругу филологических исследований. Однако научный труд Л. Кореновской, несомненно, заслуживает внимания, как важный вклад в развитие украинистики на данном этапе. Осмысление подходов и стратегий Л. Кореновской к феномену современной украинской литературы позволит очертить пути становления будущего духовного украинского наследия.

Леслава Кореновская доктор филологических наук, профессор Краковского педагогического университета имени Комиссии Национального образования, интересный разносторонний исследователь, активно изучающий художественные стратегии, творческие поиски и своеобразие литературного процесса современной украинистики. В 2022 году вышла монография Л. Кореновской *Грані таланту семи. Сучасні письменники та поети*, ставшая важной вехой в изучении поэтической и прозаической украинских линий современности. Подход реализованный исследовательницей совмещает два взаимодополняющих вектора. В осмыслении творческих интенций современных украинских поэтов и прозаиков исследовательница проявляет глубинное понимание украинской культуры. Корни Л. Кореновской привязывают ее к родному для нее Львову, что дает особую оптику интерпретации текста. С другой стороны, как краковский литературовед Л. Кореновская погружена в традиции европейской филологической аналитики, что вызывает не только переключки с современной украинской литературоведческой мыслью, но

и дополняет ее рядом аспектов. Такая многовекторность исследовательской позиции Л. Кореновской позволяет взглянуть на изучаемый материал с позиций не только тождественности, но и выявления тех различий, которые формируют современное украинское художественное сознание. В монографии Л. Кореновской реализуется взаимодополнение внутренней погруженности в украинскую ментальность и умение реализовать сторонний взгляд при изучении литературного процесса. Такое своего рода естественное отстранение наделяет научный поиск Л. Кореновской особой исследовательской оптикой, совмещающей актуальный филологический инструментарий, литературоведческий и культурологический дискурс с элементами литературно-критического и философского эссе. Органичность такого сплава авторских стратегий научного поиска позволяет осуществить в рамках монографии не только анализ идеологии авторов, чье творчество попало в исследовательскую орбиту, но и уловить внутреннюю задушевность и даже исповедальность поэтического слова.

Л. Кореновская создает своего рода аналитическую модель литературной топологии современного Львова. В монографии изучаются авторы, которые так или иначе связаны с львовским географическим и культурным пространством. Разработка львовского текста становится для Л. Кореновской своего рода поиском собственной идентичности не только как западного ученого, но и человека укорененного во львовское ментальное пространство. Исследовательница декларативно не связывает свои научные поиски с феноменом львовского текста. Видимо, не желая ограничивать свой поиск рамками, чтобы не утратить чувство слова, интонации современной украинской литературы. В то же время именно вехи львовского текста во многом направляют авторское исследование, не сковывая необходимостью соответствовать исключительно семиотической оптике в анализированных произведениях.

При том, что Л. Кореновская, несомненно, активно использует тип семиотического прочтения, неизменно дополняет его феноменологически ориентированными постижениями чужого слова и чужой души, которые во многом оказываются созвучными душе самой исследовательницы. Авторская стратегия, выраженная в вышеназванной монографии, нацелена не только на раскрытие смыслового потенциала анализируемых произведений, но и на прочтение и интерпретацию проявлений художественного сознания, глубинных интенций, понимание ментальности каждого творца как составляющей полифонической картины украинской ментальности.

Монографию открывает краткий, но весьма тщательный и концептуальный анализ состояния современной литературной и литературоведческой украинистики и вех их развития. Рассматривая некую траекторию пути от классической дискурсивной формации украинской литературы, продолжая удачными проявлениями украинского советского литературного опыта (1960–1980 гг.), затрагивая литературные эксперименты периода Независимости, Л. Кореновская стремится, прежде всего, постичь внутренние закономерности непосредственно сегодняшнего украинского литературного процесса.

По наблюдению исследовательницы при современной картине украинского литературного процесса особенно важно сохранение той гуманистично-

сти в поэтическом слове и прозаической наррации, которые всегда отличали кордоцентрическую украинскую ментальность. Соответствие такой кордоцентричности и гуманистичности определило во многом выбор материала для исследования.

При целостности литературной топографии львовского мира, монография Л. Кореновской обладает архитектоникой, опирающейся на практически дихотомическую основу. Такими архетипическими противопоставлениями в научной оптике монографии предстают: лирика / проза, гендерная идентичность, медитативная урбанистичность / экодискурс леса и другие пасторальные топосы, фокусирование философского настроения / активация, прежде всего, повествовательных структур. Не менее примечательно проследивание ориентации авторов на неореалистические, неомодернистские и постмодернистские нарративные модели как отклик на литературные поиски современности.

Глубину постижения авторского мира каждого из художников слова, чей творческий путь Л. Кореновская исследует, определяет ситуация личного знакомства. Исследовательница выражает впечатления не только от их текстов, но и, непосредственно, от той человечности, которая исходит от самих поэтов и писателей. В каждом из разделов, посвященных творчеству одного из семи избранных авторов, Л. Кореновская отмечает важность постижения автора как человека, чему способствовало личное общение. Так касательно Ольги Яворской исследовательница замечает, что именно «у приватних розмовах письменниця зізнавалась, що найбільше її хвилюють теми, що сприяють духовному становленню особистості»¹. Личность Владимира Бондаренко в монографии определяется «передусім як ліричний лицар лісу»². По замечанию Л. Кореновской, «у приватних розмовах Світлана Антонішин привідкрила таємницю»³ своего жизненного кредо «не завдавати болю іншим»⁴. Размышляя о личности Петра Сороки, Л. Кореновская признается: «Зберігаю у пам'яті наші розмови, в яких поет тепло, по-домашньому відкривав таємниці своєї творчої лабораторії»⁵. Не менее показательно и замечание исследовательницы, что она «розмовляючи з Юрієм Ковалем, [...] з неприхованою гордістю відчувала наскільки це шляхетна людина, правдивий лицар і мудрий чоловік»⁶. Личность Надежды Ковалик в монографии охарактеризована через особенности ее наррации: «у творах Надія Ковалик майстерно відтворює життєві драми героїв»⁷. По признанию Л. Кореновской, «розмови з Євгенією Божик були начеб-

¹ Л. Кореновська, *Грані таланту семи. Сучасні українські письменники та поети*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków 2022, с. 20.

² Там же, с. 33.

³ Там же, с. 60.

⁴ Там же.

⁵ Там же, с. 84.

⁶ Там же, с. 106.

⁷ Там же, с. 119.

то дарунок, який належало переосмислити і поділитись з іншими»⁸. Подобный опыт личного общения исследовательницы с каждым из изучаемых авторов также создавал полифоническую картину их человечности. Так интенции гуманистичности отражаются как в обычном слове, обращенном к собеседнику, так и в художественном мире, реализованном в творчестве.

Методологическую базу монографии определил синтез семиотических, психоаналитических, постструктуралистских, антропологических подходов, определивших обращение автора монографии к такому разнообразному инструментарию как мотивный анализ, архетипические коннотации дискурса леса, мерцающие смыслы онерической реальности, парадигма визуального мышления, постмодерный бриколаж, техника исповедального слова.

Рецепция поэтического мира Ольги Яворской апеллирует не только к заявленному в подзаголовке мотивному анализу, но и акцентирует кредо поэтессы: «...муза з опечаленим чолом / Шукає в баговинні позолоту»⁹ [Яв., с. 70]. Принципиальна исследовательская фиксация, прежде всего, на мотиве «відірваного листка». Осмысление поэтического идеостила Ольги Яворской реализуется благодаря выявлению гинезиса, интертекстуальных связей, трансформации в культуре и авторском сознании данного мотива. Возникает знаковая для прочтения поэзии О. Яворской интерпретация динамики сильвичной образной системы, где художественно генерируется «ліс, який просить у людини допомоги»¹⁰. В ходе исследования постижение авторского поэтического мышления расширяется от изучения мотивики, а также маркированных ею интенций авторского сознания до констатации экологического пафоса, анализа его потенциальной взаимосвязи с мифопоэтикой, этическими максимами, разными подтекстами и контекстами.

В разделе, посвященном поэзии Владимира Бондаренко, Л. Кореновская продолжает линию осмысления экологической поэтики в одном из наиболее архетипически ориентированном варианте – сильвическом. В данном плане показательная фокусировка поэтического сознания В. Бондаренка на подобную сильвичность: *Я поезію / Справжню і дивну / Піддивлюся, підслухаю / У дерев...*¹¹ На сей раз исследовательница противопоставляет женскому поэтическому сознанию принципиально маскулинную ментальность, что сама же и Для познания женщины сего дня подчеркивает. Исследовательский вопрос, «чи можна до поезії Володимира Бондаренка застосувати гендерний підхід і назвати її чоловічою?»¹², находит не только подтверждение, но и способствует раскрытию взаимосвязи между мужественностью и миром леса. Выявляемые характеристики: лапидарность, лаконичность, могучая энергия традиционно ориентированы, прежде всего, на проявление духа. Изучая поэтическую сильвическую фантазию В. Бондаренко с соответствующей маскулинностью и даже рыцарскими коннотациями, Л. Кореновская резюмирует духовную

⁸ Там же, с. 132.

⁹ О. Яворська, *Зранене стебло*, Сполом, Львів 2011, с. 70.

¹⁰ Л. Кореновська, *Грані...*, с. 24.

¹¹ В. Бондаренко, *Тепло дерев: Вибрана поезія*, Сполом, Львів 2009, с. 21.

¹² Л. Кореновська, *Грані...*, с. 57.

установку поэта: «не виросте ліс, не народяться щасливі діти, не будуть міцними сім'ї, зникне радість і сонце без любові до себе, людей, природи»¹³. В осмыслении Л. Кореновской, воспетый В. Бондаренко лес, наделяет его кордоцентричностью, вдохновением и силой слова. Лес будто передает поэту свою хтоническую мощь, таинственность, напевность, единство природы, рода и человека.

Поэтический мир Светланы Антонишин Л. Кореновская представляет урбанистическим, но при этом считывая онерические, фантазийные коннотации. Рассматривая антонишиновский мир грез, ориентированных на культуру, Л. Кореновская фиксирует те хронотопы и образы, которые для поэтессы становятся своего рода маяками в погружении в разные варианты ониричности и ностальгического мировосприятия. Антонишинское лирическое настроение обладает той особенной светлой грустью, тоской по уходящему, умением говорить намеками, чтобы «Жити в пам'яті тих, / Хто уміє мовчати»¹⁴. Такая сконцентрированность поэтического сознания активизирует у автора монографии внимание к апполонически ориентированной символической Л. Кореновская акцентирует антонишиновские образы: смех, «спогади-рай», память, конь, молчание / тишина, Феб, арфа, сон, греза «восьмого неба». Показательна и антонишинская фиксация на образе барона Мюнхгаузена и его легендарного исполнителя Олега Янковского, также связанного с ностальгическим феноменом, как творческая личность и как исполнитель главной роли в фильме Арсения Тарковского «Ностальгия». Строки «І тільки / той самий Янковський / дуже важко прощається / з образом химерника – Барона»¹⁵ указывают значимость для авторского мира С. Антонишин образа барона Мюнхгаузена, созданного О. Янковским, как воплощение мифологемы поэта. Показательно, что ностальгирование «задает основу для зарождений архетипически ориентированной идеализированной модели, в ментальном плане соответствующей мифологеме Потерянного рая»¹⁶. Так исследовательница находит через данные семиотические и символические показатели ключ к некоей тайне поэтического мира С. Антонишин, не зря речь идет о «криптопоэзии». Л. Кореновская определяет координаты антонишиновского ментального универсума, концентрирующегося на том, что определяется «простором споглядання, тобто [...] категорією змісту свідомості»¹⁷. Выстраиваемая парадигма ностальгичности и ориентированности на отзеркаливание потаенного, способствует раскрытию поэтической магии Светланы Антонишин.

Специфика «денників» Петра Сороки определяется Л. Кореновской как «виражену “нутряним” вербальним водоспадом захоплень лісовим локусом»¹⁸. Трехчастная структура «денників» П. Сороки обуславливает позицию

¹³ Там же.

¹⁴ С. Антонишин, *Поезія. Бар'єр*, Каменяр, Львів 2014, с. 24.

¹⁵ Там же, с. 77.

¹⁶ С. Фокина, *Остийский контекст «римской элегии» Александры Петровой*, „Slavia Centralis” 2022, Letn. 15, Št. 1, с. 264.

¹⁷ Л. Кореновська, *Грані...*, с. 57.

¹⁸ Там же, с. 84.

исследовательницы, акцентируя внимание на новеллистике, критических эссе и лирике автора. Л. Кореновська характеризует широкую смысловую призму мини-новелл П. Сороки как продолжение линии классической украинской новеллы еще XIX века. Но в монографии отмечена также модификация повествовательных стратегий П. Сороки и модернистские тенденции дневниковости и исповедальности художественного слова, о чем сигнализирует уже авторское обозначение жанра «денники». По слову Л. Кореновской, «поєднання прозаїка і критика, і поета – це свого роду трикратний талант»¹⁹. Мини-новеллы П. Сороки вписываются в архетипически дуальное смысловое поле «свое / чужое», но, как отмечает исследовательница, явна новация автора. При внутреннем разграничении своего, интимного и чужого, неизвестного для П. Сороки нет традиционного противопоставления свое / чужое с соответствующим неприятием чужого. Напротив, авторский путь направлен на движение от сокровенного, глубоко личного к постижению историй других людей, или же происшествий с ними случившихся. Парадигма новеллистики П. Сороки, выявленная исследовательницей, предстает довольно объемной, включая личные воспоминания автора «денников», размышления над сущностью бытия и человеческой жизни, осмысления через личный экзистенциальный опыт чужих историй. Корпус лирики П. Сороки отличается внутренней установкой на постижение своей души, души мира, прошлого, будущего и сего дня: *Читай, моя душе, / Оцю пташину гармонійну сагу. Читай. Гори. З минулим говори*²⁰. Значимую часть «денников» П. Сороки составляет его литературно-критические эссе. Л. Кореновская отслеживает, как П. Сорока использует свой опыт и эрудицию литературоведа, включая в свой эссеистический курс современных украинских и зарубежных писателей: Петра Мідянки, Василя Шкургана, Франко Армінію, Герберта Розендорфера и др. Согласно наблюдениям исследовательницы, поэтическое кредо П. Сороки, «бути сином своєї землі», что для поэта означает «народитись із того “праматеріалу”, з якого Творець покликав до життя і світла темноту небуття»²¹. Данный ракурс акцентирует не только тяготение П. Сороки к архетипическим основам, но и способствует выявлению экзистенциальных потенциалов художественного слова.

Еще одним хранителем традиций украинского классического литературного сознания, противопоставленного постмодернистским стратегиям современности, предстает в осмыслении Л. Кореновской Юрий Коваль. По наблюдениям исследовательницы,

досить велика за обсягом книга львівського письменника нагадує калейдоскоп різних за жанром невеликих форм прози, поемопрози (оповідання, новели, етюди, образки, шкіци, триптихи, пастелі) і фрагменти роману, написаних у різні періоди творчості²².

Именно в новеллистике Ю. Ковалья наиболее последовательно реализуется литературная топография Львова. Ключом к прочтению авторского мира

¹⁹ Там же, с. 97.

²⁰ П. Сорока, *Жезл і посох*, «Кур'єр Кривбасу», січень–лютий, 2013, с. 128.

²¹ Л. Кореновська, *Грані...*, с. 102.

²² Там же, с. 107.

Ю. Ковалю для Л. Кореновской становится аполлонически ориентированные мотивы глаз и зрения персонажей в целом. Не случайно исследовательница обращает внимание как на вполне аполлонически гармоничную личность автора, так и на поэтическую лаконичность его стиля. Помимо последовательного анализа и модификаций в прозе Ю. Ковалю зрительных мотивов и образов, Л. Кореновская не меньшее внимание уделяет синонимичным им по своей символике солярным. Исследовательница отмечает важность для ковалевской прозы мотива глаз – фактор, который «трактруется в значительной степени визуально и визионерски»²³ и может означать проявления аполлоничности. Л. Кореновская выявляет парадигму «жіночих та чоловічих, закоханих і дитячих очей»²⁴. Но помимо символических потенциалов авторского слова в поиск исследовательницы включается нарратив классической психологической прозы в ковалевской интерпретации, что также является одним из вариантов проявления аполлоничности. Внимание к глазам персонажей эксплицирует более близкие классическому психологическому роману движения души с фокусированием на эмблематических деталях. С точки зрения Л. Кореновской, творческая личность Ю. Ковалю проявляется в особенностях нарратива его прозы, которая отличается краткостью, отсутствием многословности, когда взгляд персонажа раскрывает читателю глубину текста, его подтексты и более широкий круг интерпретаций.

Исследовательской стратегией Л. Кореновской при обращении к прозе Надежды Ковалик становится соотнесение коваликовской прозы и техники бриколажа. По мысли К. Леви-Стросса, «подобно бриколажу в техническом плане, мифологическая рефлексия может достигать в плане интеллектуальном блестящих и непредвиденных результатов»²⁵. Польская исследовательница продолжая линию К. Леви-Стросса определяет бриколаж «як діяльність інтелектуальну та міфопоетичну»²⁶. В центре прозы Н. Ковалик находится женщина, писательница создает галерею женских образов в книге *Любаска мого чоловіка*. По наблюдениям Л. Кореновской, вышеупомянутый сборник новелл представляет цикл, создающий «барвну мозаїку, калейдоскоп, або ж бриколаж, направлений на розкриття головної, консолідуючої всі твори, архетипічної теми *щастя*...»²⁷. Постмодерные техники свидетельствуют о диалоге в творчестве Н. Ковалик массовой культуры и интеллектуальной игры. Такая ориентированность коваликовской наррации на массмедиа и тонкую психологическую прозу поясняется именно техникой бриколажа. Исследовательница акцентирует, что писательница ищет пути познания современной женщины в разных воплощениях. Для постижения женщины сего дня Н. Ковалик привлекает в качестве обрамления артефакты современности, которыми, по наблюдениям Л. Кореновской, становятся

²³ О.А. Ханзен-Лёве, *Интермедиальность в русской культуре: От символизма к авангарду*, Российский государственный гуманитарный университет, Москва 2016, с. 119.

²⁴ Л. Кореновська, *Грані...*, с. 117.

²⁵ К. Леви-Стросс, *Первобытное мышление*, Республика, Москва 1994, с. 126.

²⁶ Л. Кореновська, *Грані...*, с. 120.

²⁷ Там же.

неймовірна кількість фрагментів із кінофільмів, інтертекстуальність, яка представлена у вигляді витягів із газетних статей, телевізійну інформацію кримінального, науково-популярного або ж політичного характеру, численні цитати²⁸.

Исследовательница, анализируя тексты Н. Ковалик, стремится выявить принципы современной женской прозы, осмыслить проявление в разных женских характерах книги *Любаска мого чоловіка* архетипа Вечной женственности. Исследовательская стратегия Л. Кореновской, в данном случае, понять вслед за автором, с какими проблемами сегодня сталкиваются женщины, как литература вписывается в современную социальную и массмедийную реальность. По проявлениям социального, массмедийного, фрагментарного бытия и реализации феномена бриколажа в современной женской прозе важным для исследовательницы было выявить пути Психей-души в современном причудливом и даже китчевом мире.

Л. Кореновская осмысляет исповедальный характер прозы Евгении Божник, что проявляется в раскрытии характеров героев и развитии сюжета. По мысли исследовательницы, «особливості сповідальності жіночої прози Божик» позволяют постичь обращение «до генези жанру сповіді, яка творить основний фон та домашній клімат книги львівської письменниці»²⁹. Помимо установки на исповедальность, Л. Кореновская, выявляет в малой прозе Е. Божник появление архетипичности и высокий интермедиаальный потенциал. Непосредственными примерами проявлений интермедиаальности в божниковской прозе становится обращение писательницы к любимому ею завораживающему голосу одного из известнейших теноров XX века – Лучано Паваротти. Показательна и ременисцентная природа отсылок к фильму с Вивьен Ли «Мост Ватерлоо». Примеров проявлений интермедиаальности в структуре божниковской наррации достаточно много, что свидетельствует об особенностях художественного мышления писательницы. По наблюдениям Л. Кореновской, повествовательные стратегии прозы Е. Божник определяются тем, что «подієва домінанта повісті замінюється на морально-психологічну»³⁰, что расширяет нарративный потенциал и усиливает лиризацию авторского дискурса.

Л. Кореновская в монографии находит смысловую призму для постижения каждого из авторов, анализируя символический, феноменологический, нарративный и личностный потенциалы анализируемых идеостилей.

Назвав монографию *Грані таланту семи*, Л. Кореновская на метаинтенциональном уровне задает символическую конфигурацию семигранника или так называемой Звезды магов, – знака духовности, победы мудрости, тайн бытия, волшебства слова, всего того, поиски чего осуществляет в своем творчестве так или иначе каждый из анализируемых авторов. В то же время Л. Кореновская выстраивает свое исследование как осмысление именно граней авторского голоса в моделируемой и подробно анализируемой литературной топографии современного Львова.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, с. 132.

³⁰ Там же, с. 139.

Литература

- Антонишин С., *Поетизація. Бар'єр*, Каменяр, Львів 2014.
- Бондаренко В., *Тепло дерев: Вибрана поезія*, Сполом, Львів 2009.
- Кореновська Л., *Грані таланту семи. Сучасні українські письменники та поети*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków 2022, 2022.
- Леви-Стросс К., *Первобытное мышление*, Республика, Москва 1994.
- Сорока П., *Жезл і посох*, «Кур'єр Кривбасу», січень–лютий, 2013, с. 76–132.
- Фокина С., *Остийский контекст «римской элегии» Александры Петровой*, „Slavia Centralis” 2022, Letn. 15, Št. 1, с. 263–277.
- Ханзен-Лёве О.А., *Интермедальность в русской культуре: От символизма к авангарду*, Российский государственный гуманитарный университет, Москва 2016.
- Яворська О., *Зранене стебло*, Сполом, Львів 2011.

Literary angle of modern Ukrainian studies in the scientific interpretation of Leslava Korenovska

Abstract

This article attempted to comprehend the monograph of the Polish-Slavic researcher Leslava Korenovskaya *The Face of Talent of Seven. Modern writers and poets*. Today is undoubted the relevance of studying the modern literary process in Ukraine. This focus of humanitarianism allows you to look at the artistic searches of authors as a priority material of study. No less significant is the fact that in addition to the search for Ukrainian philological thought in the field of exhaustion of modern Ukrainian studies, much has been done in this area by Western Slavic studies, in particular Polish. This focus of humanitarianism allows us to consider the artistic searches of authors as a priority material of study. No less significant is the fact that in addition to the search for Ukrainian philological thought in the field of studying modern Ukrainian studies, much has been done in this area by Western Slavic studies, in particular Polish. The factor of the monographic material appeal to a thorough study of the path of modern Ukrainian poets and writers. The ability to trace the development of Ukrainian studies from the standpoint of foreign Slavic studies contributes to the intensification of dialogue in the humanitarian field. The semiotic potential of studying Ukrainian cultural and geographical loci emphasizes the importance of attention to the manifestations of the Lviv text, the specifics of which the Polish researcher recreates on the pages of her monograph. The exchange of experience stimulates the identification of various Western analytics strategies implemented during a scientific appeal to modern Ukrainian studies. The opportunity to comprehend the spiritual continuity of the Polish researcher to Ukrainian cordocentrism sets semantic horizons in the knowledge of the manifestations of various mental and emotional spectra. The analysis of the monograph contributes to the identification of the entire paradigm of cognition strategies implemented by the Polish researcher, setting the basis for understanding the specifics of the national canon of intellectual heritage and sensibility in modern Ukrainian studies.

Keywords: Leslava Korenovska, Lviv text, Ukrainian cordocentricity, reception, artistic consciousness

Литературоведческий ракурс современной украинистики в научной интерпретации Леславы Кореновской

Резюме

В этой статье предпринята попытка осмысления монографии польской исследовательницы-славистки Леславы Кореновской «Грани таланта семи. Современные писатели

и поэты». Несомненная актуальность изучения сегодня современного литературного процесса в Украине. Такая нацеленность гуманитаристики позволяет взглянуть на художественные поиски авторов как на приоритетный материал изучения. Не менее значимым представляется то, что кроме поисков украинской филологической мысли в области изыскания современной украинистики многое сделано в этой области западной славистикой, в частности польской. Возможность проследить развитие украинистики с позиций зарубежной славистики способствует активизации диалога в гуманитарном поле. Важность внимания к проявлениям львовского текста, специфику которого польская исследовательница анализирует на страницах своей монографии, нацеливает на семиотический потенциал изучения украинских культурных и географических локусов. Перспектива выявить различные стратегии западной аналитики, реализованные при научном обращении к современной украинистике, стимулирует обмен опытом. Выявление духовной преемственности украинской кордоцентричности самой польской исследовательницы задает смысловые горизонты в познании проявлений различных ментальных и эмоциональных спектров. Анализ всей парадигмы стратегий познания, которая реализована в монографии *Грани таланта семи. Современные писатели и поэты*, способствует осмыслению специфики национального канона интеллектуального наследия и сенсетивности в современной украинистике. Выбор польской исследовательницей персоналий, к чьему творчеству обращены поливалентные аналитические подходы, стимулирует утверждение в украинской литературе современности знаковых имен.

Ключевые слова: Леслава Кореновская, львовский текст, украинская кордоцентричность, рецепция, художественное сознание

Фокина Светлана Александровна

Кандидат филологических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-2406-0978

Докторант кафедры общего и славянского литературоведения

Одесского национального университета имени И.И. Мечникова

Svetlana Fokina, associate professor

Odessa I.I. Mechnikov National University

e-mail: svetlana_fokina@ukr.net

Spis treści / Contents

Od redaktorów / From the Editors	3
<i>Zhaynagul Beisenova, Oksana Matysa, Gulsim Dosmaganbetova</i> Travelogue in the Russian literary tradition	5
<i>Marina Borowik</i> Próba opisu kontrastywnego frazeologizmów pochodzenia biblijnego języka polskiego i ukraińskiego z korpusu jednostek nieposiadających ekwiwalentów formalnych i semantycznych An attempt at a contrastive description of phraseological phrases of biblical origin in Polish and Ukrainian from a corpus of units that do not have formal and semantic equivalents	14
<i>Maria Bugajska</i> Hebrajskie jednostki objętości/pojemności w Słowniku słowiańsko-polskim Józefa Lewickiego z 1830 roku Hebrew units of volume/capacity in Józef Lewicki's <i>Slavic-Polish Dictionary</i> from 1830	25
<i>Marcin Dziwisz</i> Echa wojny rosyjsko-ukraińskiej w wybranych tekstach grupy Leningrad Echoes of the Russian-Ukrainian war in selected texts of the Leningrad group	32
<i>Jadwiga Grunwald</i> Doświadczenie zsyłki w świadectwach Polaków deportowanych do Tajnyszy na Syberię The experience of exile in the testimonies of Poles deported to Taiynsha in Siberia	42
<i>Agata Jankowicz</i> Пародийная актуализация прецедентного текста российского политического дискурса Parodic actualization of a precedent text from Russian political discourse	58

Michał Jankowicz

- Ключевые понятия конфликта в Донбассе в российской и украинской прессе (2014–2021)
Key-concepts of Conflict in Donbass in Ukrainian and Russian Press (2014–2021) 73

Michał Jankowicz

- Об украинизмах в газетных текстах, посвященных конфликту в Донбассе
About Ukrainianisms in Newspaper Texts on the Conflict in Donbass 89

Adam Karpiński

- Powieść Аня Каренина Lili Kim jako przykład gry z klasyczną literaturą rosyjską. Wybrane zagadnienia
The novel *Аня Каренина* by Lilia Kim as an example of a game with classic Russian literature. Selected Issues 103

Monika Knuruwska

- Administratorzy imperium. Obraz człowieka rozdwojonego w twórczości Jurija Dombrowskiego
Administrators of the empire. The image of the split man in the Works of Yury Dombrovsky 112

Lesława Korenowska

- Музыкальность текста в малой прозе Константина Паустовского (на примере рассказа Корзина с еловыми шишками)
Musicality of the text in Konstantin Paustovsky's short prose (using the example of the story *Basket with Fir Cones*) 128

Bogumił Ostrowski

- Aktualne wyzwania i perspektywy badań etymologicznych języków słowiańskich
Current challenges and perspectives of etymological research of Slavic languages 139

Agnieszka Potyrańska

- «Качает черт качели» – опыт интерпретации стихотворения Фёдора Сологуба Чертовы качели (1907)
“Качает черт качели” – an interpretation of Fyodor Sologub's poem *Чертовы качели* (1907) 168

Tadeusz Szczerbowski

- Konkretyzacja piosenki za pomocą gestów i obrazów
Concretising the song with gestures and images 184

Karina Zajęc-Haduch

- Czas w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej
Time in Russian linguistic and cultural space 200

Светлана Фокина

- Литературоведческий ракурс современной украинистики в научной интерпретации Леславы Кореновской
Literary angle of modern Ukrainian studies in the scientific interpretation of Leslava Korenovska 211